

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ УНИВЕРЗИТЕТА ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ECRITS HISTORIQUES

ПОДГОРИЦА

ГОДИНА ХС

Бр. 1-2/2017.

Најновија издања Историјског института

КАТУНИ КУЧКЕ ПЛАНИНЕ
уредник др Иван Лаковић

НАУТИКА

предавања Марка Мартиновића руским
морнарима у Перасту 1697-1698
Лекции Марка Мартиновича руским морјакам
в Перасте 1697-1698
приредили: В. М. Згребин, Ж. Л. Левшини

CRNA GORA I NJEMAČKI RAJH

dokumenti iz političkog arhiva Službe inostranih
poslova u Berlinu 1906-1914

MONTENEGRO UND DAS DEUTSCHE REICH

Dokumente aus dem politischen Archiv des
Auswärtigen Amtes in Berlin 1906-1914

priredili: Senka Raspopović,
Konrad Clewing, Radoslav Raspopović

Slavko Burzanović, Aleksandar Dajković
ITALIJANSKO POSLANSTVO NA CETINJU
LA LEGAZIONE D'ITALIA A CETTIGNE

ЦРНА ГОРА И БУГАРСКА. Књ. 1,

Црна Гора и Бугарска у документима
Централног државног архива

Републике Бугарске

ЧЕРНА ГОРА И БЪЛГАРИЯ. Кн. 1,

Черна Гора и Българија в документите
на Централния държавен архив на

Република Българија

приредили: Илиана Илијева, Сенка Бабовић
Распоповић и Радослав Распоповић

CRNA GORA I FRANCUSKA

diplomacija u izbjeglištvu - u dokumentima

iz diplomatskog arhiva kralja Nikole I i
crnogorskih vlada u egzilu 1916-1920, 1, 2

LE MONTENEGRO ET LA FRANCE

diplomatie en exil - dans les documents
provenant des archives diplomatiques du

roi Nicolas et des gouvernements Monténégrines
en exil 1916-1920, 1, 2

priredio Radosav Raspopović

*На насловној страни:
Илустирација из Октоиха,
прве штићамјане књиже на словенском јузу (1494).*

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година ХС

Бр. 1-2/2017.

ЗАПИСИ
ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ
(1927-1933. године)
Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ
ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА
(1935-1941. године)
Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ
ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ
(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић 1998-2001,
др Божидар Шекуларац 2002-2006, др Ђорђе Борозан 2006-2008,
др Радослав Распоповић 2009-2015, др Момчило Д. Пејовић 2015-2017,
др Радослав Распоповић од 2017. године

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ УНИВЕРЗИТЕТА ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година ХС

1-2

*Због прекида у излажењу часописа средином 2015. године,
овај број штампан је у другој половини 2018.*

ПОДГОРИЦА
2018.

Р е д а к ц и ј а:

Карл Касер (Аустрија), Бернард Лори (Француска), Масимо Букарели (Италија), Костантин Никифоров (Русија), Габријела Шуберт (Њемачка), Стјепан Матковић (Хрватска), Љубинка Трговчевић (Србија), Мирослав Перишић (Србија), Радослав Распоповић, Драгана Кујовић, Вукајло Глушчевић, Жарко Лековић, Раденко Шћекић и Иван Лаковић.

Главни и одговорни уредник
Радослав Распоповић

Секретари редакције
Олга Пелцер-Вујачић и Миљан Гогић

“Историјски записи” излазе четири пута годишње. Власник и издавач: Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати Редакцији “Историјских записа”, Историјски институт Црне Горе, 81000 Подгорица, Булевар револуције 5, пошт. фах 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com, тел. 241-336. Рукописи се не враћају. Годишња претплата износи за Црну Гору 15 €, а за иностранство 30 €. Цијена по једном броју у продаји за Црну Гору је 4 €, а двоброја 8 €.

Претплата се шаље на адресу: Историјски институт Црне Горе - Подгорица, на рачун 510-8148-40 код Црногорске комерцијалне банке.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко међународних база података CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL) EBSCO - Historical abstracts with full text.

За истакнути допринос изучавању историје, “Историјски записи” су, поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE UNIVERSITÉ DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIÉTÉ DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

XC

1-2

*En raison d'une interruption de la publication du journal à la mi-2015,
ce numéro a été imprimé au second semestre 2018.*

PODGORICA
2018.

R e d a c t i o n :

Karl Kaser (Autriche), Bernard Lori (France), Massimo Bucarelli (Italie),
Kostantin Nikiforov (Russie), Gabriella Schubert (Allemagne), Stjepan Matković
(Croatie), Ljubinka Trgovčević (Serbie), Miroslav Perišić (Serbie),
Radoslav Raspopović, Dragana Kujović, Vukajlo Gluščević, Žarko Leković,
Radenko Šćekić et Ivan Laković

Rédacteur responsable
Radoslav Raspopović

Sekrétaires de la rédaction
Olga Pelcer-Vujačić et Miljan Gogić

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur:
Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscrits doivent être ad-
ressés à: Istorijski zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica Mon-
ténégro, Bulevar revolucije 5, boîte postale 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com,
téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscrits. L'abonnement d'un an est
de 15 € pour la Montenegro et de 30 € pour l'étranger. Le prix de numéro vendu
en Monténégro est de 4 € et le prix de double numéro est de 8 €. Le règlement de
l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Hustrorique du Monténégro;
Podgorica, N° 510-8148-40 chez de la Banque Comerciole Montenegro à Pod-
gorica.

ЧЛАНЦИ

Миљан ГОГИЋ*

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ЦИБОРИЈУМА ИЗ
САКРИСТИЈЕ КАТЕДРАЛЕ СВ. ТРИПУНА
ПОСВЕЋЕНОГ ПЕТИЛОВРИЈЕНЦИМА

ABSTRACT: *This work presents new information about the ciborium from the Kotor cathedral of St. Tryphon, for which a part of the scientific world believes it does not represent a whole, but rather fragments of several related ciboria. We attempt to answer the question as to whom this ciborium was dedicated and when it was erected. By analysing the available sources, it can be concluded that the ciborium was constructed during the eighth decade of the 12th century, back in the days of bishop Nikephoros II and that it was dedicated to the Kotor saints Andrew, Peter and Lawrence.*

KEYWORDS: *Kotor, ciborium, St. Tryphon Cathedral, Petilovrijenci, Nikephoros II*

1. Увод: Један или више циборијума?

Једно од комплекснијих питања која се тичу катедрале Св. Трипуна у Котору, око којег се дуго води полемика у науци, јесте проблем који се односи на у потпуности сачувану страницу циборијума и пронађене фрагменте који су јој веома слични по декоративним елементима, дуктусу слова натписа, димензијама, материјалу од којег су направљени.¹

* Аутор је виши истраживач у Историјском институту Универзитета Црне Горе у Подгорици и сарадник у настави на Филозофском факултету Универзитета Црне Горе у Никшићу.

¹ О циборијуму (*ciborium, arca, turis*) као литургијском намјештају, његовом поријеклу, функцији видјети: *Reallexikon für Antike und Christentum*, Herausgegeben von T. Klauser, Band I, Stuttgart 1955, 68–70; *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, Herausgegeben von K. Wessel unter Mitwirkung von M. Restle, Lieferung 7, Stuttgart 1965, 1056; *Illustrated dictionary of historic architecture*, Edited by C. M. Harris, New York 2000, 115; *Sturgis' illustrated*

У науци су о том питању заступљена два мишљења. По првом, наведене фрагменте који су сачувани треба сматрати дијелом ансамбла једног циборијума коме припада и сачувана страница, односно дјеловима других аркада истог литургијског намјештаја.² За разлику од овог, може се рећи аргументованог мишљења, у науци је ипак постало преовлађујуће мишљење да су у питању дјелови више различитих циборијума, олтарског, крстионичког и једног, односно још два циборијума од којих су неки могли потицати из првобитне цркве Св. Трипуна.³ Заступници ове тврдње сличност пронађених фрагмената објашњавају њиховим настанком у истој которској клесарској радионици. Питање интерпретације текста натписа на сачуваној страници и оног на пронађеним фрагментима страница циборијума чини ову тему комплекснијом. Сва ова проблематика испреплетана је са питањима намјене овог циборијума, или више њих (код заступника теорије да се ради о више циборијума), као и њиховог положаја прије него што су доспјели у катедралу.

Композиција циборијума, односно фрагмената декоративно сличних страница које својим изгледом сугеришу да припадају једној архитектонској цјелини, откривана је постепено, како су се откривали његови дјелови и били представљани научној јавности.

1. 2. Сачувана страница циборијума

Дуго је била позната само у потпуности сачувана страница циборијума са натписом и рељефним представама (сл. бр. 1). Пронађена

dictionary of architecture and building, An Unabridged Reprint of the 1901–2 Edition, R. Sturgis et al. Vol. I, A–E, New York 1989, 602–603; Д. Љ. Маринковић, *Циборијум - порекло, историја и типологија облика*, Теолошки погледи, год. 40, бр. 1/3 (2010), 125-139.

² J. J. Martinović, *Pokušaj rekonstrukcije ciborija kotorske Katedrale*, (даље J. J. Martinović, *Pokušaj rekonstrukcije*) Petriciolijev zbornik I, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji (даље PPUD) 35 (1995), 345–355; N. Jakšić, *Predromanički reljefi 9. stoljeća iz Kotora*, PPUD 38 (1999-2000), 131-134; J. J. Martinović, T. Płóciennik, *Epigrafika Crne Gore, Latinski i italijanski natpisi na kamenu od IX do XVII vijeka* (даље J. J. Martinović, T. Płóciennik, *Epigrafika Crne Gore*), Varšava 2016, 19-23. Изузимајући случајеве када се настоје додатно аргументовати закључци који се по први пут презентују у овом раду, неће се износити детаљни описи страница циборијума, односно његових фрагмената, пошто се они налазе у литератури која се помиње у раду.

³ P. Vežić, *Ciboriji ranoga srednjeg vijeka u Kotoru* (даље P. Vežić, *Ciboriji*), PPUD 39 (2001-2002), 91-122 (Слике бр 1, 2, 3, 4, 5, 6 у мом раду преузете су из овог рада Павуше Вежића, у питању су слике са страница 93, 99, 101, 102, 107.); P. Vežić, M. Lončar, *НОС TIGMEN Ciboriji ranog srednjeg vijeka na tlu Istre i Dalmacije* (даље P. Vežić, M. Lončar, *НОС TIGMEN*), Zadar 2009 (Цртежи бр. 4. и 5. у мом раду урађени су према цртежу из ове монографије Павуше Вежића – „grafička rekonstrukcija ciborijuma iz bazilike Sv. Tome u Zadru“, 92 стр.); M. Čanak Medić, Z. Čubrović, *Katedrala Svetoga Tripuna u Kotoru*, Kotor 2010.

је у секундарној употреби, узидана изнад једних помоћних врата која воде у сакристију катедрале.

Међу првима публиковање текста овог натписа урадио је Јосип Ђелчић, у својој монографији о Котору.⁴ Током XX вијека на више мјеста објављен је текст натписа у облику који представља његово исправно читање:

ANDREE SANCTI AD HONOREM SOCIORVMQ MAIOREM+⁵

Вријеме настанка ове странице циборија и натписа на њему везује се за IX или XI вијек, односно изградњу првобитне градске катедрале, затим са првобитном црквом посвећеном Св. Трипуњу, односно за изградњу цркве которским мученицима Петру, Андрији и Ловру. Што се тиче личности које се помињу у натпису, на које се он односи, не постоји јединствено мишљење о томе коме је натпис посвећен. Јосип Ђелчић, поводећи се за њим и Томас Грахам Џексон (*Thomas Graham Jackson*), због погрешног читања, овај натпис везивали су за Андреација који је саградио првобитну цркву Св. Трипуна.⁶ Иво Стјепчевић сматрао је да је натпис посвећен Св. Андрији апостолу.⁷ Оспоравајући ово његово мишљење, Лазар Мирковић је утврдио да под Андријом SOCIORVMQ треба видјети которске мученике, браћу Андрију, Петра и Лавренција, познате као Петилловријенци⁸, што је у новије вријеме по-

⁴ G. Gelcich, *Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro* (даље G. Gelcich, *Memorie storiche*), Zadar 1880, 44. Текст натписа, по његовом читању гласи: ANDREESCI · AD · HONOREM SOCIORVMQ · MAIOREM + Он је прве двије ријечи читао заједно, види се да је размак између њих велики, да се над словима SCI налази лигатура, па се та ријеч мора читати SANCTI. Исту грешку приликом транскрибовања текста натписа начинио је крајем XIX вијека у свом дјелу и енглески научник Томас Грахам Џексон, који је оставио цртеж њеног положаја изнад врата сакристије, прије него што је она са тог мјеста уклоњена (T. G. Jackson, *The Dalmatia, the Quarnero and the Istria*, III, Oxford 1887, 43, сл. 74, 75.).

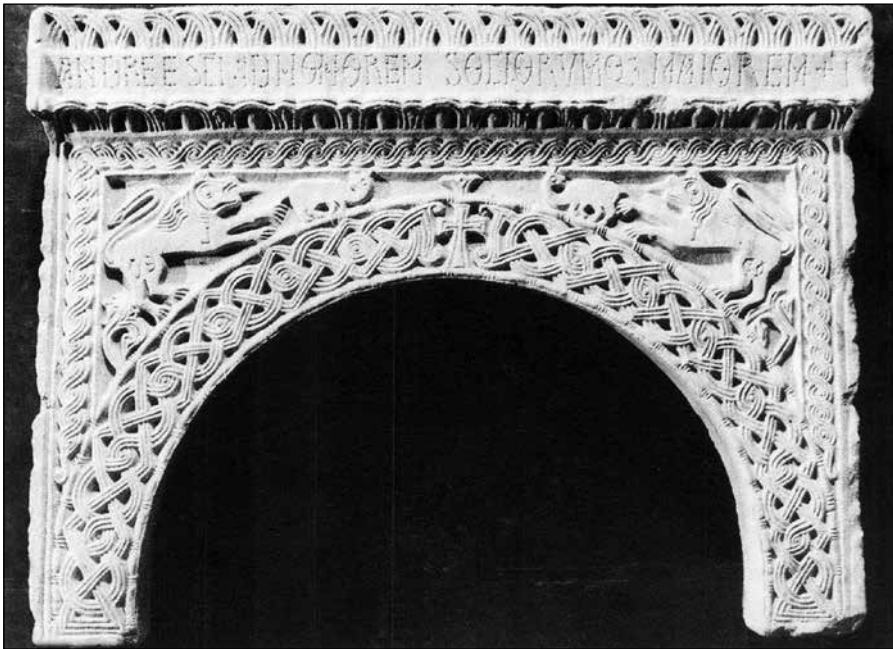
⁵ Овдје ће се навести нека издања: J. Braun, *Der christliche Altar II*, München 1924, 207; M. Vasić, *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji*, Beograd 1924, 115; I. Stjepčević, *Katedrala svetog Tripuna u Kotoru*, Split 1938, прештампано у: Arhivska istraživanja Boke Kotorske, Perast 2013, 16, 74; Л. Мирковић, *Фрагмент киворија у цркви Светог Трипуна у Котору*, *Старинар НС* 2 (1951) 277-279, 277; Лj. Karaman, *O slijedu gradnje Katedrale u Kotoru*, *PPUD* 9 (1955), 6,7; J. Ковачевић, *Средњовековни епиграфски споменици Боке Которске II*, *Споменик САН* 105 (1956), 9; I. Pušić, *Preromanska dekorativna plastika u Kotoru*, *Вока* 3 (1971), 39-51, 44, сл. 8; J. J. Martinović, *Pokušaj rekonstrukcije*, 348; P. Vežić, *Ciboriji*, 94-96; P. Vežić, M. Lončar, *НОС TIGMEN*, 127; N. Jakšić, *Srednjovjekovno kiparstvo do zrele romanike*, у: *Zagovori Svetome Tripunu*, Kotor - Zagreb 2009, 98 (M. Zornija).

⁶ G. Gelcich, *Memorie storiche*, 44; T. G. Jackson, *The Dalmatia, the Quarnero and the Istria*, III, 43, сл. 74, 75.

⁷ I. Stjepčević, *Katedrala svetog Tripuna u Kotoru*, 16. Ово мишљење заступа и Павле Мијовић (P. Mijović, *Ulcinjски ciborijum*, *Starinar* n. s. XXXVI (1985), 102).

⁸ Л. Мирковић, *Фрагмент киворија у цркви Светог Трипуна у Котору*, 278.

стало преовлађујуће у науци. И поред тога, Иван Стевовић изнио је претпоставку да је у питању Св. Андрија Стратилат, чије су мошти по наводима тог аутора у Котор доспјеле када и мошти Св. Трипуна, односно у исто вријеме када и Св. Анастасија у Задар.⁹

Слика бр. 1.

За анализирање основног натписа на у потпуности сачуваној страници циборијума, односно његово датирање, коришћене су и представе на преосталом дијелу те странице циборијума. На ликовним представама лавова на тој страници циборијума налази се натпис LEO са унцијалним обликом слова Е и ромбоидним О карактеристичним за крај VIII - почетак IX вијека. Палеографском анализом слова основног натписа, констатовано је да припадају XI вијеку.¹⁰

⁹ И. Стевовић, *Свети Андреја у которском натпису ANDREE SCI AD HONOREM SOCIORVMQ MAIOREM*, Zograf 27 (1998-1999), 23-32.

¹⁰ Наведену анализу извршио је Виктор Новак. Као објашњење те разлике изнијета је претпоставка да доњи дио циборијума на којем се налазе представе лавова и горњи дио на којем се налази натпис нијесу из истог периода, већ да су у питању два комада камене пластике. За то тумачење наведено је да је приликом израде циборијума употребљен већ раније коришћен камени предмет, на којем је вјешт клесар уклонио претходни текст и исклесало нови у XI вијеку (Ј. Мирковић, *Фрагмент киворија у цркви Светог Трипуна у Котору*, 277); I. Rušić, *Preromanska dekorativna plastika u Kotoru*, 44.

Полазећи од констатације да је наведени циборијум потицао из XI вијека, и опцији да је припадао амбијенту првобитне цркве Св. Трипуна, Јован Мартиновић је суздржан према могућности да се он, по свему судећи, квадратне основе (димензија око 130x130 цм), могао налазити у презвитеријалном простору. Такође, по његовом мишљењу није могао бити смјештен ни под поткуполним простором над саргофагом Св. Трипуна. Због тога он сматра да је овај циборијум рађен за неку другу цркву, односно да је у катедралу Св. Трипуна донешен накнадно, наводећи као могућност да је он грађен за цркву посвећену Петилловријенцима.¹¹ Павуша Вежић за сачувану страницу циборијума каже да је била дио олтарског циборијума и да је у катедралу, освештану 1166. године, пренешена из старе катедрале, која се налазила на мјесту данашње цркве Св. Марије Колеђате.¹²

1.3. Циборијум –фрагмент, друга страница

Почетком шездесетих година XX вијека научној јавности постао је познат фрагмент још једне странице циборијума са дијелом текста натписа (сл. бр. 2). Његов власник, Љубо Иванишевић, предао је тај дио натписа на чување катедрали. Фрагмент садржи декорацију, украсе, тип слова који га могу сврстати у дио ансамбла циборијума којем је припала већ наведена, сачувана страница. Сачувани дио текста натписа на тој страници циборијума гласи:

...[N]IKIFORIVS N...¹³

По мишљењу Павуше Вежића, овај дио аркаде са поменутиим натписом не може се довести у везу ни са олтарским ни крстионичким циборијумом, зато што се од њих разликује дебљином плоче од које је направљен, нагибом површине на којој се налазио натпис, као и ширином траке уз лук. Из ових разлога он сматра да је поменути фрагмент припадао неком трећем циборијуму, који је могао потицати из првобитне меморије Св. Трипуна.¹⁴ Са његовим мишљењем сагласне су Мил-

Ова разлика у изгледу слова натписа објашњена је њиховом изразом, гдје је као узор за обликовања слова на лавовима коришћен неки старији предложак, различит од оног којим је исписиван основни натпис (J. J. Martinović, *Pokušaj rekonstrukcije*, 351).

¹¹ J. J. Martinović, *Pokušaj rekonstrukcije*, 352-353; J. J. Martinović, T. Płóciennik, *Epigrafika Crne Gore*, 22.

¹² P. Vežić, *Ciboriji*, 92-93; P. Vežić, M. Lončar, *НОС TIGMEN*, 124; N. Jakšić, *Srednjovjekovno kiparstvo do zrele romanike*, 96-98 (M. Zornija).

¹³ J. Ковачевић, *Маргиналије уз проблеме археологије и уметности раног средњег века*, Зборник ФФ VII-1 (1963), 150; I. Pušić, *Preromanska dekorativna plastika u Kotoru*, 45; N. Jakšić, *Srednjovjekovno kiparstvo do zrele romanike*, 99 (M. Zornija).

¹⁴ P. Vežić, *Ciboriji*, 105; P. Vežić, M. Lončar, *НОС TIGMEN*, 133; N. Jakšić, *Srednjovjekovno kiparstvo do zrele romanike*, 99 (M. Zornija).

Слика бр. 2.

помиње на овом фрагменту натписа постоје различите интерпретације и претпоставке: да је ријеч о византијском цару Нићифору I, да је то име једног од двојице истоимених которских бискупа из друге половине XI вијека, да се ради о имену донатора.¹⁷

¹⁵ М. Čanak Medić, Z. Čubrović, *Katedrala Svetoga Tripuna u Kotoru*, 30, 32.

¹⁶ Као примјери могу се навести различити изгледи страница четвоространог циборијума из цркве Св. Андрије у Бетики код Пуле, затим циборијума проконзула Гргура у катедрали Св. Анастасије (Св Штосије) у Задру, затим различите аркаде циборијума из базилике Св. Томе у Задру, као и различит изглед страница циборијума у цркви Св. Марте у Бијаћима код Трогира (P. Vežić, M. Lončar, *НОС TIGMEN*, 70, 84, 90, 108.).

¹⁷ Јован Ковачевић је сматрао да се ради о византијском цару Нићифору I (802-811), налазећи хронолошку блискост овог натписа са натписом на улцињском циборијуму на којем се помињу византијски цареви Лав V и Константин VI, са почетка IX вијека, датирајући тако циборијум (*Marginalije uz probleme arheologije i umetnosti ranog srednjeg veka*, 150; ИЦГ I, Титоград 1967, 375, 379-380). Негирајући византијску власт над далматинским тј. источнојадранским градовима током прве половине IX вијека, Јован Мартиновић је, у првом тренутку, изнио претпоставку да је у питању један од двојице истоимених которских бискупа из друге половине XI вијека. Аутор је вјероватно омашком навео да су ти епископи били из друге половине XI вијека, њихово

ка Чанак Медић и Зорица Чубровић, које истичу разлике детаља у декорацији овог фрагмента циборијума у односу на већ поменућу страницу, наводећи да се ради о два посебна четворострана циборијума.¹⁵ Наведене разлике између аркада ипак не могу бити довољан аргумент за тврдњу да овај фрагмент није дио аркаде циборија којем припада сачувана страница, када има и других примјера на источнојадранској обали да се странице истог циборијума разликују по својим декоративним елементима.¹⁶

Око идентификације особе чије се име

1. 4. Циборијум – четири фрагмента / два са дијелом текста натписа, трећа страница

Приликом извођења санационих радова на згради у којој се данас налази Историјски архив у Котору, након великог земљотреса 1979. године, у урбаном језгру старог Котора, у већ уклоњеном шуту, пронађени су дјелови још једне странице циборијума који се могу довести у везу са већ поменуте двије странице циборијума. Укупно су нађена четири фрагмента, од којих два садрже дјелове натписа (сл. бр. 3, 4, 5, 6). На сачуваним дјеловима натписа видљив је текст:

+ НОС ОРVС EST LAB[O]...ТАМ PVLС[HRE] ??...¹⁸

Крст на почетку натписа представљао је симболичку инвокацију, те би то значило да се ради о првој страници циборија. У питању је посебан облик свечаног крста са дијагоналним зрацима, док је на крају стиха на сачуваној страници циборијума стављен обичан крст.

дјеловање везује се за средину и другу половину наредног, XII вијека, о чему ће бити ријечи у наставку рада (J. J. Martinović, *Prvobitna crkva svetog Tripuna iz IX vijeka*, 800 godina katedrale sv.Tripuna u Kotoru (1166–1966), Kotor 1966, 9–13.). Са овим мишљењем сложио се и Илија Пушић, додајући да се графички елементи слова тог фрагмента натписа могу добро уклопити у XII вијек, када су епископи са тим именом дјеловали у Котору (I. Pušić, *Preromanska dekorativna plastika u Kotoru*, 45.). Иво Пертићоли сматра да је у питању име донатора пошто је име записано у номинативу (I. Petrićoli, *Oko datiranja umjetničkih spomenika ranoga srednjeg vijeka*, Gunjačin zbornik, Zagreb 1980, 118; Isti, *Od Donata do Radovana*, Split 1990, 56). За претпоставку да се ради о имену донатора потом се определилио и Јован Мартиновић, истичући да је у питању име владајућег цара или бискупа, оно би морало бити исписано у генитиву, те је предложио реконструкцију текста те странице циборијума: /quod donavit N/ IKIFORIUS N/obilis Cathari/ (J. J. Martinović, *Pokušaj rekonstrukcije*, 350.). О улцињском циборијуму видјети: Р. Мијовић, *Ulcinjски ciborijum*, 91–103; Isti, „Ulcinjски ciborij”, *Pradavne i davne kulture Crne Gore*, Titograd, 1987, 151–169; Д. Прерадовић-Петровић, *Улцињски циборијум, натпис и рељефне представе*, GPMK 50 (2002), 247–264; I. Stevović, *Emperor in the Altar: an Iconoclastic Era Ciborium from Ulcinj (Montenegro)*, Текстове, надписи, образи, Институт за изследване на изкуствата, БАН, Софија 2017, 69–87.

¹⁸ По пластичној декорацији и дуктусу слова, Јован Мартиновић сматра да припадају ансамблу циборијума чији је дио чинила сачувана и одраније позната страница, као и фрагменти странице о којој је већ било ријечи. Фрагменте текста натписа он је дјелимично реконструисао и по првобитном његовом читању текст на тој страници гласи: + НОС ОРVС EST LABO(r) /“X“/ ТАМ PVLCHRE DE(coratum). Јован Мартиновић у том тренутку био је склон мишљењу да се у оштећеном дијелу натписа налазило име особе која је уносила текст натписа, означавајући је као „X” (J. J. Martinović, *Pokušaj rekonstrukcije*, 349). У дјелу о натписима у Црној Гори доноси се ново читање ових фрагмената натписа: +НОС ОРVС EST LABO[ratum---] ТАМ PVLCHRE DE[coratum---] (J. J. Martinović, T. Plóciennik, *Epigrafika Crne Gore*, 20.).

Слика бр. 3

Слика бр. 4

Слика бр. 5

Слика бр. 6

Павуша Вежић сматра да се овдје ради о страници тзв. шестостраног крстионичког циборијума, који је налазио над посудом за освећену воду, потичући из првобитне катедрале. Основни мотив који овог аутора наводи да тврди како се ради о шестостраном циборијуму јесте то што је на лијевој бочној страни аркада сјечена под углом од 60° , што је карактеристично за шестоугаоне циборијуме. Он сматра да један фрагмент који, по декоративним елементима, у ствари припада овој страници (сл. бр. 4), јесте дио треће странице олтарског

циборијума.¹⁹ На линији његовог става, да су сачувани остаци дјелови шестоугаоног циборијума, јесте и мишљење Милке Чанак Медић и Зорице Чубровић. Оне наводе пак да наведени фрагмент (сл. бр 4.) за који је већ казано, по декорацији припада овој страници циборијума, јесте дио неког другог циборијума. Оваквим констатацијама Милка Чанак Медић и Зорица Чубровић стварају основу за изношење претпоставки о постојању и четвртог циборијума сличне декорације.²⁰

Јован Мартиновић сматра да је лучни надвратник над бочним вратима у згради Бискупије по димензијама и врсти камена био дио наведеног циборијума, односно чинио његову четврту страну са данас непознатим текстом натписа.²¹ Ова тврдња изречена је иако је декорација отучена готово до непрепознатљивости. Судећи по одговарајућим удубљењима на полеђини страница за углављивање троугластих хоризонталних плоча и угаоних држача за међусобно повезивање, на циборијуму се налазио кров у облику осмоугаоне круне.²²

До тог времена сачувани дјелови натписа на страницама циборијума, уз оне које је он пронашао, дали су могућност Јовану Мартиновићу да, у границама могућег, изнесе реконструкцију текста натписа са архитектонског елемента катедрале Св. Трипуна. Првобитна реконструкција цјелокупног текста натписа гласила је (А, В, С, D јесу странице циборијума):

A: + HOC OPVS EST LABOR(r) /^{cc}X^{cc}/ TAM PVLCHRE DE(coratum)

B: /quod donavit N/IKIFORIVS N/obilis Cathari

C:

D: ANDREE S(an)C(t)I AD HONOREM SOCIORVMQ(ue) MAIOREM⁺²³

Дјелимично измијењено читање и интерпретацију текста натписа дају Јован Мартиновић и Томаш Плочник у монографији о натписима у Црној Гори:

A: + HOC OPVS EST LABO[ration - - -] TAM PVLCHRE DE[coratum - - -]

B: [- -]

C: ---n]IKIFORIVS N[obilis ?---

D: ANDREE S(an)C(t)I AD HONOREM SOCIORVMQ(ue) MAIOREM +

¹⁹ P. Vežić, *Ciboriji*, 98-103; P. Vežić, M. Lončar, *HOC TIGMEN* 128-129; N. Jakšić, *Srednjovjekovno kiparstvo do zrele romanike*, 98, 99 (M. Zornija). О шестостраним циборијима на источној обали Јадранског мора видјети: P. Vežić, *I cibori a pianta esagonale risalenti all'alto medioevo in Istria e in Dalmazia*, *Hortus atrium medievolum III* (1997), 101-116.

²⁰ M. Čanak Medić, Z. Čubrović, *Katedrala Svetoga Tripuna u Kotoru*, 32, 36.

²¹ J. J. Martinović, *Pokušaj rekonstrukcije*, 345, 346; P. Vežić, M. Lončar, *HOC TIGMEN*, 128 (Аутор сматра да је ово трећа страница олтарског циборијума); J. J. Martinović, T. Plóciennik, *Epigrafika Crne Gore*, 19.

²² J. J. Martinović, *Pokušaj rekonstrukcije*, 353.

²³ Isto, 350.

У односу на прву интерперетацију, у новој, у тексту реконструкције фрагмената натписа прве стране циборијума уклоњено је наводно постојање имена особе која је исклесала натпис. Даље, замијењен је редослед мјеста несачуване стране циборијума која се налази у Бискупији, са оном на којој се налазило име Никифор, уз задржавање претпоставке да се код овог имена ради о донатору. Аутори на основу нових фрагмената циборијума и њиховог повезивања са садржајем у потпуности сачуване стране циборијума, као и на основу стилско-хронолошке анализе пластичне декорације сачуваних дјелова страница, сматрају да је циборијум саграђен средином XI вијека, да је дјело неког Которанина, чије се име наводи у натпису, за цркву Св. Петра Андрије и Ловра.²⁴

И поред срећног проналаска дјелова страница которског циборијума, и настојања проучавалаца, наука је остала ускраћена за цјелокупан текст натписа на поменутих страницама циборијума.

2. Препис натписа са которског циборијума из зборника „*Catharensia – Transumpta documentorum et statutorum civitatis, saec XII et XIII*”

Проучавајући грађу која се налази у Архиву ХАЗУ у Загребу, били смо у могућности да прегледамо рукописни зборник под насловом *Catharensia – Transumpta documentorum et statutorum civitatis, saec XII et XIII*. Рукопис садржи преписе исправа из најраније которске историје, од којих је већина из Понтификала Которске епископије, који се данас чува у Рукописном одјељењу Библиотеке у Санкт Петербургу. На почетку овог рукописа налази се запис сљедеће садржине: *Sve ove viesti redom su i točno prepisane iz rukopisa nalazećega se sada u Kotoru kod g. Tripa D. Smeće, rukopis je bio pisan na početku našega vieka od Konta Tripa Smeće djeda gori rečenog doktora Tripa. Žalit je što nije nigdje zabilježio od kud je prepisivao, a navlaš na koju s knjižnicu odnosi popis knjiga na st. 15. i 16. Veći dio viesti već su tiskane u Farlatiju i Flaminiu Kornei. Rukopis je dobro sačuvan.*²⁵ Ово помињање Даниела Фарлатија, односно његовог дјела, значило би да је препис учињен после 1800. године. Трипо Сmekја (1755-1812), припадник истакнуте пераштанске породице, био је културни, књижевни и научни стваралац који је својом активношћу оставио снажан печат на стваралаштво Боке крајем XVIII и почетком XIX

²⁴ J. J. Martinović, T. Plóciennik, *Epigrafička Crne Gore*, 19-20, 22.

²⁵ Arhiv HAZU, Zagreb, Zbirka hrvatsko – latiničkih rukopisa i kodeksa, I. d 157, *Catharensia – Transumpta documentorum et statutorum civitatis, saec XII et XIII*. И овом приликом желим да се захвалим запосленима у Архиву ХАЗУ у Загребу на љубазности и помоћи приликом бројних истраживања у њиховој установи.

вијека. Посједовао је збирку старих рукописа од којих су неки, као овај о коме је ријеч, од изузетног значаја за проучавање которске историје.²⁶

Оно што је од основног значаја за овај рад јесте да се на трећој страници овог рукописа, последије преписа исправе из 1167. године која представља уговор Которана са Омишанима, налази текст за који се може рећи да се се ради о натпису са страница циборијума, о којима је до сада било ријечи у раду. Текст овог натписа у наведеном рукопису гласи:

HOC OPUS EST LABORATUS ET TAM PULCHRE DECORATUS
ANDRAEAE SANCTI IN DEI HONOREM SOCIORUMQUE MAIOREM
PRAESULIS SUB TEMPORE NICHIFORII NOMINE.

Натпису рукопису, дакле, није записан у оригиналној ортографији, са скраћеницама и осталим епиграфским правилима, него је дат у транскрибованом облику. На десној маргини текста натписа у рукопису налази се веома драгоцјена забиљешка: *Inscrizione nell arco della capella sinistra in S. Trifone sotto il vescovo Nichiforio di Cattaro*. Овај запис тачно одређује положај циборијума у катедрали.

Не може се нешто више рећи о времену записивања текста натписа који је сачуван у рукопису породице Сmekја. Вјероватно је наведени текст натписа преузет из неког средњовјековног извора – хронике, једног од компилаторских дјела о историји Котора, које је данас, по свему судећи, неповратно изгубљено. Што се тиче податка о положају циборијума, изгледа да је ту забиљешку учинио Трипо Сmekја. Пошто се из забиљешки на маргинама осталих исправа може видјети да их је он писао, очито је Сmekја располагао извором који је, осим текста натписа, садржао и податке о положају циборијума.

Упоредјујући натпис на страницама циборијума, како оне у потпуности сачуване, тако и оних које су у фрагментима дошли до нас, са текстом из рукописа примјеђује се да се такст са натписом налазио на три странице циборијума, а не на све четири. У вријеме када је текст натписа преписан, циборијум је, вјероватно, још увијек постојао неоштећен, макар што се тиче површине са текстом, те би се тако скоро могла искључити могућност да је дио текста изостављен, односно да са једне странице циборија није записан. На тај начин би се довела у питање тврдња да је надвратник у Бискупији, ако је био дио наведеног ансамбла, на себи садржао неки натпис. Текст са у потпуности сачуване странице циборијума налазио се у средини, а не на крају натпи-

²⁶ М. Пантић, *Сусрети с прошлoућу*, Београд 1984, 400; Н. Вуковић, *Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека: Аналисти, хроничари, биографи*, Цетинје 1996, 48; Р. Буторач, *Културна повјест града Пераста*, Пераст, 1999, 382-383; А. Маџибрадић, *Стара породица Сmekја из Пераста и њени посједи*, Вока 31 (2011), 171-198.

са. Текст натписа који се налази пред нама може се сматрати потпуним, представља заокружену цјелину, те оставља мало мјеста сумњи да је постојао још неки дио текста на том циборијуму који није забиљежен. Садржи најважније елементе који се углавном срастају на натписима на циборијумима раног средњег вијека: на почетку се наводи да је дјело изграђено и украшено, даље се наводи коме је намијењено, уз јасно истицање мотива због којег је циборијум направљен. На крају стоји име епископа као временска одредница када је циборијум саграђен.

Када је у питању препис текста натписа у овом рукопису, примјећује се да су придјеви-партиципи на почетку натписа наведени у мушком роду, док субјект на коју се односе (HOC OPUS) захтијева да они буду у неутруму. У тој дијелу натписа, како се види, нема помена личности која је клесала циборијум. Не може се утврдити ко је учинио наведене погрешке, да ли особа која је прва забиљежила текст натписа или неко, вјероватно, од више преписивача који су затим уносили текст натписа у рукописе преко којих је он дошао до нас. Исто важи и за грешку код читања текста натписа на данас у потпуности сачуваној страници циборијума, гдје се доноси погрешан облик IN DEI, умјесто AD DEI.

Посљедњи дио натписа, са треће странице циборијума, о којем се до сада најмање знало, заслужује посебну анализу. Иако је од ње сачувано најмање фрагментата са текстом натписа, па је тако мања могућност да се текст рукописа контролише, чини се да нема разлога у сумњу да је неки дио текста натписа на овој страници, а који се налази у поменутом рукописном зборнику, погрешно прочитан и као такав забиљежен. Овај дио натписа говори да је то дјело и његово украшавање учињено у вријеме епископа Никифора, о чему ће више бити ријечи у наставку. Ријеч *presul*, употријебљена да ближе одреди личност која је наведена, није често заступљена на натписима са циборијума источне обале Јадрана у раном средњем вијеку.²⁷ Текст натписа на овој страници срочен је инверзно. Израз SUB TEMPORE иначе би претходио помену епископа, као и у случају двије посљедње ријечи, гдје је име епископа требало да буде на крају натписа.²⁸ Записивање имена овог епископа такође привлачи пажњу. Док се из сачуваног фрагмента овог дијела натписа,

²⁷ P. Vežić, M. Lončar, HOC TIGMEN, indeks 315-333. Овај термин срет се на више надгробних натписа которских епископа из прве половине XIII вијека: Михе Леоновог из 1205. године, епископа Блажа из 1240. године и епископа Деодата из 1254. године (J. J. Martinović, T. Płóciennik, Epigrafika Crne Gore, 102, 105-106, 229-230.). Исти термин налази се на једном од натписа у цркви Св. Ђорђа у Бару гдје се помиње епископ Јован. Натпис се датује у XI вијек (Ђ. Бошковић, Стари Бар, Београд 1962, 19.).

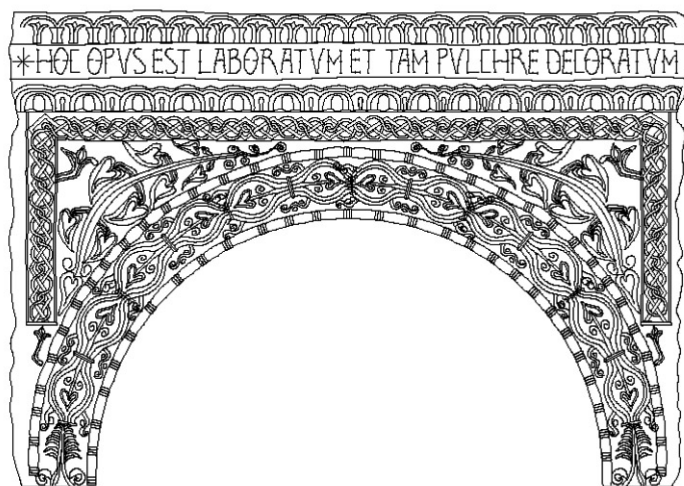
²⁸ Сличну појаву на тексту натписа, на у потпуности сачуваној страници, уочио је И. Стевовић (*Свети Андреја у которском натпису ANDREE SCI AD HONOREM SOCIORVMQ. MAIOREM*, 26.).

приликом исписивања имена епископа види слово K²⁹, карактеристично за епиграфику, у препису овог натписа у наведеном рукописном зборнику употребљен је облик *ch*, чиме је преписивач означио да име епископа гласи Никифор, а не Нићифор. Да ли су у предлошку са којег је рукопис учињен у тексту натписа били изостављени крстови као симболи или их преписивач није унио, не може се рећи, али их у препису нема. Они су, могуће је, најприје имали сврху да означе крај реда текста натписа, налазећи се вјероватно на крају сваког реда.

3. Реконструкција текста натписа на которском циборијуму

Препис текста натписа који се налази у поменутом рукопису Архива ХАЗУ у Загребу, уз до сада познате дјелове текста натписа, нуди могућност да се изнесе приједлог идеалне реконструкција текста натписа на циборијуму. Комбиновањем расположивих текстова натпис би гласио:
 А: +HOC OPUS EST LABORATUM ET TAM PULCHRE DECORATUM
 В: ANDREE S(AN)C(T)I IN DEI HONOREM SOCIORUMQ(UE) MAIOREM+
 С: PRAESULIS SUB TEMPORE NIKIFORII NOMINE

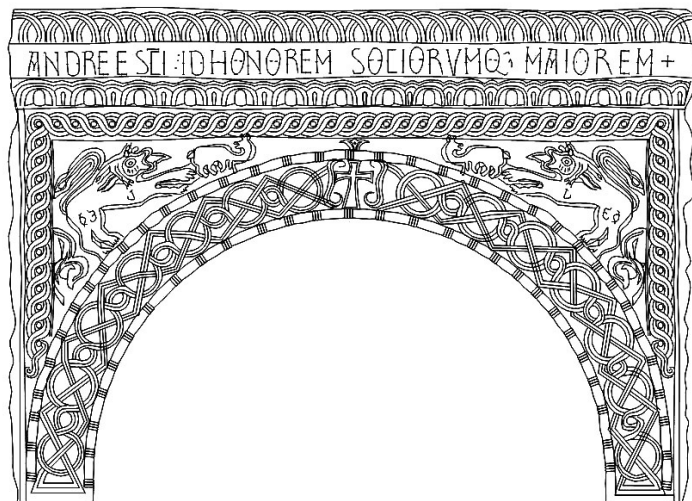
На основу сачуваних фрагмената може се реконструисати идеални изглед трију страница циборијума, као и могући изглед самог циборијума (цртежи бр. 1, 2, 3, 4, 5)³⁰.

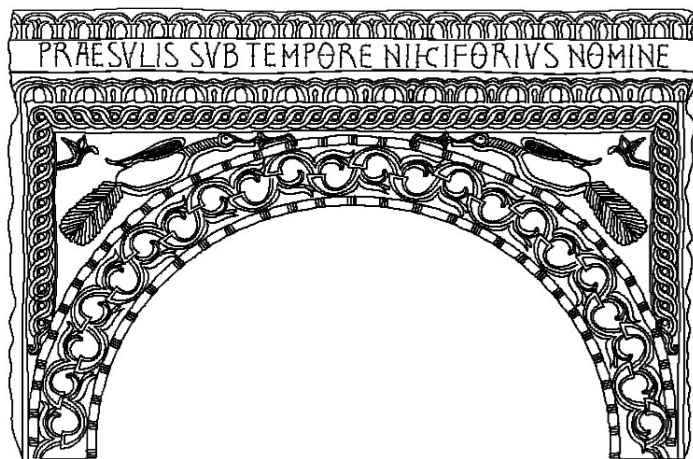
Цртеж бр. 1. Прва страница циборијума посвећеног которским светитељима (А) (идеална реконструкција)

²⁹ J. J. Martinović, *Pokušaj rekonstrukcije*, 350.

³⁰ Цртеже израдила Зорана Зејак, специјалиста у архитектури.

Цртеж бр. 2. Друга страница циборијума посвећеног
каторским светитељима (В)

Цртеж бр. 3. Трећа страница циборијума посвећеног
каторским светитељима (С)
(идеална реконструкција)

4. Првобитно мјесто циборијума и његова даља судбина

Гдје се овај циборијум могао налазити у катедрали? На десној страни текста натписа, у наведеном рукопису, унијета је изузетно драгоцену замишљена која казује да се натпис налазио на циборијуму - луку (*arco*), који је био у *лијевој капели Св. Трипуна*. Може се са сигурношћу рећи да је овдје у питању *capella reliquiarum* – сакристија, која се налази дуж сјевероисточне стране катедрале. Приликом археолошких истраживања на простору данашње сакристије пронађени су остаци првобитне цркве Св. Трипуна, из IX вијека.³¹ У сакристији су, уз остале реликвије, све до почетка XVII вијека биле смјештене мошти Св. Трипуна. Сакристија је саграђена истовремено када и главна црква, да би касније била продужена према истоку. Њој је придодата и просторија на западу, та просторија и сакристија биле су повезане пробијеним вратима која су се налазила на западном зиду сакристије. Реликвијар над сакристијом саграђен је нешто касније у односу на сакристију (почетком XIV вијека).³²

Личност која је записивала текст натписа насловила је циборијум као *arca*–лук. Тај термин се такође користио да означи архитектонско рјешење наведеног литургијског намјештаја. У напомени је речено да се арка – циборијум налазио испод епископа Никифора, што би могло да значи испод његове представе (фреске или рељефа), која је красила сакристију катедрале.

У до сада познатим поменима сакристије нема података о овом циборијуму. До сада објелодањени резултати археолошко-архитектонских

³¹ J. J. Martinović, *Prvobitna crkva svetog Tripuna iz IX vijeka*, 9-13; M. Čanak Medić, Z. Čubrović, *Katedrala Svetoga Tripuna u Kotoru*, 19-25.

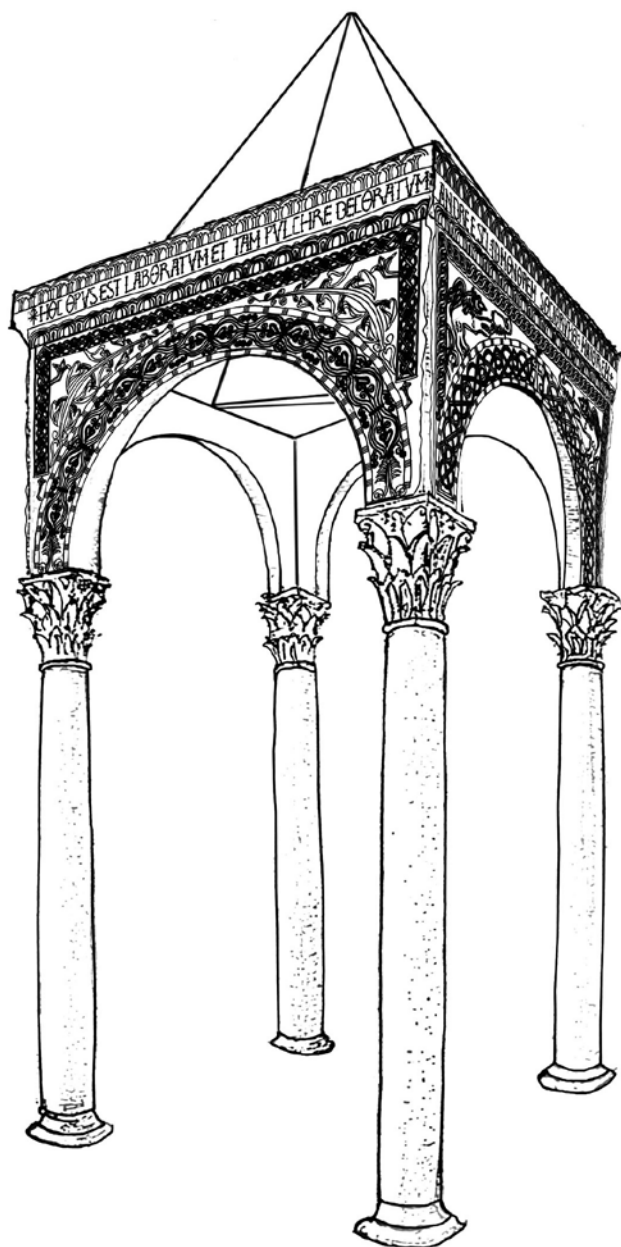
³² I. Stjepčević, *Katedrala svetog Tripuna u Kotoru*, 19, 34-56, 59; M. Čanak Medić, Z. Čubrović, *Katedrala Svetoga Tripuna u Kotoru*, 48-50, 72-73. Термин *capella* у великим црквама, могао је од XIII вијека да означава и бочне олтане, који су се налазили дуж зидова бродова цркава. Све раширеније поштовање реликвија, меценство богатих породица и жеља различитих братовштина да имају истакнуто мјесто у цркви довеле су да се на њиховим бочним странама постављају капеле отворене према броду, чинећи органску цјелину са грађевином. (*Enciklopedija arhitekture*, приређивач S. Maldini, Beograd 2004, 597.). У овом случају не би се могло казати да се израз *capella sinistra* из записа односио на неки олтан у катедрали Св. Трипуна, који се налазио лијево од централног олтане. Поред простора главног олтане посвећеног Св. Трипуну, 1166. године, освештан је и олтан посвећен Св. Марији који се налазио сјеверно од главног, као и онај посвећен Апостолима и мученицима Петру и Павлу, јужно од олтане посвећеног Св. Трипуну (D. Farlati, J. Colleti, *Illyricum sacrum VI, Venetiis* 1800, 433; *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae II*, ed. T. Smičiklas, Zagrebiae 1904, 102, № 98; I. Stjepčević, *Katedrala Svetog Tripuna u Kotoru*, 16). Почетком XVI вијека (1514. год.) у катедрали је било укупно 17 олтане (L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200-1500*, Podgorica 2006, 30, 434.).

истраживања сакристије катедрале Св. Трипуна, гдје су, како је већ казано, пронађени остаци првобитне цркве Св. Трипуна, не садрже податке о траговима постојања базе стубова који би се могли приписати неком циборијуму. Даља судбина овог циборијума дјелимично је позната. Најмање двије његове странице узете су за секундарну употребу. Једна је била узидана изнад помоћних врата која су водила из сакристије у просторију придодату јој са западне стране, друга је пронађена у згради сусједне бискупије, која се наслања на катедралу. Ни фрагменти треће странице нијесу пронађени далеко од катедрале, у згради Историјског архива, која се налази прекопута катедрале. Изгледа да је и она као читав уграђена у ту зграду, поломљена приликом нестручног реновирања и као таква завршила у шуту. Таква судбина пронађених страница овог циборијума наводи на помисао да он није претрпио насилну девастацију од неког земљотреса, што би довело до његовог рушења, већ да је у неком тренутку демонтиран, приликом реновирања катедрале, односно њене сакристије.³³ Поставља се питање када се то могло догодити: да ли је уклоњен када и првобитни олтарски циборијум, на мјесто којег је, средином XIV вијека, саграђен готички циборијум, који и данас краси катедралу?³⁴ Пошто је једна страница циборијума била узидана изнад врата која су повезивала сакристију са просторијом на западу, вријеме реконструкције сакристије и изградње реликвијара катедрале јесте терминус када је циборијум могао бити уклоњен. По архитектонско-археолошким подацима прозори на реликвијару припадају готском стилу градње, којем припада и олтарски циборијум који данас краси катедралу, те би се средином XIV вијека, када је олтарски циборијум грађен, могла приписати реконструкција сакристије и узиђивање наведене странице циборијума.³⁵

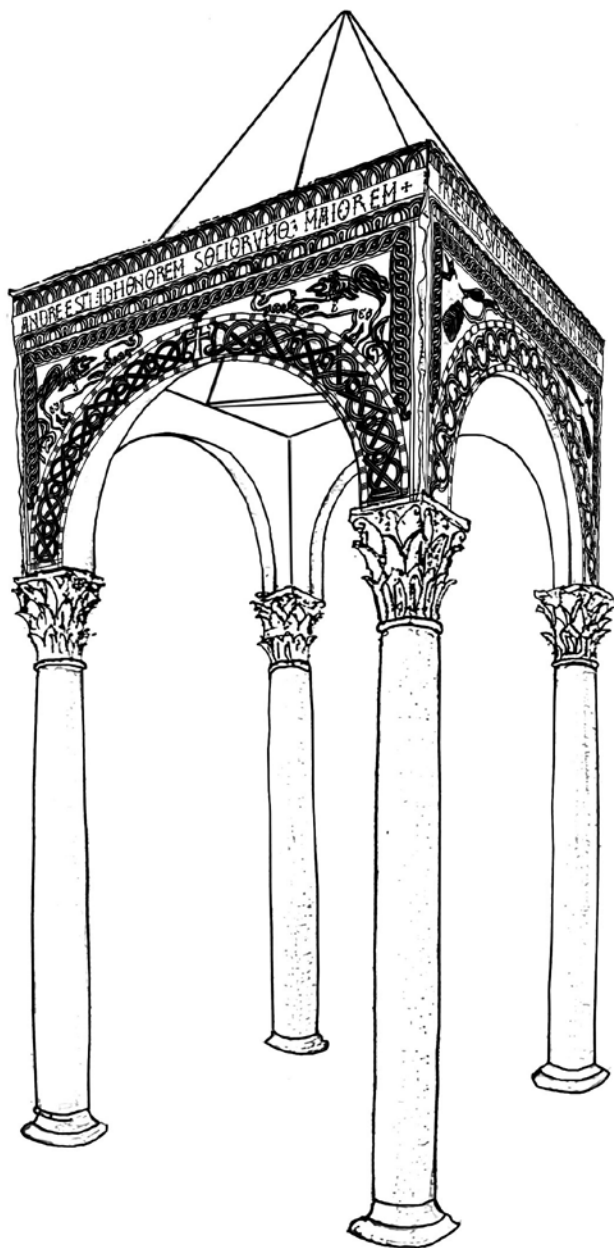
³³ Земљотреси су у више наврата погађали Котор и рушили га. Зна се за земљотресе из 1537. и 1563. године, нарочито је био разоран онај из априла 1667. године. О последицама ових земљотреса на зграду катедрале Св. Трипуна: I. Stjerčević, *Katedrala svetog Tripuna u Kotoru*, 19.

³⁴ J. Максимовић, *Которски цибориј из XIV века и камена пластика суседних области*, Посебна издања САНУ, књ. 345. Одељење друштвених наука, књ. 38, Београд 1961, 92-101. Приликом најновијих архитектонских истраживања на катедрали откривено је да су дјелови тог првобитног олтарског циборијума коришћени у секундарној употреби током грађевинских интервенција вршених на катедрали средином XV вијека. Фрагмент овог циборијума послужио је као потпрозорник прозора грађевине која је спајала цркву преко њеног сјеверног зида и зграду бискупије (З. Чубровић, *Првобитни циборијум романичке катедрале Св. Трипуна у Котору*, 27, 28; N. Jakšić, *Srednjovjekovno kiparstvo do zrele romanike*, 100 (Z. Čubrović)). Још један фрагмент овог првобитног циборијума, уз друге археолошке остатке, пронађен је у бунару у југоисточном дијелу цркве, за који је утврђено да је затрпан у XV вијеку.

³⁵ О готичком стилу градње у Котору: Д. Ђурашевић-Миљкић, *Готика у архитектури Котора*, Историјски записи (даље ИЗ) LXIV, 1-2 (1991), 5-50; I. Fisković, *Umjetnost gotičkoga doba*, u: *Zagovori Svetome Tripunu*, 154-165.

Цртеж бр. 4. Могући изглед циборијума посвећеног которским светитељима (странице А и В)

Цртеж бр. 5. Могући изглед циборијума посвећеног которским светитељима (странице В и С)

6. Настанак предања о которским мученицима

Садржина натписа, уз друге изворе и сазнања из тог периода, нуди прилично јасне одговоре који се тичу питања коме је циборијум посвећен, односно повода за његов настанак, као и времена његовог настанка. Да се ради о которским мученицима Андрији, Петру и Лавренцију потврђују и резултати до којих се дошло у овом раду. О смрти Андрије, Петра и Лавренција и судбини њихових тијела у науци је изнијето доста података који се често не поклапају.

6. 1. Дубровачки хроничари о которским мученицима

Основни извор о њиховом животу и судбини углавном су до сада били дубровачки хроничари. Заједничка црта тих казивања јесте да су, након мученичке смрти, били покопани у Жањицама, да би након неког времена били пренијети у Дубровник. Вријеме њихове смрти и транслације моштију у Дубровник разликује се у тим изворима. У дјелу Николе Рањине налазе се стихови дубровачког хроничара *Miletiusa*, за којег се сматра да је живио на почетка XIII вијека. Он каже да је до преноса њихових моштију дошло 1026. године, везујући тај догађај за транслацију главе Св. Влаха, заштитника Дубровника.³⁶ Сам Рањина, поред детаљног казивања о которским мученицима, доноси и податак о првом дубровачком архиепископу Ивану (изабраном 980. године) који је наводно први забиљежио страдање которских мученика.³⁷

³⁶ *Annales Ragusini Anonimi item Nicolai de Ragnina*, Monumenta Historiam Slavorum Meridionalium Volumen XIV (Zagreb: JAZU, 1883), 211; A. K. Matas, *Miletii versus*, Biblioteka za povijest dalmatinsku od J. Gelčića 1 (1882), 9-12; J. Belamarić, *Sveti Vlaho i dubrovačka obitelj svetaca zaštitnika*, Studije iz srednjovjekovne i renesansne umjetnosti na Jadranu, Split 2001, 166-167, 169, 170; R. F. Gyug, *The Dalmatian Martyrs: Legends and History in Thirteenth Century Dubrovnik* (dalje R. F. Gyug, *The Dalmatian Martyrs*) u: *Religion, Text and Society in Medieval Spain and Northern Europe: Essays in honor of J. N. Hillgarth* 2002, 204, 205; V. Lupis, *Kult i štovanje sv. Petilovrijenaca u Dubrovniku i Kotoru* (dalje V. Lupis, *Kult i štovanje*), Zbornik radova sa Znanstvenog skupa „Dani Stjepana Gunjače 2“ (2011), 152 (Аутор сматра да се транслација десила у XI вијеку потврђујући податком о ликовима бокелске браће на моћнику десне руке Св. Влаха, из прве четвртине XII вијека). Ову годину – 1026 - као вријеме транслације прихвата Лазар Мирковић у већ наведеном раду. Ауторка монографије о хришћанству у Боки саопштава да су Петар, Андрија и Ловро потицали из которске породице Загури, одређујући се за верзију да су они настрадали око 840. године од Сарацена. У XI вијеку Дубровчани, са архиепископом Видалом на челу, пренијели су њихове остатке у свој град, смјестивши их у цркву Св. Стефана, да би 1251. године саградили цркву у њихову част (L. Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200-1500*, 272.).

³⁷ *Annales Ragusini Anonimi item Nicolai de Ragnina*, 202, 210-211; R. F. Gyug, *The Dalma-*

Јуније Растић такође исцрпно говори о бокелјским мученицима Петру, Андрији и Лоренцу.³⁸ И Рањина и Растић датирају транслацију, као и Мелиције, у 1026. годину. Друкчије хронолошке податке о времену њихове смрти и преноса остатака у Дубровник саопштава Анонимни дубровачки хроничар, о чему ће бити ријечи у наставку рада. Казивање Серафина Рација, који такође даје опширну причу о бокелјским мученицима, разликује се по томе што он саопштава да су браћа убијена 1249. године, а да је пренос моштију услиједио осам година након тога.³⁹ Заједничка црта дубровачких хроничара у опису которских мученика јесте да они мало говоре о ближим околностима њихове смрти. Акцент је на казивању о догађајима и дешавањима који су услиједили од њиховог убиства до транслације у Дубровник и изградњи цркве гдје су смјештени.

6.2. Андрија Змајевић

Од наведених дубровачких хроничара, када је у питању прича о животу и крају которских мученика, што је од значаја за овај рад, разликује се казивање Андрије Змајевића, барског надбискупа из XVII вијека (1628-1694). У дјелу *Annalium ecclesiasticorum veteris et novi testament synopsis Chronologia Illyrico-latina*, он доноси неке детаље о которским светитељима, којих нема код дубровачких хроничара.⁴⁰ То Змајевићево приповиједање о њиховом страдању познато је и преко дјела Јосипа Ђелчића о Котору. Он, у оквиру излагања о притисцима Стефана Немање на Котор, саопштава једну епизоду о догађајима у тој комуни који су се одиграли средином XII вијека. Износи дешавања која су претходила смрти Которана: одбијање браће да

tian Martyrs, 205-206.

³⁸ *Chronica Ragusina Junii Restii (Ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451.-1484)*, Monumenta Historiam Slavorum Meridionalium Volumen XXV, Zagreb JAZU, 1893, 41.

³⁹ F. S. Razzi, *La Storia di Ragusa*, ed. G. Gelcich, Ragusa 1903, 57-59; R. F. Gyug, *The Dalmatian Martyrs*, 209-212; V. Lupis, *Kult i štovanje*, 150. Фламиније Корнелије у свом дјелу о Котору преноси у потпуности казивање Серафина Рација о которским мученицима (F. Cornelius, *Catharus Dalmatiae civitas, Patavii 1759*, 20-21.).

⁴⁰ Ово дјело сачувано је у два примјерка и три верзије, тзв. Сплитском, писаним латиницом и ватиканско-млетачком који је писан у ћирилско-латиничној верзији. (О рукописима његовог дјела видјети: Г. А. Шкриванић, *Црквени летопис из XVII века барског надбискупа Андрије Змајевића – Пераштанина*, ИЗ 2 (1954), 310-330; М. Пантић, *Књижевност на тлу Црне Горе и Боке Которске од XVI до XVIII вијека*, Београд 1990). За штампу је приређен тзв. Сплитски рукопис његовог дјела (*Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека, Андрија Змајевић, Љетопис црквени I, II*, приредио М. Пижурица, Цетиње 1996).

се одрекну своје вјере и бјежање пред опасношћу од породице Загури, склањање у пећину изнад Шкаљара, просјачење и живот од милостиње, њихово хватање и окивање у ланце, мучење и смрт. То су све детаљи којих у том облику нема у казивањима дубровачких историчара. Оно што је још карактеристично за његово излагање јесу хронолошки подаци о њиховој смрти. Код Змајевића се, у односу на дубровачке хроничаре, наводи друга година њихове смрти. Он саопштава да су браћа убијена 7. јула 1169. године, чему је претходило тродневно мучење (4-6. јул).⁴¹ Све би ово говорило да се Змајевић служио извором који је у детаљима износио податке о њиховој смрти и оно што јој је претходило, док дубровачки хроничари о томе говоре једном или у двије реченице. Као Бокел, Змајевић је желио да изнесе све те детаље, да би их приказао већим мученицима и страдалницима за вјеру, дубровачки хроничари акценат стављају на дешавања након њихове смрти. Њихова смрт морала је бити представљена мученичком, уз велика страдања. Година коју Андрија Змајевић саопштава помиње се успут у литератури која

⁴¹ *...All' intimazione s' arresero i più e la penisola di Lustiza fu in breve patarina. Tre soli, i fratelli. Pietro, Lorenzo, Andrea, nativi di Zagnice, osarono sfidare l' ira del padrone professando volere piuttosto far perdita della vita che della fede nella quale erano nati. Ritaronsi essi quindi a vivere romiti in penitenza e preghiera in una spelunca del Lovcen, sopra la località di Scagliari, ripromettendosi resistenza dall' elemosina della città e dei villaggi vicini. Ma quivi pure li raggiunse l' ira dello Zaguri. Mentre andavano questuando furono presi per ordine di esso, e carichi di catene relegate neir alta ed orrida grotta della Vita, eh' è sul monte Praciste. Si credette di poter vincere i loro animi colla fame, colla sete e collo esporli nudi ai rigori del sole estivale (4-6 luglio). Ma invano: e fu decisa la loro morte. Consumata il dì 7 luglio 1169 l' iniqua sentenza, i loro corpi furono occultamente sepolti a Pladina nella villa di Lepetane, accanto all' antichissimo tempio di S. Lorenzo. La memoria della loro intrepidezza restò sacra negli annali della Chiesa, che Vi innalzò alla venerazione degli altari.* У намени уз овај текст стоји: *Exemplum ex Annalib. Illyr-latin. And. Zmaievichi Archiep. Antibarens. (ms. presso U. Raffaelli dale Cronache di S. Jacopo di Visniza. Ragusa. Ploce) — cfr. Farlali I. e. 13. 430 — ex Melezw (G. Gelsich, Memorie storiche, 62-63).* У сплитском примјерку Змајевићевог дјела нема навода које даје Ђелчић, што би говорило да је он ове податке могуће црпио из ватиканско-млетачког примјерка. У казивањима и анализи приповједања која се тичу судбине тројице которских мученика, као да је мала пажња обрађена на казивање које о њима Јосип Ђелчић даје у дјелу о Дубровнику, иначе снабђевен поузданим, али често нама данас непознатим изворима. У оквиру излагања о црквеним приликама у Дубровнику, он се дотиче и стања у широј околини Дубровника, да би на једном мјесту рекао: *...sugellava la propria operosità in servizio della chiesa Romana innalzando l'anno 1254 un tempio in onore dei fratelli bocchesi Pietro, Andrea e Lorenzo, i quali, tradotti violentemente dal ritiro benedettino di Zagniza, ove traevano i loro giorni, sulle rupi del sella avevano lassu nel 1169 pagato col martirio la fermezza della loro fede.* Сигурно је и на овом мјесту за годину њихове смрти позвао на Андрију Змајевића (*Dello sviluppo civile di Ragusa considerato ne' suoi monumenti storici ed artistic, Ragusa 1884, 18*). Тако је међу прима скренуо пажњу на ову годину, као вријеме њихове смрти.

се бави питањем которских светитеља.⁴² Као да је заобиђена приликом детаљнијих анализа које се тичу њихове смрти, без покушаја да се доведе у везу са расположивом епиграфском грађом и другим познатим чињеницама.

6. 3. Франческо Сmekја

Такође, у Архиву ХАЗУ у Загребу налази се, у препису, дјело Франческа Сmekје под насловом *Storia delle Bocche di Cattaro di Francesco de Smechia*. Овај Франческо Сmekја јесте *Conte Francesco Smechia*, припадник познате пераштанске породице Сmekја, који је живио у другој половини XVIII вијека. О њему и његовом животу мало се зна.⁴³ Остало је забиљежено да је један примјерак рукописа Змајевићевог дјела био у власништву Франческа Сmekје.⁴⁴ Готово је сигурно да је Франческо Сmekја користио и Змајевићево дјело за свој рад о Котору. Писано вјероватно крајем XVIII вијека, подијељено на поглавља, у наведеном дјелусе износе политички и црквени догађаји из периода епископата сваког которског епископа, почевши од Урсација II, са почетка XII вијека. Након прегледа догађаја о политичким дешавањима, у оквиру одјељка о Никифору II, аутор прелази на изношење црквених прилика наводом у којем и он износи причу о страдању которске браће. Доноси исту годину коју даје и Змајевић када се то десило, везујући тај догађај за период када је Никифор II био которски бискуп.⁴⁵ Сmekја јасно наводи за вријеме којег се которског епископа то одиграло. Остајемо ускраћени за информацију да ли је он сам везао тај догађај за период Никифора II и уклопио га у своје излагање, или је однекуд преузео као већ готов и потпун податак. Казивање Франческа Сmekје, иначе, обојено је вјерском импресијом и антагонизмом према православном становништву, уз уношење личности која је наводно учинила убиство, као што то чине и дубровачки хроничари. Которски хроничар на почетку одјељка о епископу Центеберију Донату, за којег каже да је припадао кући добрих

⁴² J. Belamarić, *Sveti Vlaho i dubrovačka obitelj svetaca zaštitnika*, 169, nap. 11; R. F. Gyug, *The Dalmatian Martyrs*, 209, nap. 34.

⁴³ A. Mažibradić, *Stara porodica Smekja iz Perasta i njeni posjedi*, 174-175, 191.

⁴⁴ *Notizie della vita e gli scritti di tre Illustri Perastani date alla luce dal sacerdote Antonio Bassich*, Ragusa 1833, 38, 42; P. Butorac, *Kulturna povijest grada Perasta*, 375.

⁴⁵ *Tanto che nella sanguinosa persecuzione che allora ardeva contro i cattolici perseverante e l'opinione che un gentiluomo di Cattaro di casa allora prepotente, ad ora lontana o ardentia /Zagori / fosse quello da cui cavato l'ordine barbara, par cui in odio della confessione romana, furono dopo a lunghi e crudeli tormenti privati da vita i tre gloriosi fratelli e martiri Pietro, Lorenzo e Andrea. 1169.* (Arhiv HAZU, Zagreb, Zbirka hrvatsko – latiničkih rukopisa i kodeksa, I d 64, *Storia delle Bocche di Cattaro di Francesco de Smechia*, sv. II, cap. X. (странице у рукопису нијесу нумерисане).

грађана Котора које више нема, доноси податак о преносу моштију которских мученика. То казивање се наставља на оно шта о њима говори у одјелку о епископу Никифору II. Саопштава да су послѣ осамдесет година тијела светитеља, 1249. године, у вријеме архиепископа Јована, пренијета у Дубровник.⁴⁶

Казивање Анонимног дубровачког хроничара дјелимично се поклапа са причом коју износе Андрија Змајевић и Франческо Сmekја. Он наводи да су браћа убијена 1161. године, што је најближе 1169. години, када су по Андрији Змајевићу и Франческу Сmekји браћа настрадала. У свом излагању затим он, најприје, саопштава да осамдесет осам година нико није знао за њих, да би даље у наставку исте реченице изнио да су се которски мученици приказали которској удовици осамдесет година након смрти, послѣ чега је услиједила и translација тијела.⁴⁷ Ако се тај период од осамдесет година дода на годину за коју Андрија Змајевић и Франческо Сmekја, а преузимајући од Змајевића и Гелчић, говоре да су они страдали (1169. године) добије се 1249. година, када су по Змајевићу и Анониму њихова тијела пренијета у Дубровник, година коју је прихватила и званична црква.

6. 4. Данијеле Фарлати

Данијеле Фарлати, на више мјеста у свом дјелу, доноси опширну причу о бокелским страдалницима, гдје прво цитира дубровачког пјесника *Miletiusa*, заснивајући затим своје излагање о translацији и настанку култа углавном на Серафину Рацију и Андрији Змајевићу. У оквиру излагања о дубровачкој надбискупији, он најприје саопштава да је до преноса њихових моштију у Дубровник дошло 1026. године. Нешто даље у дјелу, бавећи се дубровачким митролопитом Виталом, Фарлати доноси навод за који каже да потиче од Андрије Змајевића (*In Annilibus Illyrico-latinis*), гдје саопштава да су Лоренцо, Андрија и Петар страдали 1169. године, да би, такође по наводу Андрије Змајевића, након осамдесет година, 1249. године, њихова тијела била пронађена и пренешена у Дубровник.⁴⁸ Говорећи о которском бискупу Центеберију,

⁴⁶ *Erano già 80 anni, che i corpi de SS. MM. Pietro, Lazearo (sic!), e Andrea uccisi in odio dalla fede dalli scismatici, giacevano incogniti alla riva del mare preso S. Lazearo (sic!), quando si presento al vescovo Centiberio due volte una pia donna, dicendo, che per divina rivelazione, e comando avea da fargli noto ove giacessero questi santi, ma schercita come sognatrice, o delirante, apparentola li medesimi la 3.a volta la mandarano da Giovanni Arcivescovo di Ragusa. 1249. (I d 64, Storia delle Bocche di Cattaro di Francesco de Smecchia, sv. II, cap. XI).*

⁴⁷ *Annales Ragusini anonymi item Nicolai de Ragnina, 32; V. Lupis, Kult i štovanje, 150-151.*

⁴⁸ *D. Farlati, J. Colleti, Illyricum sacrum VI, 13, 16, 47, 430-432; R. F. Gyug, The Dalmatian*

Фарлати помиње дјело Вићенца Бабића, у којем је стајало да је 1249. године дошло до translације моштију которских мученика у Дубровник.⁴⁹

Пошто је изнијето мишљење да су дубровачки хроничари своје дјело писали у складу са политичким и црквеним околностима и потребама, закључено је да се 1249. година, као вријеме translације њихових моштију, у изворима наводи због питања јурисдикције дубровачке цркве над которском епископијом. Тим се чином, сматра се, желио оснажити положај дубровачке цркве у вријеме када је на врхунцу био сукоб Бара и Дубровника.⁵⁰ Наведена година, као вријеме преноса моштију, налази се и у званичном римском мартирологију који је Филипо Ферари издао 1625. године, гдје стоји да је та година *Ex monumentis eiusdem Eccles.*⁵¹

У сваком случају, у тренутку када је текст натписа преписан циборијум се налазио у сакристији катедрале. Између могућности да је циборијум у сакристију катедрале донешен однекуда друго и друге опције да се ту налазио од првог дана када је саграђен, реалнијом се чини ова друга. Из више разлога: новосаграђеној катедрали свакако је одговарало и било неопходно сакрално обиљежје које је афирмисало нове локалне светитеље чији се култ стварао, а који су због своје припадности католичкој вјери поднијели највећу жртву. Исклесан недуго послјије изградње и освештавања катедрале, са којом је истовремено изграђена и сакристија, он је нужно требало да одговори потреби снажења и ширења новоустановљеног култа локалних светитеља, у храму чија је градња по свему судећи још трајала.⁵² У реликвијару катедрале Св. Трипуна налазе се предмети који се приписују Петилловријенцима.⁵³

Martyrs, 207, 209-212.

⁴⁹ D. Farlati, J. Colleti, *Illyricum sacrum VI*, 441.

⁵⁰ R. F. Gyug, *The Dalmatian Martyrs*, 213-222. Исти аутор сматра да је translација извршена у XIII вијеку и због тога што се дубровачки мисал (*Missale Ragusinum*) у којем се налази образац за службу которским мученицима, по својим особинама прије може смјестити у тај вијек него у претходни (R. F. Gyug, *Missale Ragusinum. - The missal of Dubrovnik*, Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies, 1990, 37-41, 315-316). О црквеном сукобу Дубровника и Бара видјети: *ИЦГ II/1*, Титоград 1970, 15-27 (С. Ђирковић); И Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016, 123-149, 192-228, 300-334; Ђ. Бубало, *Српска земља и поморска у доба владавине Немањића*, Београд 2016, 162-173.

⁵¹ F. Ferrari, *Catalogus Generalis Sanctorum qui in Martyrologio Romano non sunt Venezia* 1625, 277-278. О дубровачкој цркви у којој су смјештени которски светитељи: I. Ivić, *Crkva i kult sv. Petilovvrijenaca u srednjovjekovnom Dubrovniku*, *Peristil* 59 (2016), 17-25.

⁵² М. Чанак Медић, *Катедрала Светога Трипуна као израз уметничких прилика у Котору средином XII века*, *ЗРВИ* 36 (1997), 93.

⁵³ I. Stjerpčević, *Katedrala svetog Tripuna u Kotoru*, 53; V. Lupis, *Kult i štovanje*, 158-159. Поред моштију који се приписују овим мученицима (рука, шкриња, глава) смјештених у дубровачкој првостолници, у фрањевачком самостану у Дубровнику чува се дуга ру-

7. Которски епископ Никифор II

Остаје да се покуша утврдити ко је 1169. и наредних година био епископ у Котору, тј. да ли је то била особа по имену Никифор, у вријеме када је циборијум саграђен, како то стоји у натпису на њему. Историјска наука располаже подацима о двије особе које су под именом Никифор у раном периоду которске историје вршиле функцију которског епископа. Први познати которски епископ под тим именом дужност је вршио средином XII вијека. Корнелије Фламиније име Никифора I наводи, са осталим, међу суфраганима дубровачког надбискупа Андреје.⁵⁴ Писац црквене историје Илирика, надовезујући се на овај Корнелијев податак, казује да је Андреја за дубровачког архиепископа свечано проглашен 1141. године. Фарлати поистовјећује овог Никифора са особом која је од свог митрополита удаљена интердиктом на провинцијском сабору у Дубровнику, од стране подђакона Хенрика и папе Анастасија IV. Пошто је тај сабор одржан 1153. године, а епископ Мало, који га је наслиједио, свој епископат започео 1154. године, Фарлати претпоставља да нема неког бискупа који би био између њих двојице.⁵⁵ То би значило да је Никифор I епископ био најкасније од 1141. године, вршећи ту функцију до 1154. године.

Почетак службе которског епископа Мала, који је наслиједио Никифора I, јасно се види из уводног дијела већ поменуте исправе из јула 1166. године која се односи на освештавање олтара новоизграђене катедрале Св. Трипуна. Мала саопштава да се то дешава дванаесте године његовог епископата, што би значило да је он постао епископ 1154. године. У истом документу, као особа која је присуствовала том догађају, помиње се *Vita*, као градски *comes*. Исте особе, епископ Мало и Вита, као бивши кнез (*quondam comitis*), помињу се у једној недатираној исправу која се тиче спора око цркве Св. Виктора.⁵⁶ Управо овакво

кавица са танком шаком, која се приписује Петиловријенцима. На рукавици се налази сљедећи натпис: „R.S. LAVRENCI. M. SOCI. SCOR. M. PETRI. ET. ANDRE“. На истом предмету, на његовом дну, у облику медаљона налази се представа Св. Ловренца, који у једној руци придржава макету града, а другој књигу. Около представе свеца стоји „R.S. LAVRE(N)CI. M. SOCI. S. M. PETRI: AN“(V. Lupis, *Kulti štovanje*, 157-158).

⁵⁴ F. Cornelius, *Catharus Dalmatiae civitas*, 18.

⁵⁵ D. Farlati, J. Colleti, *Illyricum sacrum VI*, 433.

⁵⁶ Библиотека РАН, Санкт Петербург, Рукописно одјељење, *F200*, 195г; I. d 157, *Cathar-ensia – Transumpta documentorum et statutorum civitatis, saec XII et XIII*, 2; R. F. Gyug, *Liturgy and Law in a Dalmatian City*, Toronto 2016, 59, № 38 (Аутор исправу датује 1154-1181.); F. Cornelius, *Catharus Dalmatiae civitas* 18 (помен исправе); D. Farlati, J. Colleti, *Illyricum sacrum VI*, 434 (помен исправе).

атрибуирање Вите, као некадашњег кнеза, указује да је исправа настала после 1166. године, те је Мало вршио функцију епископа најмање током 1167. године, а можда и коју годину након ње. Расположиви извори, након њега, као которског епископа помињу Никифора II.

О Никифору II и његовом дјеловању вијести доносе дубровачки хроничари Никола Рањина и Мавро Орбин, а преноси их и допуњује Данијеле Фарлати. По ријечима дубровачких хроничара Стефан Немања је 1177. године напао Дубровник, као помоћ которском епископу Никифору, у спору који је он имао са дубровачким архиепископом, Млечанином Трибунијем. Сматра се да је умро 1178. године.⁵⁷ Већ наредне године на Латеранском сабору помиње се Мајо, которски епископ који је присуствовао сабору.⁵⁸ Према томе, може се казати, Никифор II започео је дужност епископа могуће још крајем седме деценије XII вијека, вршећи је све до 1178. године. До сада познатим чињеницама о њему ваља додати и ову да је у сакристији постојала његова представа, у рељефној или ликовној форми.

Из наведеног се може видјети и констатовати да су се убиство тројице Бокелја и изградња наведеног циборијума догодили у вријеме Никифора II, которског епископа. Дакле, неопходно је кориговати тврђење да је циборијум из IX вијека, да је био дио инвентара првобитне цркве Св. Трипуна, односно првобитне катедрале која се налазила на мјесту данашње Марије Колеђате, као и да се у натпису ради о византијском цару Нићифору. Такође, неће бити исправна ни претпоставка да се ради о неком Которанину, као донатору изградње циборијума. Како которски мученици нијесу страдали раније, те да је 1026. године могло доћи до translације њихових моштију у Дубровник, о чему говоре дубровачки хроничари, неодржива је и претпоставка да је циборијум могао бити из XI вијека и да је у катедралу унешен из неке друге цркве.⁵⁹ Година коју Андрија Змајевећ, односно Франче-

⁵⁷ *Annales Ragusini anonymi item Nicolai de Ragnina*, 218; *Il Regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni, historia di Don Mavro Orbini Rauseo abate melitense* (даље М. Orbini, *Il Regno de gli Slavi*), Pesaro MDCL, 247; D. Farlati, J. Colleti, *Illyricum sacrum VI*, 434; G. Gelcich, *Memorie storiche*, 63.

⁵⁸ D. Farlati, J. Colleti, *Illyricum sacrum VI*, 434. Јосип Ђелчић наводи да је Никифор II био епископ у периоду 1167-1178. године (*Memorie storiche*, 61.).

⁵⁹ У исправи која се налази у Дубровачком архиву налази се попис которских епископа из XI и почетка XII вијека, које су наводно рукоположили дубровачки архиепископи. Како се знају претензије дубровачке архиепископије над которском црквом и жеља за потчињавањем которске епископије, сматра се да је документ фалсификат, настао средином XIII вијека у вријеме сукоба Дубровника и Бара око јурисдикције. (И. Синдик, *Marginalia Catharensia*, Историјски часопис 37 (1987), 29-35). Традиција о њиховом дјеловању у Котору била је тада, када је исправа вјероватно настала, још жива. Ако је аутор тог документа имао мотива да наводи како је которске епископе

ско Сmekја наводе као датум смрти которских мученика (1169) јесте *terminus post quem*, када је натпис, односно циборијум, могао настати. Циборијум са натписом могао је бити изграђен у периоду између 1169. године, када су браћа убијена, и 1178. године када је Никифор II престао да буде епископ, што представља *terminus ante quem* изградње циборијума са натписом. Осма деценија XII вијека јесте доба када је которску катедралу, односно њену сакристију почело да краси *дјело у већу част светог Андрије и других*. Састављач наведеног рукописног *Зборника* у којем је текст натписа пронађен, стављањем текста натписа на одговарајуће мјесто, посредно га временски одређује. Он његов текст даје након уговора Которана са Омишанима из 1167. године, а прије преписа исправе из 1181. године која се тицала посједа Св. Трипуна на Превлаци, које је још 1124. године додијелио епископ Урсације II, не двоумећи се око ширег хронолошког оквира којем је натпис на циборијуму припадао, располажући можда и неким другим документима који су му омогућили такав распоред исправа, а нама данас непознатим. Временски распон од осамдесет година, од смрти до преноса моштију, по ријечима дубровачког Анонимног хроничара, Андрије Змајевића, и Франческа Сmekје, завршио се 1249. године.

Нове чињенице до којих се дошло у раду омогућују да се нешто каже и о декорацији циборијума који је био предмет овог рада. Већ је у науци истакнуто да је украсна лозица са аркаде циборијума која садржи помен Никифора, а за којег сада знамо да се ради о которском епископу из осме деценије XII вијека, веома слична, готово идентична са декоративним елементом аркаде за коју се сматра да је дио првобитног олтарског циборијума, изграђеног током седме деценије XII вијека.⁶⁰ Сада, када се поуздано може рећи да су ови циборијуми рађени у блиском хронолошком периоду, ако не и истовремено, од стране исте класарске радионице, та сличност постаје више него јасна и објашњива. Истом стилу могу се приписати и разлистале декоративне лозице на

у службу уводио дубровачки архиепископ, сигурно није имао разлога да измишља њихова имена. Међу њима, од шест наведених, нема ниједног са именом Нићифор, па се и тако искључује могућност да се изградња циборијума може приписати ранијем периоду и некој другој личности са тим именом.

⁶⁰ I. Rušić, *Preromanska dekorativna plastika u Kotoru*, 45 (По ријечима овог аутора мотив декоративне лозице нестабилан је за датирање, јер се оно може смјестити у период од X до XII вијека); J. J. Martinović, *Pokušaj rekonstrukcije*, 346; З. Чубровић, *Првобитни циборијум романичке катедрале Св. Трипуна у Котору*, 26, 27, сл. бр. 3. На основу једноставности представе пауна на њему и представе пауна на фрагменту непознатог циборијума који се налази у которском Лапидаријуму, Мери Зорнија предлаже да се првобитни циборијум из катедрале датује у крај VIII, односно на почетак IX вијека (М. Zornija, „*TEMPORIBUS DOMINI IOHANNIS EPISCOPI...*“ – о рођесима *predromaničke sculpture u Boki*, *Ars Adriatica* 6 (2016), 29.).

довратнику западног портала цркве Св. Луке у Котору грађене крајем XII вијека, за које је наведено да се ту налазе у секундарној употреби.⁶¹ Врло је могуће да је објекат са којег су уклоњени ти дјелови камене пластике био украшен дјелом мајстора исте клесарске радионице који су украшавали которске циборијуме грађене током седме и осме деценије XII вијека. Сада је створена могућност да се изврши рестаурација циборијума посвећеног которским мученицима у његовом првобитном облику и да се он смјести гдје је и био, у сакристији катедрале Св. Трипуна.

На крају, остаје да се помене који би то могли бити сукоби у којима су настрадала тројица браће? У науци је познато казивање Никите Хонијата о дешавањима на Балкану крајем седме деценије XII вијека. У периоду који је претходио нестанку византијске власти са простора Далмације и других области у унутрашњости Балкана српски велики жупан Стефан Немања тежио је да под своју контролу стави град Котор. То је вријеме које је претходило нестајању дукљанске државе. Наступајући као противник Византије, уњеним сукобима са коалицијама које су предводиле Угарска и Млетачка Република, Стефан Немања настојао је да искористи византијске тешкоће да би освојио овај град. Описујући ратовање из 1168. године, византијски хроничар Никита Хонијат каже да је Стефан Немања тада намјеравао да присвоји власт над Котором. Сазнавши за његове намјере, византијски цар упутио је против њега војску, на чијем се челу налазио Теодор Падијат. Након тог цар је одлучио да лично крене против српског великог жупана. Пред тим изазовом српски велики жупан се повукао.⁶² Страдање тројице браће могло би се довести у везу са овим притиском српског великог жупана. Напади Стефана Немање можда су могли представљати само једну епизоду тих дешавања, која су била повод за настанак традиције о

⁶¹ М. Васић, *Архитектура и скулптура у Далмацији од почетка IX до почетка XV века*, Београд 1922, 37; В. Кораћ, *О монументалној архитектури средњовековног Котора*, Споменик САН СР (1956), 147-151; З. Чубровић, *Сполије у зидовима которске цркве Св. Луке*, Научни скуп „Црква Светог Луке кроз вјекове“, зборник радова, ур. В. Кораћ, Котор 1997, 43-49. О натпису који говори о времену градње ове цркве: Г. Томовић, *Натпис на цркви св. Луке у Котору из 1195 године*, Научни скуп „Црква Светог Луке кроз вјекове“, 23-32.

⁶² *Византијски извори за историју народа Југославије IV*, обрада Ј. Калић, превод Н. Радошевић-Максимовић, Београд 1971, 146-147; Ј. Калић, *Српско-византијски сукоб 1168. године*, Зборник ФФ XI/1 (1970), 193, 194. У науци је присутно и мишљење да су се поменута дешавања одиграла нешто касније, 1171. год. (К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1978, 149-150; *Историја народа Југославије I*, Београд-Загреб-Љубљана 1953, 329 (М. Динић)). Позивајући се на Никиту Хонијата, дубровачки хроничар Мавро Орбин описује овај догађај, датујући га 1179. годином (М. Orbini, *Il Regno de gli Slavi*, 299).

вјерској димензији страдања которске браће коју доносе хроничари. То је, иначе, још увијек вријеме византијске власти на источном Јадрану и његовом залеђу.⁶³

Miljan GOGIĆ

CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE CIBORIUM FROM
THE SACRISTY OF THE ST. TRYPHON CATHEDRAL
DEDICATED TO THE PETILOVRIJENCI

Summary

In the St. Tryphon Cathedral, one side of the ciborium has been preserved containing the writing ANDREAE SANCTI IN DEI HONOREM SOCIORUMQUE MAIOREM. In addition to this, fragments of two sides have been preserved which, judging by the dimensions, appearance, decoration, material of which they are made, size and shape of the letters of the preserved sections of the writings, resemble the completely preserved side to a high degree. On a preserved fragment of one of the sides, there is a part of the text of the writingIKIFORIUS N..., while two accidentally discovered fragments of the third side still read +HOC OPVS EST LAB[O]..... TAM PVL[C]HRE] ??... Until now, scientists have not reached an agreement over the mutual relationship between the entirely preserved side and the fragments of the mentioned sides. Analyses ranged from statements that these were parts of one ciborium constructed in the 11th century, to claims that they were the sides of several ciboria, where it was also stated that the segments could belong to four different ciboria, created in the period ranging from the 9th to the 11th century.

The handwritten collection *Catharensia – Transumpta documentorum et statutorum civitatis, saec XII et XIII*, which is kept in the Archive of the Croatian Academy of Sciences and Arts in Zagreb, contains the text of a writing which solves many dilemmas regarding the story of the ciborium and its writing. The text of the writing in the stated manuscript reads:

HOC OPUS EST LABORATUS ET TAM PULCHRE DECORATUS
ANDREAE SANCTI IN DEI HONOREM SOCIORUMQUE MAIOREM
PRAESULIS SUB TEMPORE NICHIFORIUS NOMINE

Therefore, this is the full text of the writing from the mentioned sides of the ciborium, whose one side has been preserved entirely, along with two of them in fragments. According to the inscription on the margin of the text in the manuscript, it was one ciborium and it stood in the sacristy of the cathedral of Sv. Tryphon, located along the northeast side of the cathedral.

⁶³ J. Ферлуга, *Византијска управа у Далмацији*, Београд 1957.

The text of the writing from the collection, along with the preserved parts of the writing from the fragments of the ciborium's sides, offers the possibility to reconstruct the ideal text of the writing on the ciborium which would read:

+HOC OPUS EST LABORATUM ET TAM PULCHRE DECORATUM
ANDREE S(AN)C(T)I IN DEI HONOREM SOCIORUMQ(UE) MAIOREM+
PRAESULIS SUB TEMPORE NIKIFORIUS NOMINE

The Ciborium was dedicated to the Kotor martyrs Andrew, Peter and Lawrence, who perished because of their religious affiliation, with their bodies transferred to Dubrovnik. The Dubrovnik chroniclers Nikola Ranjina and Junije Rastić were the first to tell about their death. They connected their death to an earlier period, claiming that their relics were transferred from Kotor to Dubrovnik in 1026. Unlike them, the Anonymous chronicler of Dubrovnik states that the brothers died in 1161, and that they were moved to Dubrovnik in 1249. Andrija Zmajević told about the death of the *Bokelji* as well, stating that the brothers were killed in 1169, and that their bodies were transferred to Dubrovnik eight years later. As part of a presentation in his work, preserved in handwriting, the Perast native Francesco Smekja, who lived in the second half of the 18th century, also claims that they were executed in 1169, linking that event to the period when Nikephoros II was the bishop of Kotor. By analysing the known sources, it was established that a person with that name performed the duties of the bishop of Kotor in a period starting no earlier than 1167 and up to 1178. So, this is in fact the same person who is mentioned in the text of the writing on the ciborium. Therefore, we can reliably say that the information given by Andrija Zmajević—that the brothers were killed in 1169—is correct, and that *presul Nikiforius* from the text of the writing can be identified as the bishop Nikephoros II, about whom Flaminio Cornelius and Daniele Farlati wrote. *Terminus post quem* when the ciborium could have been constructed is 1169, when the brothers were killed, whereas *terminus ante quem* is 1178, when Nikephoros II was no longer bishop, which means that the ciborium must have been completed by that time. Ciborium stood in the sacristy of the cathedral of Sv. Tryphon probably until the middle of the XIVth century, when, during the great reconstruction of the cathedral, it was dismantled, and its parts were later embedded in the walls of the sacristy itself and other surrounding objects.

Savo MARKOVIĆ*

„*Y A BUDO A PONDRÉ FUEGO*“: CRNOGORSKO
PRIMORJE U STAROJ ŠPANSKOJ I PORTUGALSKOJ
LITERATURI O LEPANTSKOJ BICI

ABSTRACT: *Opening new areas and perspectives, multidisciplinary researches make it possible to review the existing historical knowledge. Paradigm poliphonicity is of importance not only for an integrating Europe-Mediterranean present, but also for the national history and the diversity of its coexisting identities. The principles of Iberian epic from the late sixteenth century, triggered by the battle of Lepanto, reconfirmed the renaissance prestige and attractiveness of the heroic-patriotic genre, as well as of imperial ideology. The urban centers of the Montenegrin Littoral are significantly represented in the considered works, contextualizing, beside Venetian illustrative and descriptive solutions, the relating strategies and discourses.*

KEY WORDS: *Montenegrin Littoral, Iberian Peninsula, Renaissance literature, 16th century*

Najrecentnija istoriografska izdanja pokazuju da je Lepantska bitka i dalje izuzetno zanimljiva istraživačka tema. Zasnivajući se na saznanjima koja nudi sve obimnija bibliografija, jedan od ključnih događaja Sredozemlja promišlja se kroz sve kompleksniju, eklektičku prizmu rezonovanja, ali i novih izvora, koji se nadodaju integralnoj slici zbivanja.¹ U savremeno doba,

* Autor je doktor pravnih i humanističkih nauka, Bar.

¹ Up.: Alessandro Barbero, *La Bataille des trois empires: Lépante, 1571*, Paris 2014 (prvo izdanje 2012); Marco Morin, Lepanto: Ferlessness Was Not Enough, *Uluslararası Piri Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Sempozyumu*, 26-29 Eylül 2013 / İstanbul, Türk Denizcilik Tarihi Bildiriler, 3. Cilt, Ankara 2014, 251-260. O komunikaciji, razmjeni vijesti i difuziji obavještenja nakon Lepantske bitke, kao i o poimanju relevantnosti, zanimljivu perspektivu pruža prilog Alessandra Buona i Massima Pette *Il racconto della battaglia. La guerra e le notizie a stampa nella Milano degli Austrias (secoli XVI-XVII), Battaglie. L'evento, l'individuo, la memoria*, 6 eBook – Mediterranea, Palermo 2014, 204-208.

jednako intrigantnim ostaju pitanja učešća domaćih ljudi u ovoj grandioznoj epopeji («choc des civilisations»), ali i sudbine žitelja i povjesnice krajeva i gradova prije i nakon lepantske vremenske razdjelnice. Sublimnim poimanjima posebno doprinose historiografija i književnosti zemalja koje su značajno učestvovala u pomorskom sudaru imperija XVI stoljeća, poput španske i portugalske, u koje je nedostajao uvid. Stoga je uzeto u razmatranje nekoliko ključnih španskih i portugalskih djela nastalih neposredno nakon Lepantske bitke, kao i nešto kasnija drama Lope de Vege, koja se nadovezuje na navedenu istorijsku i književnu tradiciju.

OLISIPO, SIVE UT PERVETUSTÆ LAPIDUM INSCRIPTIONES HABENT, ULYSIPPO, VULGO LISBONA FLORENTISSIMUM PORTUGALLIÆ EMPORIUM. Vista de Lisboa e Rio Tejo no século XVI - pogled na Lisabon i rijeku Tejo u XVI v.: karavele i karake u epohi portugalskih otkrića; nepoznati autor. Franz Hogenberg & Georg Braun, *Civitates Orbis Terrarum*, Vol. I, Köln 1572.²

Odjeci Lepantske bitke: Od Venecije do Atlantika

Vijesti o ishodu Lepantske bitke duždu u Veneciju 19. oktobra 1571. donosi Onfrè Giustinian.³ Pobjeda na Lepantu podstakla je nastanak brojnih literarnih djela, koja su se, slaveći je, fikcijom više ili manje udaljavala od realnih činjenica.⁴ Mletačka Republika, koja je iz ratnih zbivanja izašla sa znat-

² „Lisbon - Lisbonne - Lisboa 1572“ by Franz Hogenberg & Georg Braun - cropped lower and higher parts from *Civitates Orbis Terrarum*. Licensed under Public Domain via Wikimedia Commons - http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lisbon_-_Lisbonne_-_Lisboa_1572.png#mediaviewer/File:Lisbon_-_Lisbonne_-_Lisboa_1572.png (23. 1. 2015).

³ „Queste gloriosissime nuoue l'ha riportate il Clarissimo Signor Onfrè Iustiniano hoggi a 19 hore [...]“ A. Buono e M. Petta, *n.d.*, 207.

⁴ Luigi Groto, prijatelj barskog humaniste Antuna Prokulijana, neposredno nakon bitke, u Milanu objavljuje *Oratione di Luigi Groto Cieco, ambasciatore di Hadria; fatta in Venetia per*

nim gubicima, još je tokom mirovnih pregovora s Osmanskim carstvom aktivno pretakala nedavna iskustva u štampanu formu.

Historia delle cose successe dal principio della guerra mossa da Selim ottomano a venetiani, Fino al di della gran Giornata Vittoriosa contra turchi, Giovannija Pietra Contarinija, objavljena je 1572. godine.⁵ Kada je o južnom Jadranu riječ, u njoj se navodi da je Bar zauzet usljed kukavičke predaje gradskog rektora Alessandra Donata osmanskim vojnim snagama. Ista knuto je, *per fortuna*, da je u barskim vodama razbijeno osam turskih galija. Nakon što je u gradu smještena turska posada, osmanske snage su nastavile napredovanje prema slabo utvrđenoj Budvi (čiji je potestat bio Agostin Pasqualigo), koju su takode osvojili.⁶ Contarini se nešto kasnije ponovo osvrće na osvajanje Ulcinja i Bara, za Osmanlije „neprijateljske i gradove od važnosti“, na druga mjesta i kaštele, kao i na spaljivanje Budve.⁷

Učesnik navedenih događaja bio je i Gerolamo Diedo, koji je, nakon što je godinu dana obavljao magistraturu člana Vijeća desetorice, bio izabran za savjetnika na Krfu, gdje ostao na dužnosti od 13. juna 1571. do 12. juna 1573. g.⁸ U to vrijeme je flota sultana Selima II zaprijetila Jonskim ostrvima, napala Krf i mletačke posjede na Jadranu te bila pobijedena kod Lepanta. U Diedovom djelu, koje je objavljeno nešto kasnije, o navedenim zbivanjima se ističe da osmanska pomorska sila, *entrata nel nostro golfo di Venezia, pigliò Dulcigno ed Antivari, arse Budoa e'l borgo di Lesina, e fece alcuni danni a Curzola, ...*⁹

l'allegrezza della vittoria ottenuta contra Turchi dalla santissima lega; in questa terza impressione dall'autore ricoretta. U Venciji mu 1572/73. izlazi *Trofeo della vittoria sacra, ottenuta dalla christianiss. lega contra turchi nell'anno MDLXXI*. Rimovana *Lettera venuta da l'inferno, a Selim Gran Turco*, Vergellija da Camerino, kao i *Libellus de bello a Christianis cum Ottomanicis gesto*, Bernardina Baldinija, objavljeni su u Milanu 1571. godine. *Isto*, 208, 234-235. Savo Marković, Interrelacije politike, kulture i medija komunikacije: prilog poznavanju biografije humaniste Antuna Prokulijana iz Bara, *Matica*, Časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, Godina XIV, Br. 54, Cetinje – Podgorica 2013, 600-605.

⁵ Giovanni Pietro Contarini, *Historia delle cose successe dal principio della guerra mossa da Selim ottomano a venetiani, Fino al di della gran Giornata Vittoriosa contra turchi*, appresso Francesco Rampazetto, Venecia, MDLXXII. Osim što je objavljeno dva puta u Veneciji, djelo je iste godine štampano i u Milanu. A. Buono e M. Petta, *n.d.*, 235.

⁶ „...dipoi Ali hebbe Antiuari, essendoli vilmente reso Alessandro Donato Rettore di quello, nel qual luogo si ruppero per fortuna otto galee Turchesche, & lasciato dipoi Antiuari munito di Turchi, andorno a Budua, il qual luogo per esser debole a Marina, l'hebbero con le conditioni sudette, essendoui Podestà Agostin Pasqualigo.“ G. P. Contarini, *n.d.*, 30.

⁷ „...& penetrati nel Golfo di Venetia, cóquistato Dulcigno & Antiuari città nemiche & d'importanza, con molti altri luoghi & castelli, con abbruaciari Budua, ...“ *Isto*, 43.

⁸ Istu funkciju tri godine ranije obavljao je i njegov otac, dok je Girolamov brat Vincenzo bio kaštelan na Krfu. Giuseppe Gullino, „Diedo, Girolamo“, *Treccani, Dizionario Biografico degli Italiani* – Volume 39 (1991), <http://www.treccani.it/enciclopedia/girolamo-diedo...> (28. 1. 2015), 1.

⁹ Gerolamo Diedo, *La Battaglia di Lepanto, descritta da Gerolamo Diedo, e la dispersione*

Nalazeći se na privilegovanoj poziciji u pogledu mogućnosti prikupljanja podataka i obavještenja, Diedo je već 31. decembra 1571, na podsticaj providura Krfa, poslao Marcantoniu Barbaru, mletačkom bailu u Konstantinopolju, opsežan i minuciozan opis zbivanja od svojeg dolaska na ostrvo do čuvene pobjede.¹⁰ Detaljno pripovijedanje otkriva analitičnu inteligenciju, ali i eleganciju suzdržanog stila, koji su donijeli popularnost spisu, prvom u dugom nizu opisa bitke koja je mnogo godina mobilisala talijanske literate.¹¹ Djelo u epistolarnoj formi, s izmjenama koje je unosio i sam autor objavljeno je u Veneciji 1575. g. kao *Lettera tolta dal secondo libro delle Lettere di prencipi stampate in Vinegia nell'anno MDLXXV nelle quail è particolarmente descritta la battaglia navale seguita a' Curzolari l'anno 1571*.¹² Izdanje evangeliste Deuchina iz 1613. u predgovoru navodi da je Diedo želio pregledati djelo staro već 42 godine *et aggiungerle alcune poche cose*.¹³

Još je 1571. Michele Tini u Milanu štampao *Il crudelissimo assedio et noua presa della famosissima fortezza di Famagosta*, Nestora Martinenga; u djelu koje izlazi iz poetskog obrasca uobičajenih osmeraca, opisane su zapravo sve pojedinosti opsade i avgustovskog pada kiparskog uporišta, koje su interesovale mletačke magistrature.¹⁴ Takođe u Milanu, 12. oktobra 1571. Giovanni Battista Da Ponte objavljuje sveščicu s detaljnim podacima o sastavu savezničke flote, njenom rasporedu i zapovjednicima, zasnovanim na obavještenju sastavljenom 15. septembra u Messini, vezanom neposredno za Don Juana od Austrije. Uskoro će se odnosni podaci, izloženi istim redom, naći u literarnim djelima.¹⁵ Upravo Da Ponte, odmah po pristizanju vijesti s Lepanta, objavljuje manifest s naslovom *La stupendissima vittoria dell'armata christiana, contra la turchesca, seguita per gran bontà di N.S. Giesù Christo nel golfo di Lepanto a VII d'ottobre del 1571. che fu giorno glorioso di Dominica. Da Venetia a XVIII d'ottobre 1571*.¹⁶

Vijesti, ali i proslavljanje pobjede Svete lige na Lepantu, izvojevane pod vrhovnim zapovjedništvom Don Juana od Austrije, širilo se evropskim Zapadom munjevito, nalazeći gotovo u isto vrijeme kada i u Veneciji odjeka u drugim središtima na Apeninskom i na Iberijskom poluostrvu.

della invincibile armata di Filippo II illustrata da documenti sincroni. Biblioteca rara, pubblicata da G. Daelli, Vol. VII. Imprese navali. Milano, G. Daelli e comp. editori, MDCCCLXIII, 5.

¹⁰ G. Gullino, *n.d.*, 2.

¹¹ *Isto*, 2.

¹² *Isto*.

¹³ G. Diedo, *Lettera... all'ill.mo sig. Marc'Antonio Barbaro...*, Venetia 1613. *Isto*.

¹⁴ A. Buono e M. Petta, *n.d.*, 203-204, 206, 234.

¹⁵ *Isto*, 206.

¹⁶ *Isto*.

Sevilla 1572: Fernando de Herrera

Fernando de Herrera (Sevilla, oko 1534-1597), pjesnik petrarkist, prevodilac s latinskog i talijanskog, poznavalac vojne historije, preteča *culteranisma* i otac španske književne kritike,¹⁷ poznat kao Božanstveni (*El Divino*), kako ga je nazvao Miguel Cervantes, među prvima se istakao u iskazivanju poštovanja prema onovremenim ratnim vojskovođama i pobjedi Svete lige. Njegovo prvo djelo historijske naracije ne slavi samo pobjedu kod Lepanta, niti mu ton ima za cilj da potvrdi autorovo poznavanje klasika ili posvećenost hrišćanstvu, već nadasve dočarava imperijalni entuzijizam koji je u katoličkoj monarhiji vladao do aneksije Portugala.¹⁸ Pridružujući se generaciji Španaca koja će u Lepantskoj pobjedi vidjeti nacionalni historijski vrhunac, Herrera godinu dana nakon bitke, oktobra 1572. godine,¹⁹ objavljuje *RELACION de la guerra de Cipre, y svcesso de la batalla Naual de Lepanto. Escrito por Fernando de Herrera, dirigido al Ilustrissimo y Ecelentißimo Señor dō Alōnso Perez de Guzman el Bueno, Duque de Medina Sidonia, y Conde de Niebla. En Sevilla, Por Alonso Escriuano Impressor de Libros. 1572.*

Sevilla u XVI stoljeću: lađe u *Puerto de Indias* na rijeci Guadalquivir, s *La Giraldom* u pozadini; slika atribuirana Alonsu Sánchez Coellu.²⁰

¹⁷ Lydia Bernstein, *Herrera, Fernando de (1534-1597), Renaissance and Reformation, 1500-1620: a biographical dictionary*, Westport, Conn., 2001, 190.

¹⁸ Juan Montero, *Fernando de Herrera, Relacion de la Guerra de Cipre y suceso de la batalla naual de Lepanto* (Sevilla, 1572): dos ediciones, *Geh Hin und Lern. Homenaje al Profesor Klaus Wagner*. Sevilla 2007, 339.

¹⁹ Poznati su citati Cervantesovog doživljaja tog događaja: „...la más memorable ocasión que vieron los pasados siglos, ni esperan ver los venideros...“ (*Novelas ejemplares*, 1613); „la más alta ocasión que vieron los siglos pasados, los presentes, ni esperan ver los venideros“ (Prolog *Don Quijotea*, 1615). *Isto*, 351.

²⁰ „*La Sevilla del siglo XVI*“. Atribuido a Alonso Sánchez Coello - <http://ceres.mcu.es/pages/>

U XVIII poglavlju, koje nosi naslov *El General Turco saquea la costa de Candia, y asedia à Cataro*,²¹ a započinje informacijom o isplovljavanju Ali-pašine flote od 233 galije iz Carigrada i obavijestima o pustošenju Krita, Zanta, Kefalonije, naselja i utvrđenja na grčkoj i albanskoj obali, navode se zatim i naši krajevi. Herrera ističe da je osmanska vojna sila u Drimskom zalivu (*golfo de Ludrin*) zauzela Ulcinj i Budvu, kao i Bar, koji joj je predao *Alexādro Donado*, mletački plemić, njegov upravitelj.²² Napuštajući taj dio jadranske obale s više od 4.000 zarobljenih (*esclausos*), osmanska flota je u jednoj snažnoj buri izgubila četiri galije,²³ s čime su turski zapovjednici ipak bili zadovoljni, ali ne i general Ali-paša, budući da nije uspio da podjarmi Kotor, vrlo važno mjesto u velikoj blizini Italije i poznatu luku.²⁴

Kotor je, proslavivši se, kako navodi Herrera, odbranio Mateo Bembo od sve armade i kopnene vojske koje je 1539. predvodio Barbarossa - ohol zbog zauzimanja Herceg Novog (*Castel Nouo*), utvrđenja u Kotorskom zalivu – kao i zbog smrti tri hiljade srčanih Španjolaca, koji su poginuli boreći se, prevazilazeći u velikodušnoj hrabrosti sve ljudske vrline.²⁵ Herrera se osvrnuo i na poziciju Dubrovnika pred Lepantsku bitku, kojem je posebno, nastojanjem pape i Filipa II, savezničkim ugovorom garantovana bezbjednost i nepovredivost teritorija.²⁶

Osim pomorske sile, „nad“ Kotorom je pristigla kopnena vojska, donoseći strah obali Italije (...*poniendo en temor a quella costa de Italia*), koja je nastojala da s velikim naporom očuva okolne krajeve.²⁷ Dok se s mora i kopna temeljito stezao obruč oko Kotora, kojem je, zbog velikog iskustva napadača, slijedilo zauzimanje, stigla je vijest da je *Don Iuan* s hrišćanskom armadom doplovio u Messinu. Zbog toga je dignuta opsada, a u Carigrad poslat glasnik da bi saznao Selimovu volju.²⁸

SimpleSearch?Museo=MAM. Licensed under Public Domain via Wikimedia Commons - http://commons.wikimedia.org/wiki/File:La_sevilla_del_sigloXVI.jpg#mediaviewer/File:La_sevilla_del_sigloXVI.jpg (28. 1. 2015).

²¹ Fernando de Herrera, *Relacion de la guerra de Cipro, y svcesso de la batalla Naual de Lepanto. Escrito por Fernando de Herrera, dirigido al Ilustrissimo y Ecelentissimo Señor dō Alōnso Perez de Guzman el Bueno, Duque de Medina Sidonia, y Conde de Niebla. En Sevilla, Por Alonso Escruano Impressor de Libros. 1572*, 99.

²² „Y en el golfo de Ludrin tomo tābien a Dulcino y Buda, y Antiuari, la qual le rindio Alexādro Donado noble veneciano y su gouernador.“ F. de Herrera, *n.d.*, 101.

²³ G. P. Contarini iste godine navodi da je u vodama kod Bara razbijeno osam turskih galija. G. P. Contarini, *n.d.*, 30.

²⁴ „...el general Turco sin hazer intermission alguna sobre Cataro, lugar importantissimo, y muy vezino a Italia, y famoso puerto.“ F. de Herrera, *n.d.*, 101-102.

²⁵ *Isto*, 102.

²⁶ „Y que Raguça con toda su tierra y lugares y hazienda, ni por mar ni por tierra pudiesse ser ofendida o molestada de los de la liga, sino fuesse por alguna causa justa, como pareciesse al sumo Pontifice, y sucesores suyos.“ *Isto*, 85.

²⁷ *Isto*, 102.

²⁸ *Isto*.

U dvadesetom poglavlju, naslovljenom *La armada parte de Mecina, y va à Corfu*, hrišćanski saveznici su odlučili da se pođe u pravcu Taranta i saznaju vijesti o kretanju osmanskih snaga te Gil de Andrade obavještava da je Ali-paša obustavio opsijedanje Kotora i otplovio u pravcu Valone.²⁹ Poglavlje XXIII, koje izvještava o popunjavanju pašine vojske i njenom pristizanju pod Lepant, saopštava i da je Selim Ali-paši naložio da zauzme *Cataro, y Corfu*.³⁰

Konačno, u završnim redovima djela, u kojima se govori o bijegu Uludž-Alije (Euldž-, *Ochiali*, Uluç Ali Reis),³¹ sudbini Pertav-paše³² i ishodu Lepantske bitke, navodi se da su Turci izgubili gotovo 20.000 ljudi i oko 240 plovila, da je oslobođeno više od 12.000 zaslužjenih hrišćana (*esclausos Cristianos*), a među njima je bio i dio onih koju su zarobljeni u Ulcinju i Baru³³

²⁹ „...el cerco que estaua puesto sobre Cataro, y ido a la Velona...“. *Isto*, 129.

³⁰ *Isto*, 148.

³¹ „...solo Ochiali escapo...“. *Isto*, 190. Up.: „Luciali, uedendo che i Turchi haueuano perduto la giornata, con tutte sue fuste e galere, (che si dice ch'erano uenti legni mal trattati) scampò uia.“ *Le historie venetiane del clarissimo S. Pietro Giustiniano, nobile venetiano*. Di nuouo riuedute, & ampliate, *Nelle quali si contengono tutte le cose notabili, occorse dal principio della fondatione della Città, sino all' anno MDLXXV*. Pur' hora in lingua volgare tradotte. *Con li Sommari, & la Tauola delle cose degne di memoria*. Con privilegio. In Venetia. Apresso Lodouico Auanzo, MDLXXVI., Libro decimosesto, 346.

³² „...el qual no se supo, si era muerto, o herido, antes se creia que vuiesse ido a fondo con su galera.“ F. de Herrera, *n.d.*, 190.

³³ Up.: „U rečenom boju poginu nevoljni arkibiskup Bara, Bruni rečeni, na veslu sužanj. Radi straha i male vrijednosti svoga vladavca, komu kako obeća kapetan paša, tako i /u'čini ga izvrći u Dubrovnik, oružje mu ne htje dati (A. Donatu, prim. S. M.), cijeneći nedostojan da ga nosi, pokle tako zločesto u tvrdini grada ončas preda se, a Ivana Bruna, arkibiskupa barskoga za sužnja uzdrža i u verzi na veslo stavi, s ostalijem koji se njegovolj/ nevjeri bjehu predali, ufajući da im neće na manje doći milosti obećano/.“ U drugoj verziji djela A. Zmajevića, u sredenom kazivanju o bici s Osmanlijama, opisana je sudbina barskoga nadbiskupa: „Ivan Bruno, arkibiskup rečeni, koji na Sboru tridentinskomu bi, u verige svezan, s obrivanom glavom i bradom, po načinu nevoljnih sužanja, na veslo bi postavljen i potom toga u boju kršćanskih brodova s turskima kod Lepanta od nekoga Španjula vojnika, Turčin da je cijenjen, čovjek naukom, vjernošću i dostojanstvom izvršan, nevoljno utučen bi.“ Andrija Zmajević, *Ljetopis crkveni*, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, Tom II, Cetinje 1996., 480-481. Brat barskog nadbiskupa, miljenika Carla Borromea, bio je malteški vitez; „Giovanni Bruni, degno Fratello di Gasparo Cavaliere di Malta, e Commendatore di Costanza. Col dovitoso Capitale dell' Ecclesiastiche virtù s'apri l' adito nella gratia più che nella Corte del Santo Porporato, & Arcivescovo di Milano Carlo, dal quale stimossi degno del suo benignissimo affetto. Nè qui arrestando de felici progressi il corso, acquistò tanto d' estimatione nella publica Fama, che al veridico rimbombo di questa in Roma fù egli insignito della Tiara Arciepiscopale...“. Paolo Naldini, *Corografia ecclesiastica o' sia descrizione della citta', e della diocesi di Giustinopoli, Detto volgarmente Capo D' Istria*. In Venezia. Apresso Gierolamo Albrizzi. M. DCC, 247-248. Uludž-Alija je napustio Lepantsku bitku uništivši zapovjedničku galiju Maltežana i odnijevši zastavu njihovog reda. Jorjo Tadić, *Španija i Dubrovnik u XVI v.*, SKA, Knjiga XCIII, Društveni i istoriski spisi, knjiga 41, Beograd 1932, 99.

(...y entre ellos se hallo parte de los presos en Dulcin y Antiuari).³⁴

Kada je riječ o gradovima današnjeg Crnogorskog primorja, ukazujući na njihovu liminalnost, Herrera pravi razliku između područja Drimskog zaliva (*golfo de Ludrin*), u kojem su smješteni Ulcinj, Bar i Budva - i Albanije, kojoj pripada Sopot (...*tomo en el canal de Corfu a Sopoto pequeño lugar de la Albania, ...*).³⁵ Kotor je *muy vezino a Italia* i njegovo osvajanje bi za nju bila prijetnja, a u Kotorskom zalivu se nalazi Herceg Novi („*Castel Nouo fortaleza enel golfo de Cataro*).³⁶

Osim što su ga proslavile patriotske *canciones*,³⁷ Herrera je cijenen i zbog manirističke, lirike bogate metaforama. Poštovalac talijanske poezije, posebno se divio španskom pjesniku Garcilasu de la Vegi, koji je uticao na njegovu metriku.³⁸ *OBRAS DE Garci Lasso de la Vega con anotaciones de Fernando de Herrera* (Sevilla, 1580), razmatraju teoretsku pozadinu Herre-rine poezije i potvrđuju Garcilasovo djelo; u težnji da istakne vrline španskih ratnika i sjaj njihove slave, autor je možda ostavio prostora i za sebe.³⁹ Herre-rin kastiljanski prijevod stihova glasovitog kotorskog humaniste Ludovica Pascalea, uvršten u knjigu objavljenu 1580. u Sevilli, ishod je komunikacije koja se na različitim nivoima tokom renesanse intenzivno odvijala na Sredozemlju.⁴⁰

Garcilaso de la Vega (Toledo, oko 1501 – Nizza, 1536), tjelesni čuvar Karla V i član Reda sv. Jakova koji je učestvovao u ratnim kampanjama u Italiji, Njemačkoj, Tunisu i Francuskoj, smatra se jednim od najvećih pjesnika španske književnosti.⁴¹ Njegovo napuljsko poznanstvo s Luigijem Tansillom pruža posebnu istorijsko-poetsku perspektivu na španske vrijednosti, heroizam i gubitak Herceg Novog 1539. g., kojima takođe svjedoče Gutierre da Cetina i Fernando de Herrera:

„Esta desnuda playa, esta llanura
d’astas i rotas armas mal sembrada,
do acabò el vencedor la Ibera espada,

³⁴ F. de Herrera, *n.d.*, 190.

³⁵ *Isto*, 101.

³⁶ *Isto*, 101-102.

³⁷ Njegova *Canción en alabança de la divina magestad por la vitoria del Señor Don Juan* objavljena je 1591. g. Rosa Margarita Cashedo Barreiro, *Las naves de Lepanto. Las glorias de Jerónimo Corte Real, Quintana. Revista de Estudios do Departamento de Historia da Arte*, núm. 11, Santiago de Compostela 2012, 125.

³⁸ Savo Marković, Španjolsko-atlantska obzorja Ludovica Pascalea, *Hrvatski glasnik*, Godina XI, Br. 93, Kotor 2013., 51.

³⁹ *Isto.*; Inoria Pepe Sarno, *Il senso della storia in alcuni sonetti di Fernando de Herrera, Estudios en homenaje a D. Claudio Sánchez Albornoz en sus 90 años*, t. V, Ávila – Buenos Aires 1990, 308.

⁴⁰ S. Marković, Španjolsko-atlantska obzorja Ludovica Pascalea, *n.d.*, 51, 53.

⁴¹ *Isto*, 52.

es d'España sangrienta sepultura.
 Mostrò virtud su precio, i la ventura
 negò el sucesso, i diò a la Muerte entrada; ...“⁴²

Cijena vrline, koju su Španci pokazali masovnom pogibijom u Herceg Novom, bila je zaloga uništenja neprijatelja u gradu za koji se Ludovico Pascale nadao da će biti vraćen:

„...ploveći hitro po pučini sinjoj ka ilirskom žalu,
 željno dobiće luku ne osjetiv nikakvu štetu.

...vidim kako pod kulom vijore Hercega-Novog pobjedni znakovi
 Orla...“⁴³

Herrera, koji je uticao na Góngoru i Calderóna, već je 1580. pisao opštu istoriju svijeta do smrti Karla V, koja je posebno tretirala poduhvate u kojima je učestvovalo špansko oružje, a koji su po njemu nepravedno ili sa zavišću opisivani od stranih pisaca.⁴⁴ Djelo kojem je autor shodno svojim nazorima pridavao veliku važnost, vjerovatno je do 1590. g. bilo završeno, ali je međutim izglumljeno.⁴⁵

Portugalska perspektiva

U putopisu fra *Pantaliama d'Aveira*, portugalskog hodočasnika u Svetu Zemlju, nastalom 1563.⁴⁶ i objavljenom potkraj XVI stoljeća, nalazi se tek kratka referenca na Crnogorsko primorje („*Cotaro com as mais ilhas & terras sugeitas a senhoria d'Araguza. Viemos costeando a Macedonia, & Epiro...*“).⁴⁷ Međutim, ono što plijeni je simpatija koju iskazuje za stanovnike

⁴² I. Pepe Sarno, *n.d.*, 316.

⁴³ „*Ad pontificiae classis praefectum Marcum Grimannum*“; Ljudevit Pasković, *Sveti plamen*, Priredio i stihove s italijanskog prepjevao Radoslav Rotković, sa latinskog Šimun Šonje, Titograd 1987, 272-273.

⁴⁴ I. Pepe Sarno, *n.d.*, 309.

⁴⁵ *Isto*.

⁴⁶ Pantaleão d'Aveiro je, prolazeći Veneciju i Krf, na putovanju proveo dvadeset mjeseci. Pristigavši u Jaffu u aprilu 1563, preko Damaska, Egipta i iz Tripolija se vratio u Evropu u novembru 1564. Gérard Nahon, *Saudade: Portuguese Testimony to Jewish Nostalgia in Jerusalem and the Galilee in the Sixteenth Century*, *Hispania Judaica Bulletin*, No 8 5771, 2011, 125-127. U Svetu zemlju su, posebno u XIV v., pristizali hodočasnici i misionari s današnjeg Crnogorskog primorja. U XV st. se bilježe i kao veslači na galijama; knjiga računa Mlečanina F. Querinija, zapovjednika galijske flote koja je 1414. prevozila hodočasnike u Jaffu, navodi 173 veslača, od kojih je jedan bio iz Bara. Neven Budak, *Putovanje Ivana VIII. Paleologa i patrijarha Josipa II. duž istočne jadranske obale*, *Spalatumque dedit ortum*, *Zbornik povodom desete godišnjice Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu*, Split, 2014, 279-280.

⁴⁷ *Pantalião D'Aveiro, Itinerario da Terra Sancta, e sva particularidades, composto por Frey Pantalião D'Aveiro, Dirigido ao Illustrissimo, & Reuerendissimo senhor Dom Miguel de Castro dignissimo Arcebispo de Lisboa Metropolitanano. Em Lisboa em casa de Simão Lopez. M.D.LXXXIII.*, 6v.

istočnojadranske obale, posebno Dalmacije.⁴⁸ Moguće da je na Aveirov osjećaj bliskosti sa stanovnicima dalmatinske obale imao uticaja i njegov saputnik, franjevac *Bonifacio d'Araguza* (*Bonifacius Stefanus Ragusinus*), biskup Stona od 1564. g.⁴⁹ Takav osjećaj nalazi se i u stihovima luzitanskog pjesnika Jerónima Corte-Reala.

Lisabon 1578: Jerónimo Corte-Real

Jerónimo Corte-Real, ratnik i epski pjesnik, rođen je oko 1530/33, u Lisabonu ili - prema nekim piscima - na ostrvu Terceira, na Azorima, u plemićkoj porodici otkrivača i kolonizatora Nove Zemlje. Gaspar Corte-Real, koji je 1500/01. plovio do Labradora i arktičkih voda, otvorio je Portugalcima nova ribolovna područja kraj obale Newfoundlanda. Kako je bilo uobičajeno za plemiće toga doba, Jerónimo se borio u Africi (Maroku) i Indiji. Prema predanju, učestvovao je u bici za Tanger, 18. maja 1553, kada je poginuo Dom Pedro de Meneses. Navodi se i da je bio zarobljen kod Alcácer Quibira.⁵⁰ Po povratku kući, oko 1570/71, ostatak života je proveo povučeno. Godine 1578, međutim, uoči pohoda na Afriku, svoj je mač stavio na raspolaganje kralju Sebastijanu, ali ga je monarh dispenzirao, kako se vjeruje, zbog njegovih godina. *Jornada de África* će se pokazati fatalnom.⁵¹

⁴⁸ „...começauamos de costear pola Dalmacia patria de béaumentado papa & martyr S. Caio, & do glorioso doctor S. Hieronymo... A gente em tudo muy diferente de toda outra demim de aquelle tēpo vista. Todo, assi homēs como molheres, de grãde estatura: secos, descordados, descalços & mal enroupados. O trage das molheres, assi no vestido como no toucado, ao modo das freiras leygas de sancta Clara, a qª chamão veleiras, & andão por fora, & assi homēs, como molheres vestidos de pardilho. Tiue grãde cōtentamēto em ver a quelle trage tão honesto, vindome a memoria a honestidade de nosso Portugal, por andar enfadado, & inda escandalizado de uer os deshonestos trages de Italia, onde as molheres, todas andão em corpo, & não a honestidade... achamos na quella gente húa gradissima familiaridade, & sobremaneira domesticos.“ P. D’Aveiro, *n.d.*, 6.

⁴⁹ Bonifacije Drkolica (*Bonifacius de Stephanis, Darcoliza*, Lopud, oko 1504 – Temišvar, 1581/82) je kao vikar Provincije 1550. imenovan za gvardijana u Jerusalimu i kustosa Svete zemlje. U Jerusalim je stigao 1551, a mandat, uspijevajući da uredi samostan Sv. Spasa za sjedište Kustodije Svete zemlje, završio 1560. g. Na izričitu papinu želju, ponovo je izabran za kustosa, stigavši u Jerusalim poslije Uskrsa 1563. Portugalski franjevac je 1563/64. ocrtao njegov fizički i duhovni portret. Na molbu dubrovačkog Senata, Drkolica je 17. XI 1564. izabran za stonskog biskupa. Pisac više spisa, izdao je vodič po Svetoj zemlji - *Liber de perenni cvltu Terrae Sanctae, Et de fructuosa ejus Peregrinatione* - štampan u Veneciji 1573. godine. Cecilijan Stanislav Brlek, „Drkolica, Bonifacije“, *Hrvatski biografski leksikon*, 3, Zagreb 1993., 612-613; G. Nahon, *n.d.*, 127.

⁵⁰ Aude Plagnard, *La Felicísima Victoria de Jerónimo Corte-Real, una epopeya fronteriza*. 2009. <http://ha.archives-ouvertes.fr/hal-00682814> Submitted on 27 Mar 2012 (22. 2. 2015), 44.

⁵¹ A. Plagnard, *La Felicísima Victoria, n.d.*, 44. Carlos Alberto Sequeira Varela, *Apontamentos de literatura portuguesa*, Poesia quihentista – parte II (Lirismo – Epopeia), (s. 1.) 2013, 43.

Jerónimo je bio tijesno povezan ne samo s onovremenim visokim plemstvom, već i s literatama; u braku sa D. Luísom da Silva, kćerkom pjesnika Jorge de Vasconcelosa, međutim, nije imao djece.⁵²

Pored toga što je bio poeta i vojnik, Corte-Real se bavio muzikom i slikarstvom. Ilustrovao je svoje poeme, a atribuiraju mu se manirističke slike *Almas* odnosno *Mocidade e Velhice*, sačuvane u crkvi Sv. Antuna u Évori.⁵³ Pripadnik reda Hrista od 1561, bio je i prokurator tamošnje crkve Milosrđa.⁵⁴

Smatra se da su sva poetska djela, kojima je posebno promišljena dekadencija portugalske imperije na kraju XVI vijeka, nastala u kasnijoj životnoj dobi autora, na njegovom imanju Vale de Palma u blizini Évore.

Najstarija pjesma Corte-Reala je elegija epistolarno upućena Francisu de Sà de Menesesu.⁵⁵ *Druga opsada Diua* (*Sucesso do Segundo Cerco de Diu, estando Dõn Joham de Mazcarenhas por Capitam da fortaleza. Año de 1546*), epski spjev od 21 pjevanja, posvećen kralju D. Sebastijanu, odnosi se na istorijski opsadu utvrđenog ostrva i pokušaj uništenja portugalske suprematije na Indijskom okeanu. Iako slavi vojne poduhvate Joãoa de Mascarenhasa, djelo propituje legitimitet ekspanzije na Orijentu. Iluminirani manuskript prve epopeje na portugalskom jeziku, napisane između 1562. i 1569,⁵⁶ štampan je 1574. godine.

Felicissima Victoria Concedida del cielo al señor don Iuan de Austria, en el golfo de Lepanto de la poderosa armada Othomana. En el Año de nuestra saluación de 1572, epski spjev u 15 pjevanja koji slavi pobjedu Don Juana od Austrije nad Turcima na Lepantu, objavljen je kod Antónia Ribera u Lisabonu 1578. g. Emblematična epopeja, poznata i pod nazivom *Austriada*, uzdiže Filipa II, pri čemu je njegov polubrat dostojanstven i odan izvršilac ratnog poduhvata.⁵⁷ Da bi bolje predočio duh pobjednika, prisjećajući se maternjeg govora done Brites de Mendoça, Corte-Real je, vjerovatno 1575, djelo monarhističke propagande⁵⁸ napisao na kastiljanskom jeziku.⁵⁹ Kralj Filip

⁵² R. M. Cashedo Barreiro, *n.d.*, 126.

⁵³ Hélio J. S. Alves, Corte-Real, a Evolução da sua Arte, *Península. Revista de Estudios Ibéricos*, Nº 2, Faculdade de Letras da Universidade de Porto, Porto 2005, 187.

⁵⁴ A. Plagnard, *La Felicísima Victoria*, *n.d.*, 1.

⁵⁵ H. J. S. Alves, *n.d.*, 172.

⁵⁶ „... a sua oferta a D. Sebastião não tenha ultrapassado o ano de 1568, provavelmente como prenda de entronização do rei.“ *Isto*, 176.; A. Plagnard, *La Felicísima Victoria*, *n.d.*, 43, 45.

⁵⁷ R. M. Cashedo Barreiro, *n.d.*, 133.

⁵⁸ Završetak djela prethodi tenzijama Portugala i Španije u kontekstu ratnih pohoda u sjevernoj Africi (1574-78.) i nasljeđivanja portugalskog trona od strane Filipa II (1580). A. Plagnard, *La Felicísima Victoria*, *n.d.*, 24-25, 39-40, 45.

⁵⁹ „... la lengua y frasis castellana escogí, aunque murmurado y argüido de algunos de mi patria...“. R. M. Cashedo Barreiro, *n.d.*, 126. Iako ga je napisao Portugalac, ep je smatran jednom od najcjenjenijih književnih djela na kastiljanskom jeziku tokom dva vijeka po objavljivanju. H. J. S. Alves, *n.d.*, 184.

II je 8. novembra 1576. prihvatio posvetu djela laskavim riječima⁶⁰ i prilikom boravka u Portugalu posjetio pjesnika u Évori.

Sepúlvedin brodolom (Naufrágio e Lastimoso Sucesso da Perdição de Manuel de Sousa Sepúlveda & Dona Leonor De Sá Sua Mulher & filhos, vindo da India... que se perdeo no cabo de boa Esperança, na terra do Natal), epski spjev u 17 pjevanja, visoko cijenjen u Portugalu, opisuje tragični brodolom na afričkoj obali, smrt D. Manuela Sepúlvede i njegove prelijepe žene i male djece, nesreću čiji je opis inspirisan osjećajnim stancama Camõesovih *Luzitanaca*. Epsko pjevanje su 1594. objavili Jerónimovi nasljednici, nekoliko godina poslije njegove smrti. Corte-Realova meditativna poema *Auto dos Quatro Novísimos do Homem, no Qual Entra também uma Meditação das Penas do Purgatório*, objavljena je 1768. g. u Lisabonu.⁶¹

Osim pomenutih, autoru se pripisuje još nekoliko djela, nastalih od 1560.⁶² Corte-Real je umro 15. novembra 1588, a sahranjen narednog dana, u Évori.

Ne samo pjesnička harizma, već i drugi autorovi kvaliteti, doprinijeli su njegovoj slavi među savremenici. Pročuo se i proslavio kao epski pjesnik u Evropi i Indiji prije Camõesa.⁶³ U vrijeme smrti Jerónima Corte-Reala, u Portugalu svako „de sua fidalguia, habilidades, & bondade deixa de ter muito conhecimento.“⁶⁴ Njegova poezija, međutim, s izuzetkom *Sepúlvedinog brodoloma*, gotovo sva u epskom slobodnom desetercu, notorno pohvalne intonacije, teško je podnosila test vremena. Kritičari kasnijih generacija su odbili da preuzmu procjenu Jerónimovih savremenika, koji su ga smatrali ravnim Camõesu, ako ne i značajnijim. Opsežna pjevanja se ističu izolovanim, slikovitim i deskriptivnim stihovima, u kojima mu je fantazija poprimala vigoroznu, reprezentativnu živost.⁶⁵

⁶⁰ Hieronymo Corte Real, *Felicissima Victoria Concedida del cielo al señor don Iuan de Austria, en el golfo de Lepanto de la poderosa armada Othomana. En el Año de nuestra saluación de 1572*. Compuesta por Hieronymo Corte Real, Cauallero Portugues. 1578. [q five impresso en Lisboa por Antonio Ribero. Año de M.D.LXXVIII], 4.

⁶¹ Luís Fardilha, *O Auto dos Quatro Novísimos do Homem* de Jerónimo Corte-Real, *Os «Últimos fins» na cultura ibérica (XV-XVIII)*, Rev. Fac. Letras – Linguas e Literaturas, Anexo VIII, Porto 1997, 187.; H. J. S. Alves, *n.d.*, 187.

⁶² To su: *Tercetos a Francisco de Sà de Meneses*, vjerovatno *Epílogo dos Capitães da Lusitânia* (koji je izgubljen) i *Tercetos a D. Simão da Silveira, sobre uma pintura da Mocidade e Velhice*. Nije moguće utvrditi hronologiju sljedećih tekstova: *Elegia a uma dama natural de Évora*, *Soneto*, *Glosa a um mote*, *Epigrama duplo*, *Perdição de el-Rey D. Sebastião em África e das calamidades que se seguiram a este Reino* (čiji su fragmenti publikovani u XVIII v.), *Comédias em prosa portuguesa*. H. J. S. Alves, *n.d.*, 190.; A. Plagnard, *La Felicísima Victoria*, *n.d.*, 45.

⁶³ H. J. S. Alves, *n.d.*, 176.

⁶⁴ *Isto*, 171.

⁶⁵ Jerónimo Corte Real, *Infopédia* [em linha]. Porto: Porto Editora, 2003-2015. [consult. 2015-01-19 09:40:25]: [http://www.infopedia.pt/\\$jeronimo-corte-real.](http://www.infopedia.pt/$jeronimo-corte-real;); C. A. Sequeira

Reinterpretirajući antičke uzore, posebno horacijevsku izreku *ut pictura poesis*, kako bi naracija zadobila mitološku dimenziju, Corte-Real je spjev *Felicissima Victoria Concedida del cielo al señor don Iuan de Austria*, kao i druga svoja djela, svojeručno ilustrovao.⁶⁶ Gravire čije je autorstvo diskutovano,⁶⁷ po jedan iluzionistički prizor ispred svakog pjevanja, našli su se na izdanju iz 1578. g.

Pribjegavanje mitologiji i natprirodnom obezbijedilo je humanističkom spjevu matricu na kojoj su se susretali imaginarni i stvarni, paganski i hrišćanski svijet.⁶⁸ Hipnotički, ikonografski obrazac sna, kojim knjiga započinje, utemeljen je u helenističkom nasljeđu.⁶⁹ U *Prvom pjevanju*, alegorija Rata koja se izdigla iz pakla ubjeđuje usnulog Selima II (1524/74., sultan od 1566) da osvoji Kipar. Inicijalna ilustracija pokazuje i boga Marsa (jednog od glavnih protagonista Corte-Realovog poetskog imaginarija), pored sultanovih nogu, koji ga, zbog politički i vojno oslabljenog hrišćanstva, zove u borbu.⁷⁰

Sultan poziva paše, izlaže im razloge koji opravdavaju njegove pretenzije⁷¹ i naređuje im da se Kipar osvoji, za što se priprema moćna i snažna armada. Odmah se daje i opis svih krajeva koji se nalaze u osmanskoj carevini;

„En la oppulenta Europa tienes toda
Trácia: con la Thessalia tan antigua:
Tienes a Macedônia, y a Bulgária:
Servia: Mißia, Valáchia, y Transilvânia.
Tienes mas a Moldâvia y a Raguça,
Tienes Dalmácia, Epiro con sus fuentes,
Y tienes la Morêa conocida
Por el Egeo, & Ionio, que la abraçan.“⁷²

Drugo i Treće pjevanje se odnose na opsadu i osvajanje Nikozije,⁷³ a

Varela, *Apontamentos de literatura portuguesa, n.d.*, 43.

⁶⁶ H. J. S. Alves, *n.d.*, 192-199.; R. M. Cashedo Barreiro, *n.d.*, 127.

⁶⁷ Up.: H. J. S. Alves, *n.d.*, 189, 191.

⁶⁸ R. M. Cashedo Barreiro, *n.d.*, 127.

⁶⁹ *Isto*, 127-128.

⁷⁰ Propagandni karakter Corte-Realovog djela zasnovan je i na okolnostima koje su prije Lepantske bitke, posebno za države na Iberijskom polustrvu, predstavljale izrazitu opasnost: mavarskoj pobuni u Granadi (1568/70) i mogućnosti povezivanja muslimana na dvije strane Mediterana. To je odlučnim protivnapadom trebalo preduprijeti, te Filip II svojeg polubrata don Juana od Austrije imenuje za generalnog kapetana mora. *Isto*, 128, 130; A. Plagnard, *La Felicissima Victoria, n.d.*, 5.

⁷¹ U njihovoj eksplikaciji se može razlučiti Herrerin uticaj. A. Plagnard, *La Felicissima Victoria, n.d.*, 6.

⁷² H. Corte Real, *Felicissima Victoria Concedida del cielo al señor don Iuan ... n.d.*, 6v, 7.

⁷³ Otomanska flota je isplovala iz Carigrada u junu 1570; Nikozija je opkoljena 25. jula, a grad

zatim je u strukturu djela ponovo unijeta scena profetskog sna. U *Četvrtom pjevanju* se Ali-paši, personifikaciji opasnosti za hrišćane na Sredozemlju,⁷⁴ u oniričnoj atmosferi, dok u Carigradu pred isplavljenje posmatra zvjezdano nebo, ukazuje Selim I, otac sultana Sulejmana.⁷⁵ Odvodi ga u hram boga Marsa, gdje mu, upozoravajući ga na opasnost, pokazuje statue hrišćanskih heroja, čije opisivanje doprinosi veličanju budućeg neprijateljskog trijumfa.⁷⁶ Na kraju, nakon glasovitih španskih kapetana, tartarski prorok Ali-paši (sultanovom zetu) pokazuje posljednji, kip don Juana od Austrije, objavljujući poraz koji će njegova proslavljena vojska doživjeti od tog principa.⁷⁷ Osim brojnih Španaca, statuama je privilegovano i 17 Portugalaca, koji podsjećaju na ratne uspjehe u sjevernoj Africi, dok se repetitivno aludira na portugalsku kraljevinu.⁷⁸ Corte-Real pored španskih rodaka i portugalskih predaka („pues ilustraba / Con su persona y sangre y casa antigua“⁷⁹) pominje i svoj književni uzor, ratnika i pjesnika Garcilasa de la Vegu, kojeg je slavio opisujući krvavu kiparsku opsadu.⁷⁹ Takođe, odaje poštovanje španskim vojnim zapovjednicima (Francisco Sarmiento,⁸⁰ Machin de Munguia⁸¹)

je osvojen 9. septembra. Pijali-paša se vratio u Carigrad, a zatim je nastupio zimski interval. A. Plagnard, *La Felicísima Victoria*, n.d., 41.

⁷⁴ R. M. Cachedo Barreiro, n.d., 129.; A. Plagnard, *La Felicísima Victoria*, n.d., 9.

⁷⁵ Selim I, za čije je kratke vladavine (1512/20) Osmansko carstvo doživjelo veliku ekspanziju, posebno na prostorima Sirije i Egipta, bio je svojevremeno najpoštovaniji španski protivnik, paradigma strašnog Turčina. A. Plagnard, *La Felicísima Victoria*, n.d., 42.

⁷⁶ *Isto*, 10, 18.

⁷⁷ H. Corte Real, *Felicísima Victoria Concedida del cielo al señor don Iuan de Austria*, ... n.d., 49.

⁷⁸ A. Plagnard, *La Felicísima Victoria*, n.d., 10, 24. Lara Vilà, „Historia Verdadera“ y propaganda política: La *Felicísima victoria* de Jerónimo Corte Real y el modelo épico de Virgilio, „*Res publica litterarum*“ *documentos de trabajo del grupo de investigación ‚nomos‘*, Madrid. 2005-5, 10.

⁷⁹ Otvarajući i druga pitanja njegove recepcije u Portugalu, pominjanje ove znamenite ličnosti iz doba Karla V najprije indicira na Corte-Realove komparacije i tretiranje ljubavnog razočaranja. A. Plagnard, *La Felicísima Victoria*, n.d., 32, 34-35.

⁸⁰ Francisco de Sarmiento se vojnički formirao u Kastilji; 1531. g. je kao kapetan zapovijedao terciu koji se borio u Italiji. Postao je *maestre de campo* odnosno komandant *Starog tercia* u Napulju, kontrolišući taj prijestoni grad, provincije Beneventa i Caserte, ostrvo Capri, garnizone castel de Oro, Rocasecca i Herceg Novi. „Francisco de Sarmiento, el Alatraste burgalés“ – *Diario de Burgos*, <http://www.diariodeburgos.es/noticia.cfm/Vivir/20110703...> (1. 8. 2011.), 1.

⁸¹ „Esse fuerte Machin es de Munguia, / Valeroso Español, vn leon fiero: / Que solo a nuestra armada resistiendo, / Con toda peleõ, sin ser vencido.“ H. Corte Real, *Felicísima Victoria Concedida del cielo al señor don Iuan de Austria* ... n.d., p. 59. Machín de Munguia y Millán, bivši kapetan tercia Málaga i Nice, istakao se u borbi za Herceg Novi, predvođeci branioce s velikom hrabrošću. Kad su se Španci, pretrpjevši velike gubitke, s ranjenicima povukli u gradske zidine, ostavili su srušeni kaštel u ruke Barbarossi. Od kapetana koji su branili kaštel preživjela su dvojica, od kojih je jedan bio Munguia. Zarobljenom Machínu de Munguia Barbarossa je ponudio slobodu i mjesto u svojoj vojsci. Munguia je odbio po-

koji su izginuli ili bili zarobljeni ne uspjevši sačuvati osvojeni Herceg Novi.

U *Petom pjevanju* se prikazuje kako osmanska armada, ojačana kod Negroponta vojnicima iz Moreje i korsarima lukavog *Ochialija*, kralja Al-žira, pustoši naselja na Kritu, Zantu i Kefaloniji, ubijajući i zarobljavajući mnoštvo njihovih žitelja.⁸² To je atmosfera koja dočarava i stanje pred napad na Kotor:

„Va se con esta presa el enemigo,
Y a Câtaro fortißima demanda.“⁸³

Djela koja su na Iberijskom poluostrvu (posebno Pedra de Ovieda, Jerónima Costiola i Fernanda de Herrere), kao i u Italiji, nastajala neposredno nakon okončanja Lepantske bitke, nisu bila namijenjena samo renesansnim eruditama, već i široj publici.⁸⁴ *Relación de la guerra de Chipre* seviljskog poete utiče da španska historiografija ističe odnosnu nacionalnu komponentu Svete lige.⁸⁵ Narativna strategija i diskurs djela otkrivaju kako su pristizala obavještenja⁸⁶ o okolnostima koje su vodile sukobu, a navedeni i drugi autori nisu konsultovali samo dokumente, već i svjedoke.⁸⁷ Pri tome, evidentna je i poetizacija neposredne prošlosti pod snažnim uticajem portugalske epike. Slijed zbivanja je posebno kod Corte-Reala prekidano mitološkim digresijama, inače prisutnim kod preporodnih autora - poput Camõesa u *Luzitancima* - epopejom kojom se, pored Vergilijeve *Eneide*, autor literarno i estetski inspirisao.⁸⁸

Podsjećajući na događaje iz 1539. godine, Corte-Real se detaljno osvrće na Barbarossin napad na mletački grad, vrlo važan za dobrobit cijele Italije:

nudu, a zatim bio dekapitiran na kljunu admiralskog broda. Up.: Francisco Lopez de Gomara, Crónica de los Barbarrojas, *Memorial histórico español: colección de documentos, opúsculos y antigüedades*, que publica la Real Academia de la Historia, Tomo VI., Madrid 1853, 428-430.; León Arsenal, Fernando Prado, *Rincones de Historia Española*, Madrid 2008, 33; Allain Servantie, Information on Ottoman Shipbuilding and on the Moves of the Turkish Fleet to the West (1522-1547), *Archivo Mediterráneo – Clásicos Mínimos*, 24/01/2011, © CEDCS – www.archivodelafrontera.com (11. 10. 2010), 33.

⁸² H. Corte Real, *Felicissima Victoria Concedida del cielo al señor don Iuan de Austria*, n.d., 67.

⁸³ *Isto*, 72v.

⁸⁴ Samo u Španiji je tokom 1571/72. objavljeno više od desetak djela s tematikom Lepantske bitke. J. Montero, n.d., 340; R. M. Cachedo Barreiro, n.d., 130.

⁸⁵ A. Plagnard, *La Felicísima Victoria*, n.d. 3.

⁸⁶ „Trabajé a ver para este efecto las más verdaderas informaciones que me fueron possible, tomando en sustancia de aquellas que aunque de varias partes me fueron traídas al fin se reducian todas a una misma opinión.“ *Isto*, 2.

⁸⁷ R. M. Cachedo Barreiro, n.d., 130.

⁸⁸ *Isto*, 133. Redakcija *Os Lusíadas* je najvjerojatnije obavljena između 1566. i 1571. godine. A. Plagnard, *La Felicísima Victoria*, n.d. 3, 5, 12, 28, 45; C. A. Sequeira Varela, *Apon-tamentos de literatura portuguesa*, n.d. 39-40.

„Es Câtaro ciudad de Venecianos,
Muy importante⁸⁹ al bien de toda Italia:
Aqui llegô el de Argel, quando llegaua,
De Turcos vn exercito por tierra.“⁹⁰

O kotorskom ratnom poduhvatu, koji je odjeknuo u Veneciji, mogao je saznati iz više literarnih predložaka. *Le imprese illustri, con espositio- ni, et discorsi del sig. Ieronimo Rvscelli* (Venecija, 1566), slave egzemplar- no držanje zapovjednika grada, „quando con tanto valore difese la Città di Cataro dall’empio furore di Barbarossa“.⁹¹ Da su se Osmanlije tada ugnijez- dile u ovoj luci, kao što su se gnijezdile „nel cor della Schiauonia“, navodi Ruscelli, ne bi od neprijatelja koji je zavladao djelovima Ugarske i Afrike, strašnijeg od Hanibala, više imale mira ni Mletačka Republika, niti Apulija, Rim i čitava Italija - pa ni Njemačka i Francuska.⁹² Bembov patriotizam pri- sutan je i u djelima Dolce, Sansovina i Zilettija. Pored toga je bivši kotorski rektor i providur, jedan od osnivača Akademije *degli Uniti* (1551), bio prijatelj s Giovioni i Ramusiom.⁹³

Corte-Real dalje opisuje opsadu Kotora s kopna, ušančivanje i izbor najprikladnijeg položaja za artiljerijski napad:

„Ya se planta el cañon de furia horrible:
Endereçado a donde haga mas daño.“⁹⁴

Dok su Turci izazivali na borbu, „general de Câtaro“ *Mattheo Bêmbo*⁹⁵

⁸⁹ Mletački dužd Pietro Lando je 7. juna 1539. pisao rektoru (*rettore*) i providuru (*provveditore*) Kotora Gian Metteu Bembo da će mu poslati sve neophodno za zaštitu tog prevažnog i izuzetno dragog grada: *vi mandaremo tutte le cose, che conosceremo esservi necessarie, & che voi ne richiederete per la difensione, & conservazione di quella importantissima, a noi carissima terra*. Patricia Fortini Brown, *Becoming a Man of Empire: The Construction of Patrician Identity in a Republic of Equals, Architecture, Art and Identity in Venice and its Territories, 1450-1750*, Essays in Honour of Deborah Howard, Farnham – Surrey, England / Burlington, VT, 2013, 239, 247.

⁹⁰ H. Corte Real, *Felicissima Victoria Concedida del cielo al señor don Iuan de Austria ... n.d.* 72v.

⁹¹ „Il quale auendo allora espugnato Castel nuouo con tanta vccisione di Cristiani, se pigliaua ancor Cataro, come era sua ferma speranza, & grandissimo timor di Cristiani...“. Girolamo Ruscelli, *Le imprese illustri, con espositioni, et discorsi del sig. Ieronimo Rvscelli. Al serenissimo et sempre felicissimo re cattolico, Filippo d’Avstria*. In Venetia [Appresso Francesco Rampazetto], L’anno M.D.LXVI, 491-492.

⁹² *Isto*, 492.

⁹³ Sandra Secchi, Bembo, Giovanni Matteo, *Dizionario Biografico degli Italiani*, http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-matteo-bembo_%28Dizionario-Biografico%29/?stampa=1 (16. 2. 2015), 1-2.

⁹⁴ *Isto*.

⁹⁵ Gian Matteo Bembo (c. 1491 – c. 1570) je bio u šestom stepenu srodstva s humanistom kardinalom Pietrom Bembom (1470-1547). Međutim, oženio mu je sestričnu Marcellu Marcellu, što je uticalo na njegov *cursus honorum*. Godine 1534. Gian Matteo je postao knez Zadra. Februara 1537. izabran je za rektora i providura u Kotoru. Juna 1538, kada je već

je nastojao da ojača zidine i tvrđave, podstičući riješenost žitelja⁹⁶ na odbranu.⁹⁷

„Pueblase la muralla a todas partes
De valientes diestrißimos soldados:
Anda por la Ciudad vn turbulento
Alboroto, que al arma, al arma grita.“⁹⁸

„Cataro“, *Viaggio da Venezia, a Costantinopoli Per Mare, e per Terra, & insieme quello di Terra Santa da Gioseppo Rosaccio con brevità descritto*, Venezia, appresso Giacomo Franco, 1598.⁹⁹

bila formirana Prva Sveta liga, Gian Matteo stiže u Kotor. Grad mu se, što je očito prema Pietrovom odgovoru, veoma dopao: *Molto mi piace non solo che siate giunto sano e salvo a Cataro, ma che il luogo vi sia piaciuto più che non pensavate, e abbiate la dimora vostra in bella e grata parte*. Planirao je da u Boku dovede svoju suprugu, ali su ga zbivanja nakon poraza flote Prve Svete lige pod komandom Andree Dorie kod Preveze u tome spriječila. Kad je Barbarossa krenuo da povrati od saveznika zauzeti Herceg Novi (u kojem je bila smještena španska posada), Mlečani su Kotoru poslali 300 ljudi, pšenicu, mahunarke, vino, sumu od 9.000 dukata, kao i dvije dobro opremljene galije. Obavještavajući admirala Vincenza Cappella, Bembo se uveliko pripremao za odbranu: *Ho sì fattamente inanimate questi popoli, & soldati, che non veggono l' hora, che 'l nemico si mostri*. Patricia Fortini Brown, Pietro Bembo e l'arte della diplomazia, *Pietro Bembo e le arti*, proceedings of a symposium held in Padua, 24-26 February 2011. Venezia 2013, 37-39, 41-43. *Ista, Becoming a Man of Empire...*, n.d., 232, 234-236, 239, 247.

⁹⁶ Još 6. avgusta 1539. Bembo obavještava admirala Cappella: *Apresso ho fatto sopra aquesto monte collocar tante artiglierie, che e' gran bellezza a vederle, & saranno di gran terrore al nemico... Tutti mi guardano, mi osservano, & obbediscono. Ne' ho sì tosto comandata una cosa, che ella subito non sia eseguita. Et creda certo Vostra Eccellenza, che'l tutto consiste ne' capi*. P. Fortini Brown, *Becoming a Man of Empire...* n.d., 247.

⁹⁷ Usidriviši se pred Kotorom, Hajredin Barbarosa je 14. avgusta 1539. započeo s topovskom kanonadom i prijetećim pismima. Njegova navala je u gradu zatekla i Lodovica Pascalea, koji je bio u mletačkoj vojsci; u jednoj pjesmi pominje raspoređivanje straža. Lj. Pasković, *Sveti plamen*, n.d., str. 10.; P. Fortini Brown, Pietro Bembo... n.d., 43. *Ista, Becoming a Man of Empire...* n.d., 239, 247.

⁹⁸ H. Corte Real, *Felicissima Victoria Concedida del cielo al señor don Iuan de Austria ...* n.d., 73.

⁹⁹ Prikaz kolorisanog bakroreza Kotora preuzet je sa sajta dominicus.malleotus.free.fr (30. 1. 2015). O izdanju Rosacciovog putopisa v. opširnije u: Dražen Budiša, Camociev izolar i Rosacciev putopis, *Viaggio da Venetia, a Costantinopoli : Per Mare, e per Terra, & insieme quello di Terra Santa : Nel quale, oltre à Settantadui disegni, di Geografia, e Corografia si*

Nakon što je „zastrašujuća baterija“ razmještena po okolnim poljima, počeo je žestok okršaj u kojem su hrišćanski branioci grada¹⁰⁰ hrabro odgovarali napadačima:

„La gente baptizada con esfuerço
Responde con igual daño a los Turcos.“¹⁰¹

Istovremeno su se uz odbranu grada obnavljali kanonadom oštećeni bedemi.¹⁰² Uz opisivanje otpora branilaca „al horror de Marte“, ređaju se slike krvave bitke i dospijeća Osmanlija „junto al muro“.

Scene kotorskog sukoba sugerišu piščevu sklonost vizuelnoj estetici; fenomenima svjetlosti, tame, kontrasta *chiaroscuro*, karakterističnim za slikara koji je ilustrirao svoje rukopise i ukrašavao svetište u kraju u kojem je prebivao.¹⁰³ *Meditatio mortis*, prisutna u Corte-Realovom opusu, potcrtava se scenama dihotomije koje asociraju na inspiraciju Apokalipsom sv. Jovana.¹⁰⁴ Posebno se dočaravaju osjećaji kotorskih žiteljki:

„Por otra de mugeres mil gemidos
Con lagrimas mezclados, que turbadas
Llenas de espanto y miedo, van sin orden
A los templos pedir fauor y ayuda.“¹⁰⁵

Izuzetnim naporima, Bembo uspijeva da zaustavi prodor Turaka i da ih privremeno potisne.¹⁰⁶ Dalji prikaz sukobljenih strana, posebno stiješnje-

discorre, quanto in esso Viaggio, si ritrova, Cioe'. Citta, Castelli, Porti, Golfi, Isole, Monti, Fiumi, e Mari, Opera vile, à Mercanti, Marinari, à Studiosi di Geografia / da Gioseppe Rosaccio con breuita' descritto. Reprint [izdanja: In Venetia, Apresso Giacomo Franco. 1606]. Zagreb 1993? 11-17. Odnosnom izdanju moguće da je prethodilo prvo, iz 1574, dok bi treće bilo iz 1604/06. g. Ploče 1597. svakako koristi Giacomo Franco, i za izdanja s bakroreznim ilustracijama koje sadrži Rosacciov tekst. Isto.

¹⁰⁰Bembo je, takode 6. avgusta 1539, pisao V. Cappellu: *il bisognarmi ascendere molto spesso questo monte, & andar nel Castello, cosa, che mi affanna, & indebolisce molto. Ho fatto, che tutta questa Terra s'e' confessata, & communicate.* P. Fortini Brown, *Becoming a Man of Empire... n.d.*, 247.

¹⁰¹H. Corte Real, *Felicissima Victoria Concedida del cielo al señor don Iuan de Austria ... n.d.*, 73v.

¹⁰²Veronski humanista Girolamo Fracastoro je, podsjećajući na Bembovo razočaranje što mu u septembru 1539. mletačka vlast nije dodijelila titulu *cavalierea*, napisao: *L'invidia poi è una cosa, che segue così le persone illustri, come l'ombra i corpi.* Ipak, prije odlaska iz Kotora, 1540. g., Bembo je završio sjeverna gradska vrata, prema rijeci Škurdi, postavivši na njima (i) svoj grb i ploču s natpisom o porazu Barbarosse. Upravljao je zatim Koprom, Veronom, Famagustom, Kritom i Bresciom. Zbog poodmakle dobi, 1564. je odbio čast i dužnost *vojvode Krita*. P. Fortini Brown, *Becoming a Man of Empire... n.d.*, 240, 241, 248, 249.; *Ista*, Pietro Bembo... *n.d.*, 45.; S. Secchi, *n.d.*, 2.

¹⁰³A. Plagnard, *La Felicissima Victoria, n.d.*, 32.

¹⁰⁴L. Fardilha, *n.d.*, 190, 193, 196.

¹⁰⁵H. Corte Real, *Felicissima Victoria Concedida del cielo al señor don Iuan de Austria ... n.d.*, 74.

¹⁰⁶*Isto*, 74v.

nih branilaca,¹⁰⁷ detaljno predočava pojedinosti koje ukazuju da će uskoro doći do finalnog okršaja:

„La gran Ciudad está toda turbada,
 Por el ultimo daño que se espera:
 Los gritos y llorar de la mezquina
 Gente, y horriendo son de trompas cresce.“¹⁰⁸

Utoliko je protivničku opredijeljenost počelo umanjivati uplovljavanje fregate koja se približavala *Ohialiju* (!).

Poetsko izlaganje ne konfundira samo zapovjednike napadača, već i okolnosti opsade Kotora, s obzirom da su se na Barbarossinom brodu nalazili francuski ambasadori, koji su uticali da se Kotor ne napada, kakva je instrukcija stigla i iz Carigrada.¹⁰⁹ Prema dokumentu od 19. avgusta 1539. g., *ellos hauian despachado aquella noche una fragata al arçobispo de Ragusa*¹¹⁰ *con letras para Barbarossa que non se mouiesse a yr sobre Cataro.*¹¹¹ No, na tom mjestu Corte-Real među Osmanlijama obznanjuje formiranje Svete lige:

„Quel Pontifice summo de Christianos
 Hizo conjuracion y firme pacto,

¹⁰⁷Bembo je 16. avgusta 1539. pisao duždu Pietru Landu da je Barbarossa bio pred Kotorom s nestrpljenjem i velikom željom *che venisse a far prova delle sue con le nostre forze, & non solo ne i soldati, & ne gli uomini da combattere, ma ancor nè i vecchi, nelle donne, et fin ne i putti si vedeva una prontezza, & una disposition d'animo costi segura, che ben para manifestamente, che Iddio fosse fra noi col suo aiuto, & con la sua gratia....* Naveo je i da je pisao potestatima Bara, Ulcinja i Budve o svim okolnostima, upozorivši ih da se ne uplaše ukoliko ih Barbarossa opsjedne i zahtijeva da predaju grad, poput onih iz Risna, koji su to učinili bez ispaljenog pucnja iz arkebuze: *Ho scritto al Podestà di Antivari, di Dulcigno, & di Budua, tutto il seguito qui con l'armata, & avvertitili, che se Barbarossa venisse à domandar loro la Terra, stian saldi, & non si temano di niente, accioche non facciano come quei di Risano, che, subito veduta l'armata, senza pur tirar un colpo d'archibugio si sono resi.* P. Fortini Brown, *Becoming a Man of Empire... n.d.*, 239-240, 247.

¹⁰⁸H. Corte Real, *Felicissima Victoria Concedida del cielo al señor don Iuan de Austria ... n.d.*, 75v.

¹⁰⁹Miloš Milošević, *Boka Kotorska, Bar i Ulcinj od kraja XV do kraja XVIII vijeka*, Podgorica 2008, 62.

¹¹⁰Onovremenu situaciju oslikava zabrinutost potkralja Napulja, Pedra od Toleda, zbog dubrovačkog nadbiskupa, za kojeg je navodio da je *francés y turco*, dok je optuživao Dubrovčane da snabdijevaju Turke topovima i namirnicama. Philippo Trivulzi je bio vođa dubrovačkih frankofila, povjerenik francuskog kralja, protivnika Karla V. Preko njega se obavljala korespondencija između Francuske i njenih predstavnika u Carigradu, što je dovelo u pitanje neutralnost Dubrovnika u sukobu Francuske i Španije. S druge strane, Marin Zamanja je angažovao svoje rodake u Carigradu s obzirom na zbivanje u Herceg Novom, u vezi sa protivturskom zavjerom i tajnim pregovorima oko prelaska Barbarosse na stranu Karla V. Emilio Sola, *Ragusa y los espías, Clásicos Mínimos*, 11/5/2009, *Archivo de la frontera*, © CEDCS – www.archivodelafrontera.com (11. 12. 2011), 6-7.

¹¹¹Miguel Ángel de Bunes Ibarra, *Carlos V, Venecia y la Sublime Puerta: la embajada de Diego Hurtado de Mendoza en Venecia, Congreso Internacional „Carlos V y la quiebra del humanismo político en Europa (1530-1558)“* (Madrid, 3-6 de julio de 2000). Volumen 1, Madrid 2001, 597.

Con el sabio Senado Veneciano.
Tambien entra Philipo ese Rey fuerte,
De la famosa España, en tal concierto:
[...]

Grande flota han juntado, de galeras,
De Italia, de Venecia y ponentinas.¹¹²

Saopštena novost se odnosi i na pristizanje don Ivana od Austrije u Messinu.¹¹³ Opis plovila i ljudstva kojim su saveznici raspolagali najavljuje predstojeću, odlučujuću bitku:

„Trae doze mil soldados Italianos:
Ocho mil Españoles, fiera gente:
Tres mil suertes Tudescos, trae mas otros
Generosos tres mil auentureros.“¹¹⁴

Ochiali zapovjedniku kopnene vojske stoga poručuje da odmah dođe na njegovu galiju, gdje su se saglasili da se o navedenom obavijesti sultan, prekine s opsadom Kotora¹¹⁵ i odjedri ka Lepantu;

„El sagaz Ochiali leuanta el cerco,
A Câtaro dexando, en cuyas fuerças
Hallô tal resistencia, dando al viento
La blanca vela, el puerto dexa libre.“¹¹⁶

Pjevanje simbolično završava podsjećanjem na neumitni poraz i predskazanje Ali-paši, čije se ostvarenje približava:

„No estaua alli muy lexos la caida
Y el sucesso infelice desta empresa,
Tan firme al parecer, ni estaua lexos
Del gran Ali Baxâ, la muerte cruda.“¹¹⁷

Zasnivajući se na *Eneidi* i opisu bitke kod Actiuma, koji će poslužiti kao predložak opisu lepantskog sukoba, narativni diskurs u *Šestom pjevanju* uvodi i bogove s Olimpa.¹¹⁸ Intervencijom Venere, njen muž Vulkan obezbjeđuje pobjedničko oružje za don Juana od Austrije. U *Četrnaestom pjevanju*,

¹¹²H. Corte Real, *Felicissima Victoria Concedida del cielo al señor don Iuan de Austria ... n.d.*, 76.

¹¹³Isplovivši iz Katalonije, flota don Juana od Austrije je najprije stigla u Napulj, gdje je general iz ruku kardinala Granvellea primio zastavu Svete lige. A. Plagnard, *La Felicissima Victoria*, n.d., 14. O kontaktima istaknutih žitelja gradova današnjeg Crnogorskog primorja s Granvelleom v.: S. Marković, *Interrelacije politike, kulture ... n.d.*, 579-612.

¹¹⁴H. Corte Real, *Felicissima Victoria Concedida del cielo al señor don Iuan de Austria ... n.d.*, 76v.

¹¹⁵Opsada je potrajala dvije nedjelje. P. Fortini Brown, Pietro Bembo... n.d., 44.

¹¹⁶H. Corte Real, *Felicissima Victoria Concedida del cielo al señor don Iuan de Austria ... n.d.*, 77v.

¹¹⁷*Isto*, 78.

¹¹⁸R. M. Cachedo Barreiro, n.d., p. 132.

uz bitku, ističe se hrabrost mnogih heroja, koji su žrtvovali živote za hrišćansku vjeru i vječni pomen.

U posljednjem, *Petmaestom pjevanju*, don Juan od Austrije se pobjednički vraća u Messinu. Njegova slava dopijeva do muza na Parnasu, koje saznaju za uspješan ishod bitke. *Calyope* u hramu besmrtnosti ispisuje imena svih kapetana, vitezova i vojnika koju su u bici učestvovali.¹¹⁹

U završnim redovima epopeje, čiji je mitološki zanos glorifikacije pobjede dopunjen istorijskim činjenicama, Corte-Real navodi:

„Solo Ochiali escapô que con la seña
De Malta por el mar se fue bolando,
Y aquel Perthau Baxa que por librarse,
Pienso que alla en las ondas se ha escondido.“¹²⁰

Sa dvjesto četrdeset zadobijenih osmanskih galija, oslobođeno je dvanaest hiljada robova osuđenih na vesla, a među njima i mnogi koji su znali Bastillu, Retim, Zant, Kefaloniju, Ulcinj i Bar:

„Esclaus doze mil, que al remo andauan
Cobraron libertad, a muchos dellos
Bastia, Retîmo, Zante, y Chafalônia,
Dulcin, y Antiuarî han conosciado.“¹²¹

Simbolični karakter Lepantske pobjede je iskorišten i za slavljenje kulminacije austrijske dinastije i španske moći, kao instrumentalizacija koncepta *translatio imperii*, kojim se iberijska monarhija Filipa II označila kao

nasljednica Rimskog carstva.¹²²

„Dulcigno, già detto Vicinio citta antiqua posta nel confine della Dalmatia uerso Levante sopra il mare Adriatico“, *Isole famose, porti, portezze, e terre marittime sottoposte alla Serenissima... c. 1571.*¹²³

¹¹⁹H. Corte Real, *Felicissima Victoria Concedida del cielo al señor don Iuan...* n.d., 205v.

¹²⁰*Isto*, 209v.

¹²¹*Isto*.

¹²²R. M. Cashedo Barreiro, n.d., 136.

¹²³*Isole famose, porti, portezze, e terre marittime sottoposte alla Serenissima Signoria di Venetia, ad altri Principi Christiani, et al Signor Turco, novamente poste in luce.* Venetia, „alla libreria del segno di S. Marco“. Giovanni Francesco Camocio, čije je izdanje sa više neatribuiranih grafika postalo poznato po njegovom prezimenu, bio je izdavač, knjižar, a

Promjena kulturološke i geopolitičke paradigme: izolari

Lepantska bitka, proslavljena u literarnim i vojnoistorijskim djelima, ponovo proživljavana u svjedočanstvima učesnika, zadobila je mitsko značenje i drugo mjesto među najkrvavijim sukobima evropske historije, odmah iza bitke kod Kane u drugom punskom ratu.¹²⁴

Kartografija je, usklađujući izolare s izvještajima s Lepanta, slijedila promjenu kulturološke i geopolitičke - kao i vizuelne paradigme - pri čemu je uticaj njene naracije bio dugotrajniji.¹²⁵ Iako su poduhvati otkrivanja i osvajanja svijeta zaobilazili učešće Mletačke republike, Venecija je, kao središte tipografsko-izdavačke djelatnosti i posebno kartografije, zahvaljujući diplomatskim predstavništvima i obavještajnom monopolu, avangardno sistematizovala geografska saznanja o novom prostornom poretku.¹²⁶

Gradovi današnjeg Crnogorskog primorja su i ranije smatrani strateškim punktovima na itinererima i diplomatskim misijama prema Istoku. Grafički prikazi naših krajeva se oslanjaju na bogato iskustvo u izradi geografskih karata, koje potiče još od Ptolomejeve *Kosmografije* iz 1477. godine, do kraja tog vijeka objavljene u šest izdanja.¹²⁷ Nautička, portolanska kartografija Sredozemlja je takva mjesta, na osnovu putopisnih iskustava, političkih i identitetskih iskaza ubilježavala, epistemološki strukturirala i institucionalizovala.¹²⁸ Alvise Renier je, da bi preuzeo mletačko poslanstvo u Carigradu, 1547. prolazio kroz Kotor i Herceg Novi.¹²⁹ Izvanredni mletački ambasador, osamdesetogodišnji Catarino Zen, poslat je od Senata da Sulejmanu čestita pobjede u Persiji; 1556/58. je prolazio kroz Herceg Novi, Budvu, Bar, Ulcinj i Sv. Srđ, na putu prema Prizrenu.¹³⁰ *Viaggio da Venezia a Costantinopoli*, čiji je kopneni dio započinjao u Ulcinju, preko Skoplja i Jedrena vodio je u Carigrad.¹³¹

posjedovao je i radionicu za bakroreze, iako ih sam nije rezao. Knjižara sa znakom Sv. Marka je pripadala Andrei Bertelliju, kartografu i knjižaru koji je već 1568. izradio kartu Padove. Up.: D. Budiša, *n.d.*, 6, 8, 10, 14.

¹²⁴ Elizabeth R. Wright, Enredos historiográficos: Lope ante Lepanto, *Anuario Lope de Lega. Texto, literatura, cultura*, XVIII (2012), pp. 146-174; www.revistes.uab.cat/anuariolopedevaga (25. 1. 2015), 147-148.

¹²⁵ E. R. Wright, *n.d.*, 153.

¹²⁶ Toni Veneri, Venezia '500, atelier geografico d'Europa, *L'Italia altrove, Atti del III Convegno internazionale di Studi dell'AIBA (Associazione degli Italianisti nei Balcani)*, Banja Luka 17-18 giugno 2011, Raleigh, NC, USA, 2014, 82.

¹²⁷ D. Budiša, *n.d.*, 5.

¹²⁸ T. Veneri, Venezia '500, atelier geografico d'Europa, *n.d.*, 84, 93.

¹²⁹ Toni Veneri, *Geografia di stato. Il viaggio rinascimentale da Venezia a Costantinopoli fra letteratura e cartografia*, Dottorato di ricerca, Università degli studi di Trieste 2009-2010, 405.

¹³⁰ T. Veneri, *Geografia di stato*, *n.d.* 406-407.

¹³¹ *Isto*, 270.

Gradovi višestruko pominjani u djelima Contarinija i Herrere, objavljenim nepunu godinu nakon bitke, vizuelizovani su kao liminalne referencije i u izolarima.¹³² Karte malog formata, koje su ih topografski prikazivale, a prethodno bile samostalno publikovane, objedinjavane su u veća, vrlo čitana i difuzionirana izdanja. Ulcinj na primjer, predstavljan kao antički jadranski grad na granici Dalmacije prema Levantu, našao se u izdanjima koja su uredili Simon Pingarenti (1573/75), Donato Bertelli (1574), Giovanni Francesco Camocio (1574), Giacomo Franco (1597) i Giuseppe Rosaccio (1598: otisak 23).¹³³ Luke i ostrva zaraćenih strana lepantske epopeje nalazile su mjesto u novim atlasima, koji su objedinjavali vizuelne tradicije izolara, prikaza gradova i fortifikacija, s dramatičnim scenama bitke kao kulminacije višedecenijskih sukoba na Sredozemlju.¹³⁴

Atlas s 54 halkografska otiska, pod nazivom *Isole che son da Venetia nella Dalmatia et per tutto l'Arcipelago, fino a Costantinopoli, con le loro fortezze e con le terre più notabili di Dalmatia; nuouamente poste in disegno a beneficio degli studiosi di geografia*, objavili su Simon Pinargenti et compagni, u Veneciji 1573. godine.¹³⁵

Mlečani su posebno isticali tačke sučeljavanja venecijanskog dominijuma i Otomanske carevine na Sredozemlju.¹³⁶ *Isole famose, porti, portezze, e terre marittime sottoposte alla Ser.ma Sig.ria di Venetia, ad altri Principi Christiani, et al Sig.or Turco, novamente poste in luce*, sadrže 88 numerisanih listova. Djelo je izdato u Veneciji, bez naznake godine (pojedine karte su označene godinama od 1566. do 1574), „alla libreria del segno di S. Marco“. Giovan Francesco Camocio je u njemu objedinio prikaze gradova koje su tokom 1550-ih i 1560-ih, osim njega, izdali Domenico Zenoi, Martin Rota Kolunić¹³⁷ i Francesco Bertelli.

Međutim, navedenim izdanjima nije samo isticana veličina savremenih vlada i vladara, već i hrišćanska nesloga i porazni učinak prve Sve-te lige, koja je od Barbarosse doživjela neuspjeh kod Preveze, kao i u Herceg Novom.¹³⁸ Navedeno je bilo povod međusobnih optužbi zapovjednika

¹³²E. R. Wright, *n.d.*, 154.

¹³³T. Veneri, *Geografia di stato, n.d.*, 389, 398-399, 401; D. Budiša, *n.d.*, 10.

¹³⁴E. R. Wright, *n.d.*, 154.; T. Veneri, *Geografia di stato, n.d.*, 398.

¹³⁵Otisak 16. prikazuje Drimski zaliv (*Colfo de Lodrin*); 18: *Citta di Ragusi, Castel novo e Citta di Cataro*; 19: *Antivari* (1571); 20.: *Dulcigno*. T. Veneri, *Geografia di stato, n.d.*, 398.

¹³⁶E. R. Wright, *n.d.* 400.

¹³⁷Šime Ljubić za Šibenčanina Martina Rotu Kolunića navodi: „Restano da lui eziandio varie carte geografiche della Dalmazia incise nel 1571 e riportate da Gian. Franc. Camozio nella sua opera *Isole famose della Republica di Venezia, Venezia, 1572 e 1656*, che quantunque poco esatte, sono però di qualche uso...“ (*Dizionario bibliografico degli uomini illustri della Dalmazia*, p. 271). Moguće da je on autor i ostalih veduta i geografskih karata gradova i krajeva Dalmacije. D. Budiša, *n.d.*, 7.

¹³⁸E. R. Wright, *n.d.*, 155.

savezničke flote i nepovjerenja koje će karakterisati saveznike Druge Sve-
te lige.

**Hieronimus de Torres y Aguilera, 1579: „En este tiempo neuego
toda el armada Turquesca la buelta de Dulcino en la Dalmacia“**

Don Geronimo de Torres y Aguilera iz istaknute aragonske porodice, iz Ville de Fuentes de Ebro ili iz Quintoa, bio je građanin Zaragoze. Sedamdesetih godina XVI v., tokom ratnih sukoba u Italiji, na morima i u zemljama Levanta i Barberije posvetio se vojnoj karijeri, a iskustva iz tih poduhvata uticala su na njegovu literarnu inspiraciju: da ih historiografski opisuje i o njima svjedoči kao očevidac.¹³⁹ Njegovo djelo *Chronica, Y Recopilacion de varios sucesos De gverra qve han acontecido en Italia y partes de Leuante y Berberia...*, objavljeno februara 1579. u Zaragozazi, donosi niz vrijednih podataka i o zbivanjima na južnom Jadranu.

U *Trećem poglavlju* djela, u kojem se razmatra o stavu vezira Mehmed-paše u vezi sa osvajanjem Kipra, pominje se situacija na prostoru današnjeg Crnogorskog primorja. Razvoj događaja¹⁴⁰ se izlaže dalje u *Četvrtom poglavlju*, s odgovorom mletačkog Senata turskom ambasadoru Kubatu. Posebno je zanimljiva situacija na južnom Jadranu: „...te se neprijatelj otvoreno prikaza, naredivši svojim sandžacima i kapetanima konjice u Dalmaciji da na onim granicama uznemiravaju Mlečane, tako da se za najkraće vrijeme jedan sandžak sa tri hiljade Turaka i s artiljerijskim oružjem pojavio ispred Ulicinja (*Dulcino*) kako bi ga zauzeo; a vidjevši odbrambene pripreme koje su sprovodili oni unutra, poslao je nekoliko Turaka da im krvavom strijelom prenesu prijetnju smrtnim bolovima i velikim nesrećama dok se ne predaju: na što upozoren upravitelj grada, vješto ih uvede i obuče u ženske haljine, davši svakom po srebrnjak vrijednosti jednog dukata te ih vrati nazad njihovom sandžaku, koji je, tako suočen s previše bijesa, gubio moć razboritog rasuđivanja.¹⁴¹

To su bili prvi signali i prvi motivi rata između Turčina i Mlečana, te je tako počeo da se raspaljuje ogranak, plamsajući se svakog dana pa nisu kasni-

¹³⁹Felix de Latassa y Ortin, *Biblioteca nueva de los escritores aragoneses que florecieron desde el año de 1500 hasta 1599*. Su autor: El doctor Don Felix de Latassa y Ortin. Tomo I. En Pamplona: En la Oficina de Joaquin de Domingo. Año de MDCCXCVIII, 347-348.

¹⁴⁰O uzrocima izbijanja Kiparskog rata, up.: M. Morin, *n.d.*, 252-255.

¹⁴¹Hieronimus de Torres y Aguilera, *Chronica, Y Recopilacion de varios sucesos De gverra qve han acontecido en Italia y partes de Leuante y Berberia, desde que el Turco Selin rompio con Venecianos y fue sobre de isla de Chipre año de M.D.LXX. hasta que se perdio la Goleta y fuerte de Tuinez en el de M.D.LXXIII*. Compuesta por Hieronymo de Torres y Aguilera. Dirigida al Illustrissimo señor don Iuan Francisco Fernandez De Yxar, Conde de Belchite, y de Gualbe & c. En Çaragoça, Imprensa de Iuan Soler, Año del Señor de M. D. LXXIX, 8v, 9.

li Turci iz Herceg Novog (*los Turcos de Castilnouo*) da izlaze s nekoliko brigantina i sa domaćima čine štetu stanovnicima grada Perasta. Svakog dana su imali okršaje s mnogo mrtvih na jednoj i na drugoj strani; a kad su Peraštani uhvatili nekoliko Turaka iz Herceg Novog, jednog su objesili naglavačke, a druge skratili za glave i isto su činili po svim krajevima gdje su im Turci dopadali ruku. Utoliko se cijelim hrišćanstvom počela pronositi vijest o velikom ratnim spravama koje pravi Selim, ali se nije izvjesno znala bilo kakva njegova namjera, iako se po okolnostima sumnjalo da je sve bilo protiv Mlečana. Međutim, to se činilo takvim da se nisu samo Mlečani pripremali na odbranu, već i katolički kralj u svojim kraljevinama, kao i vitezovi reda Sv. Jovana na ostrvu Malti i na svim obalama hrišćanskog svijeta. Zatim, da bi pokazao da će postupati kao gospodin, a ne kao tiranin, Selim je odlučio da stavi do znanja Venecijancima da želi Kraljevinu Kipar. I tako je, 1. februara navedene 1570. godine, uputio čauša zvanog Kubat, koji je u drugim prilikama dolazio s drugim poslanstvima kod Signorije, koja mu je vrlo ugadala i darovala ga poklonima.¹⁴²

U *Petom poglavlju* se govori o pomorskoj armadi koju su Osmanlije poslale prema Kipru i brizi pape Pija V u korist Mlečana; „[...] te godine u čitavoj Italiji nekoliko bolesti pomiješanih s kugom, zbog čega je svakog dana umiralo mnogo ljudi, uredio je (general) polazak iz Zadra, tako da se dospjelo do Hvara (*Tesina*) nedaleko odatle, a zatim u Boku Kotorsku, ali nisu namjeravali da u prolasku pokušaju zauzimanje Herceg Novog, jer im do tada nije preostalo municije neophodne za osvajanje i za uništenje neprijateljske vojske, za koju se nije sa sigurnošću znalo gdje se nalazi, a i da bi se poslušao Senat, koji je, u namjeri da neprijatelja drži daleko, na početku dao naređenje da se u Zalivu Venecije ne pokušava nikakav poduhvat - a čini se da je bio vođen Božjom voljom - jer neprijateljska armada u vrijeme kada je bila u Fenikiji, nije otplovila prema Zalivu...“¹⁴³

Dalje se ističe mletačka potreba za pomoć saveznika, pa kad je flota od 70 galija, isplovivši iz Boke Kotorske, 23. juna pristigla do Krfa, saznala se i vijest o papinoj i španskoj vojnoj podršci.

U *Šestom poglavlju* drugog dijela, nakon izlaganja o štetama koje je neprijatelj pričinio Kritu i aktivnostima koje je u vezi sa pripremanjima Svete lige preduzimala dubrovačka *senoria*, navodi se kako su zauzeti mletački gradovi Ulcinj i Bar.

„U to vrijeme je cijela turska armada otplovila prema Ulcinju u Dalmaciji: koji je kaštel već petnaest dana tukao paša s kopna, a hrabro branio Sarra Martinengo, Generalni upravitelj te pokrajine, kao i Marco *Venerio*, rektor toga mjesta. Međutim, vidjevši da ga ne mogu odbraniti od čitave voj-

¹⁴²H. de Torres y Aguilera, *Chronica, Y Recopilacion de varios sucesos De gverra... n.d.*, 9.

¹⁴³*Isto*, 15-15v.

ske, poslali su jednu fregatu Aliju (*Aly*), kazujući da žele da predaju grad ako im se obeća da će im biti dozvoljeno da slobodno odu, kao i njihovim kapeanima, s oružjem, vojnicima, podložnicima i njihovom robom. *Aly* je to dozvolio, ali je, pri kretanju soldata, paša na kopnu, ističući da taj poduhvat pripada njemu a ne paši na moru, zapalio grad i ubio veliki dio njegovog ljudstva („puso fuego a la ciudad y mato gran parte de la gente della“), čineći od onih koji su preživjeli jadne robove, sa ženama, djecom i starima, što je bilo jako žao generalu Aliju.¹⁴⁴

Neslaganje između osmanskih zapovjednika: Ali-paše i Pertav-paše, ratnih predvodnika s mora i kopna, predstavljalo je alegorijski dualitet i imalo simbolički značaj koji se susreće i kod drugih onovremenih iberijskih autora. Vojni rivalitet prisutan je posebno kod Mustafa-paše i Pijali-paše, turskih komandanata u pohodu na Kipar.¹⁴⁵ Suparništvo između njih, koje je bilo inspiracija i literarnim zapletima, potvrđeno je u špijunskom obavještenju od 19. marta 1571, koje je dostavljeno u Napulj prije pada Nikozije i opsade Famaguste.¹⁴⁶

Torres y Aguilera dalje navodi da je osmanska armada iz Ulcinja došla pod Bar (*Antubari*). Zatim je „poslala u grad ambasadore, ubjeđujući građane da se predaju, nudeći da će pustiti strance da slobodno odu, a da će oni iz grada zadržati iste slobodštine („la misma libertad“), na isti način na koje su ih Venecijanci obdržavali („los teniã.“).¹⁴⁷ Grad je bio dobro snabdjeven za mnogo dana i mogao se vrlo dobro časno braniti („defenderse honradamente“), međutim, knez *Alexãndro Donato*, malodušni rektor grada i poguban vojnik, preda se bez ikakvog odgovora, prihvatajući uslove koje je predložio *Aly*, koji je vidio da su građani darovali ambasadore mnogim poklonima te su se povratili s najljepšim konjima, vrlo bogato ukrašenim baršunom i srebrom; što je bilo dobro iskorišćeno za ono što su zaslužili, jer nisu održali riječ, s obzirom da su po ulasku pozatvarali vojnike, a zatim ih u lancima stavili na galiju.“¹⁴⁸

Osvajanje Ulcinja i Bara, s dualnošću postupaka njihovih branilaca, osim što je isticano u onovremenoj literaturi, razmatrano je i u kasnijoj španskoj historiografiji. Ratni poduhvati Uludž-Alije na Jadranu posmatrani su u kontekstu ometanja mogućeg ustanka u Albaniji. Ulcinj je zauzet uprkos velikim odbrambenim pripremama koje su obavili „el Rector y los capitanes de

¹⁴⁴ „Zapovjednik kopnene vojske spaljuje Ulcinj“. H. de Torres y Aguilera, *Chronica, Y Recopilacion de varios sucesos ... n.d.*, 41v-42.

¹⁴⁵ „El ministro cruel, nefando y fiero, / El caso abominable ha cometido: /...“. A. Plagnard, *La Felicísima Victoria*, n.d., 7-8.

¹⁴⁶ Up.: Aude Plagnard, *Cautivas cristianas y enamorados turcos: el tratamiento épico de unos infortunios náuticos en la guerra de Chipre*, *Criticón*, CXV, 2012, 125-145.

¹⁴⁷ „*Antubari se rinde*.“ H. de Torres y Aguilera, *Chronica, Y Recopilacion de varios ... n.d.*, 42.

¹⁴⁸ *Isto*.

la República“, dok je neprijatelj zgrabio Bar, „cuyas llaves le remitió su rector antes de que llegase á la plaza.“¹⁴⁹

U *Devetom poglavlju* drugog dijela, u kojem govori kako se sva armada Svete lige okupila u Messini, Torres y Aguilera navodi: „petog avgusta se saznalo za gubitak *Jacoba Malateste*, dva broda i mletačkih galija, za pustošenje Zanta, Kefalonije, za gubitak Sopota, Ulcinja i Bara, kao i za druge paljevine i štete koje je pričinila neprijateljska vojska“.¹⁵⁰

Pri opisivanju akcija saveznika, on posebno apostrofira zadatak odvažnog i spretnog viteza Gila de Andrade i njegovog pilota Chica Pisana, vještog plovidbi vodama Levanta, koji su s dvije dobro opremljene galije trebali da saznaju pozicije, brojnost i strukturu osmanske flote. Neprijateljska armada je nedavno napustila Dalmaciju, gdje je bez uspjeha, ali nanoseći veliku štetu, opsjedala Kotor „que esta dentro del Seno Adriatico del golfo de Venecia“.¹⁵¹ U *Desetom poglavlju* ovog dijela knjige navodi se da su se generali Svete lige odlučili da potraže neprijatelja, a zatim se prikazuje sastav savezničke flote. Pri opisu prve eskadre flote Svete lige, ističe se da su njen desni rog činile 54 galije, među kojima i galija *S. Triphon de Venecia*, kojom je komandovao *Hieronymo Brisante*.¹⁵²

U *Prvom poglavlju* trećeg dijela *Hronike*, u eksplikaciji postlepantskih zbivanja, pisac ponavlja da je neprijatelj osvojio Kipar „y puesto a fuego y a sangre todas las marinas de Venecianos“, zadobijajući mjesta, ubijajući i zarobljavajući mnogo ljudi, da je izvojštio Retim, domogao se Sopota, zauzeo Ulcinj, Budvu i Bar i ušao u Mletački zaliv („tomado a Dulcino, Buda, Antiuari, y entrado dentro en el Golfo de Venecia“).¹⁵³

Kao jedan od posljednjih događaja vezanih za Crnogorsko primorje, u knjizi se pominje pokušaj generalnog upravitelja Dalmacije *Xarra Martinenga* da, u februaru 1572. godine, osvoji Herceg Novi (*Castilnovo*).¹⁵⁴ U želji da uveća svoju slavu, a saznajući da je grad slabo snabdjeven posadom, Martinengo ga je, kako navodi Torres y Aguilera, napao s pješadijom od tri hiljade vojnika i preuzeo kaštel, a pri zauzeću utvrđenja pristigle su tako velike neprijateljske snage, koje su ga prisilile da se povuče. Turci se međutim

¹⁴⁹Don Cayetano Rosell, *Historia del Combate naval de Lepanto, y juicio de la importancia y consecuencias de aquel suceso*, Madrid. Imprenta de la Real Academia de la historia, 1853, 63. Ističe se, međutim, hrabrost korčulanskih žena, koja je potvrdila sud vojvode od Albe (koji je u pismu u vezi s planiranim osvajanjem Kipra okarakterisao Osmanlije kao „enemigos que saben muy bien arrasar murallas, y muy mal pasar una raya cuando hay quien se las quiera defender“). *Isto*.

¹⁵⁰H. de Torres y Aguilera, *Chronica, Y Recopilacion de varios ... n.d.*, 45.

¹⁵¹*Isto*, 47.

¹⁵²*Isto*, 49. Up.: M. Milošević, *n.d.*, 70.

¹⁵³H. de Torres y Aguilera, *Chronica, Y Recopilacion de varios sucesos ... n.d.*, 81.

¹⁵⁴*Isto*, 82.

nisu zadovoljili probijanjem opsade, već su se dali za napadačem, dok su na obali izgradili tvrđavu zbog koje tamo nije mogla pristati niti se približiti ni jedna hrišćanska lađa.¹⁵⁵

Time se završava još jedna rekonstrukcija pejzaža Crnogorskog primorja koji su, od lepantske metamorfoze, prolazili kroz dinamične društvene i kulturne promjene.

Budva (*Bvdova*)¹⁵⁶

Lope de Vega, kraj XVI vijeka: „*Ya Budoa pondré fuego*“

Istraživanja koje će se narednih decenija preduzimati radi literarnog opisa pomorske bitke, neće se zasnivati samo na svjedočanstvima veterana s prve linije fronta. S ciljem detaljnijeg kontekstualizovanja zbivanja koja će dovesti do velikog sukoba, opisi su obogaćivani starijim istorijskim podacima o ovom dijelu Evrope. *Relación del progreso de la armada de la santa liga*, koji je Antonio Arroyo 1576. objavio u Milanu, donosi sumarne podatke o odnosu lepantskih konfederata prema Dubrovniku,¹⁵⁷ kao i o otoman-

¹⁵⁵ *Isto.*

¹⁵⁶ Giuseppe Rosaccio, *Raccolta de' disegni di tutte le città, et fortezze di mare, che sono nel viaggio da Venetia a Constantinopoli: et altre vicine: con aggiunta di alcune isole Principali, Venecija, XVI-XVII v.* http://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/Kartografska_gradnja/Atlasi/KR-VII-001#page/23/mode/1 up (12. 2. 2015.).

¹⁵⁷ „Que Raguça con su territorio non fuesse molestada de los de la liga, si ya no houiesse nueva causa justa juzgada por tal del Papa.“ Marco Antonio Arroyo, *Relacion del progreso de la armada de la santa liga*, Hecha entre el Papa Pio Quinto, el Rey Catholico Phelippe

skom pustošenju južnojadranskih gradova.¹⁵⁸ Međutim, u drugom dijelu knjige se pominju zbivanja u Zadru,¹⁵⁹ dok se u razmatranju političke situacije u Maloj Aziji krajem XIV v. izlaže pozicija Despotovine Srbije.¹⁶⁰ Kako su se događaji hronološki približavali Lepantskoj bici, narativna strategija se učestalije fokusirala na istočnojadransku obalu i tamošnje okršaje s Osmanlijama.¹⁶¹

U navedenom, kao i u drugim pomenutim djelima, retorika antiotomanske propagande je poprimala izražajne varijetete širokog raspona, od naziranja kulturološke distance, do divljenja prema protivniku.¹⁶² Posebno se kod komičnih dramskih adaptacija, kojima su uzori bile brojne *turquerie*, koje su obilovale stereotipima, isticala suprotstavljenost između hrišćanskih nesreća i militantnog katolicizma s jedne - i rivaliteta, lirskih epizoda ili karikaturizacije turskih zapovjednika - s druge strane.¹⁶³ Takva djela će takođe slikovnu inspiraciju tražiti u izolarima. Komedija *La Santa Liga* Lope de Vege (1562-1635), napisana krajem XVI v. i objavljena 1621. u XV Dijelu *Comedias*,¹⁶⁴ prikazuje mapu Otomanske Imperije poput postlepantskog izolara.¹⁶⁵ Pripremajući prostor za alegorijsku naraciju, proširujući granice sučeljavanja s Otomanskom carevinom i islamom od vrata Beča do Inda, *La Santa Liga* donosi obavještenja analogna razmatranim kartografskim predlošcima.¹⁶⁶ Kad preko Ali-paše najavljuje ratni pohod na Kipar, pisac potcrtava njegove pomorske i kopnene akcije u tom dijelu Sredozemlja:

„a Famagusta¹⁶⁷
vamos, si lo quiere el cielo:

segundo, y Venetianos contra el Turco debaxo del caudillo y gouierno del Serenissimo Don Inan de Austria Capitan general della. Escrita por Marco Antonio Arroyo, Con un breue discurso del mismo sobre el acrescentamiento delos Turcos. En Milan, Por Miguel Tin. 1576, 22v-23. Navod korespondira F. de Herreri, ranije citiranom po tom pitanju (up. fusnotu 26).

¹⁵⁸ „...y saqueado en la Esclaunia y Albania muchas tierras, y hecho el daño que pudo“. M. A. Arroyo, *n.d.*, 82v.

¹⁵⁹ M. A. Arroyo, *n.d.*: Discvrsio del mismo Marco Antonio Arroyo sobre el acrescentamiento de los Turcos, y como por las discordias de los Christianos pudieron llegar a la grandeza en que hoy los vemos, 10v-11.

¹⁶⁰ *Isto*, 13, 14-15.

¹⁶¹ „...dos Castillos en Dalmatia, Nadino y Laurana 1539“. *Isto*, 19.

¹⁶² E. R. Wright, *n.d.*, 159

¹⁶³ *Isto*, 159-160.

¹⁶⁴ En Madrid: por la viuda de Alonso Martin, a costa de Alonso Perez, 1621, h. 94-117. Biblioteca Nacional, España: Sig. R/13866.

¹⁶⁵ E. R. Wright, *n.d.*, 156-157, 164.

¹⁶⁶ *Isto*, 158.

¹⁶⁷ Ali-paša je isplovio 21. marta 1571. godine i stigao do Kipra početkom aprila. U maju je otpočela opsada Famaguste, u kojoj međutim nije učestvovao. Mustafa-paša je 5. avgusta 1571. proveo ceremoniju kapitulacije, koja je označila i početak martirija Marca Antonia Bragadina i njegovih oficira. A. Plagnard, *La Felicísima Victoria, n.d.*, 41, 43.

vencida, habemos de dar
 en Zante y Zefalonia,
 Cherigo y Candia, en un día,
 por tierra pienso allanar:
 cobraré a Sopotó luego,
 a Antibari y a Dulquino,
 a Curcola y a Lesino,
 Y a Budoa pondré fuego.
 En Cataro y en Corfù,
 Daré nunca visto espanto,
 a iré desde allí a Lepanto.¹⁶⁸

Ne može se isključiti mogućnost da je *La Araucana*, poema u oktava-ma Alonso de Ercilla y Zúñiga, zvaničnog epičara Filipa II, inspirisana razmatranim djelom Corte-Reala. Ep u kojem se pominju i „*Croacia, Esclavonia, Dalmacia*“, biće od posebnog uticaja na oksimorone i literarne horizonte Lope de Vege. Dramatičar je takođe nastojao da zabavi čitaoca i gledaoca, ali i da ga gane i animira na zakonitu osvetu. Njegove lirske reminiscencije su prikazivale slabosti unutar otomanskog tabora, dok je dinamika krvavih scena pripremala publiku za revanš hrišćanskih saveznika, koji su upravo takvim događajima bili motivisani.¹⁶⁹

Konačno, pobjeda u Lepantskoj bici, protiv Selima II, uzdižući prestiž španske nacije i njenog monarha, doživljena je kao apokaliptički momenat, učinivši da se smatra mogućim i ponovno osvajanje Svete zemlje.¹⁷⁰ U propagandnom ideariju Lepant je posmatran kao najava definitivne svjetske vladavine hrišćanstva i njegovog najznačajnijeg branioca, Filipa II.¹⁷¹

* * *

Otvorajući nova područja i perspektive, multidisciplinarna istraživanja čine mogućim preispitivanje postojećih istorijskih saznanja. Njima se stvaraju uslovi za drugačiji pristup različitosti koegzistirajućih identiteta, ponovno iščitavanje odnosno dekonstrukciju uvriježenih historiografskih stavova. Polifoničnost paradigmi od značaja je ne samo za integrirajuću evropsko-sredozemnu sadašnjost, već i za nacionalnu istoriju, u kojoj egzistiraju više-vjekovni kanoni.

Propitivana načela iberijske epike s kraja XVI vijeka potvrdila su renesansni prestiž i atraktivnost herojsko-patriotskog žanra koji je bio u funk-

¹⁶⁸Lope de Vega, *La Santa Liga*, Ed. de Miguel Renuncio Roba, www.comedias.org (24. 1. 2015.), 45.

¹⁶⁹Up.: A. Plagnard, *Cautivas cristianas y enamorados turcos*, n.d.; E. R. Wright, n.d., 162-164.

¹⁷⁰A. Plagnard, *La Felicísima Victoria*, n.d., 2.

¹⁷¹L. Vilà, „Historia Verdadera“ y propaganda política, n.d., 3.

ciji slavljenja imperijalne ideologije i hrišćanskog, katoličkog zajedništva. Upravo će Lepantska bitka i izvještaji o njoj poslužiti kao pokretači konverzije historijskog događaja u veristički i fantastični, epski materijal. Teleologija iberijske lepantske literature je dio šire historijske perspektive; dok su joj portugalske pobjede na Orijentu inspiracija, karakteriše je vizija univerzalne misije Španije, politički i vojno uticajnije nego ikad ranije. Narativni diskurs i ideološko opravdanje vode ka konačnoj bici.

Urbana središta Crnogorskog primorja su u značajnoj mjeri zastupljena kod autora čija su djela posebno razmatrana. Nezaobilazna je hercegovačka historijska epizoda, simbolički snažno utisnuta u špansko pamćenje. Izdanja pisana i publikovana potkraj XVI vijeka sadrže podatke koji su posve nepoznati, a mogli su predstavljati zabilježeno neposredno iskustvo. Na temelju takvih svjedočanstava - apokaliptični imaginarij sukoba, infernalne intervencije ili naznake otkrovenja, patnje i stradanja lokalnog stanovništva, herojske odbrane, okrutnosti, krvava poprišta ili kukavičke predaje - kontrapunktiraju finalnu pobjedu.

Postlepantsko razdoblje, u odnosu na prostor današnjeg Crnogorskog primorja, osim civilizacijske rekonfiguracije, donosi još jednu značajnu promjenu. Ona je sinkretička i naddisciplinarna; politička i propagandna, geografska i historiografska, verbalna i vizuelna. Potrebe predstavljanja imperijalnih ideologija su zahtijevale da se promjena percepcije i historijske svijesti odrazi kroz grafičko-ilustrativni pluralitet, koji dotiče i naše krajeve. Vedute gradova ne artikulišu samo topografske pojedinosti, već, u kontekstu suprotstavljenosti na više nivoa, pružaju opise lokalnih bitaka i finalnog odmjerenja snaga. Renesansno proširenje horizonata i posebno razvoj venecijanskog izdavaštva čine da pogled u prošlost, objedinjujući različite aspekte znanja, bude obogaćen novim deskriptivnim rješenjima.

Trijumf saveznika Svete lige uspostavlja kontinuitet s prethodnim pobjedama, dok ravnoteža sredozemnih sila zamjenjuje mit o otomanskoj pomorskoj supremaciji. Pri tome, instrumentalizujući koncept *translatio imperii*, španska propagandna matrica adaptira recentnu istoriju nastojeći da se prikaže nasljednicom Rimskog carstva. Spacijalizacija i kulminacija koje nose Actium – Lepant gotovo su istovjetne. Evangelizatorski zadatak imperije Karla V nastavlja Filip II, dok je njegov polubrat don Juan glavni lepantski protagonist.

Savo MARKOVIĆ

„YA BUDO A PONDRÉ FUEGO“: MONTENEGRIN LITTORAL
IN THE OLD SPANISH AND PORTUGUESE LITERATURE
ON THE BATTLE OF LEPANTO

Summary

Opening new areas and perspectives, multidisciplinary research makes it possible to review the existing historical knowledge. The principles of Iberian epic from the late sixteenth century are taken in consideration through the works of Fernando de Herrera, Jerónimo Corte-Real, Jerónimo Torres y Aguilera and Lope de Vega. Different historiographic and literary works, as well as eyewitnesses' reports, served for conversion of historical events into epic material. The teleology of Lepanto's literature is part of a wider historical perspective. Whilst it is inspired by Portuguese victories in the Orient, it is characterized by a vision of universal mission of Spain, politically and militarily more influential than ever before.

The urban centers of the Montenegrin Littoral are significantly represented in the referred works. Unavoidable is the historical episode of Herceg Novi (*Castel Novo*). It is symbolically strongly imprinted in Spanish memory. Editions published in the late sixteenth century also contain less known information that might originate from a direct experience. On the basis of such testimonies - apocalyptic imagery of the conflicts, infernal intervention, indication of revelation, the sufferings of the local population, the heroic defense, cruelties, bloody scenes or cowardly surrender - counterpoint the final victory.

The period after the battle of Lepanto, as regards to today's Montenegrin coast, apart from civilization reconfiguration, brings another significant change. It is syncretic and supra-disciplinary; political and propagandistic, geographical and historical, verbal and visual. The needs of imperial representation required the change of perception and historical consciousness to be reflected through graphic and illustrative plurality. Panoramas of towns not only articulated topographical details, but, in the context of opposites with the enemy on many levels, provided descriptions of local battles. Renaissance expansion of horizons and the development of publishing enriched the look into the past with new descriptive solutions.

Saša BRAJOVIĆ*

RE-PREZENTACIJE CRNOGORACA
TEODORA VALERIOA

*ABSTRACT: Special attention was given to the presentations *Famille monténégrine pleurant ses morts après un combat à l'entrée du monastère de Cettigne, Les Monténégrins se rendant au marché de Kotor and Le prêtre monténégrin en uniforme de combat, portant le drapeau de l'églisé, created during the seventh decade of 19th century by the French artist Théodore Valério. Valério's drawings and copper etchings modelled after them, as well as aquarelles, paintings on canvas and illustrations published in popular European magazines, display Montenegrins in a truthful manner, but also in accordance with concepts shaped within the Orientalist discourse. This is why it is emphasised that these presentations must be perceived as constructions unifying the documentary precision and imagination of the Western European understanding of the so called Orient. The analysed presentations, said in the language of contemporary literary and visual theories, are representations, i.e. representations expressing a complex relation between the observed and the observer, the connection between the truthful, the presented and what is expected from the presented. Within such a methodological framework, this text strives to answer the question asked already in 1940 by a professor and once the Director of the Historical Institute of Montenegro, Andrija Lainović: did Valério really see what he presented or are these "exotic" curiosities?**

KEY WORDS: representations of Montenegrins, Orientalism, Théodore Valério, Charles Yriarte, lamentation, gender roles

Crnogorski istoričar i romanista, profesor dr Andrija Lainović (1903-1986), direktor Istorijskog instituta Crne Gore od 1957. do 1958, posvećen naročito proučavanju francuskih političkih uticaja u Crnoj Gori u 19. veku,

* Autorka je redovna profesorka Filozofskog fakulteta u Beogradu.

postavio je 1940. godine pitanje na koje nije dobio odgovor. To pitanje odnosi se na dilemu da li je francuski umjetnik Valerio (Théodore Valério) zaista video „običaj molitve i naricanja“, odnosno „grupe uz cetinjski manastir sa molitvom i ljubljnjem manastirskog zida“, ili to treba objasniti „kao neki kuriozitet koji bi se mogao uporediti sa jevrejskim naricanjem uz Plač zida (Zid plača) u Jerusalimu“, mada bi to značilo „isuviše daleko otići u težnji za egzotikom“. Lainović konstatuje da je „čudno što se ni do danas nije našao koji umjetnički kritičar da ovo moguće upoređenje 'naučno obradi'“.¹

Ovaj tekst pokušava da odgovori na to davno postavljeno pitanje. Polazi od shvatanja da se mnoge predstave Crnogoraca u verbalnoj i vizuelnoj kulturi 19. veka moraju sagledati kao izraz zapadnoevropskog viđenja *istočnih* kultura – prostorno i vremenski razuđenog *Orijenta* (Kine, Indije, Osmanskog carstva...). To viđenje, koje se počelo formirati u renesansnom dobu, snažilo tokom 18, sazrelo u 19, trajalo u postkolonijalnim vremenima druge polovine 20. veka, konceptualno je objedinjeno terminom *orijentalizam*. Ovaj termin istovremeno označava ukupnost fenomena definisanih zapadnoevropskim pogledom na Istok,² ali i percepciju Istoka iz vizure imperijalizma i kolonijalizma, u kojoj se ogleda ideja Zapada kao razvijenijeg, racionalnijeg i superiornijeg.³ Zamorena opisom već dobro poznatih *italijanskih slika* u putopisima i vodičima za putnike *Grand toura*, evropska prosvjećena javnost tražila je inspiraciju u nedovoljno poznatim kulturama i teško pristupačnim predelima. Tako je, naročito od vremena Napoleonove invazije na Egipat i Siriju (1798-1801) i Grčkog ustanka protiv Otomanske imperije (1821), stvoren veliki broj *orijentalističkih slika*, istovremeno racionalnih i imaginarnih.

Slike Crne Gore i Crnogoraca u zapadnoevropskoj literaturi i slikarstvu 19. veka deo su te široke vizure *Orijenta*, a onda i Balkana, koji se poima kao „prelaz Zapada u veliki Orijent Azije“, „ničija zemlja, nimalo evropska, ali ni azijska“,⁴ a čijim se imenom tokom 19. veka iskazuje ne samo geografska odrednica, već i sinteza različitih stereotipa, mahom negativnih.⁵

¹ A. V. Lainović, „Francuski umjetnici o Cr. Gori u 19 vijeku“, *Zeta*, 7. januar 1940, 11-12, 11.

² O orijentalizmu kao opštem pojmu: G. G. Lemaire, *L'Univers des Orientalistes*, Place des Victoires, Paris, 2012.

³ Tako ga definiše Said (Edward W. Said) u svojoj seminalnoj studiji *Orientalism* (1978): E. Said, *Orijentalizam*, prev. D. Gojković, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008.

⁴ V. Neumann, *The Temptation of Homo Europaeus*, Boulder, Columbia University Press, East European Monographs, New York, 1993, 17.

⁵ O balkanističkom diskursu i razlikama između orijentalizma i balkanizma: M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, prevele D. Starčević i A. Bajazetov-Vučen, Biblioteka XX vek, Beograd, 2006 (1997), posebno 5-36. O ovoj temi: N. Makuljević, „The Picture of the Balkans between Orientalism and Nationalism“ i D. A. Noris, „Mind the Gap! The Balkans as Literary Trope“, oba u: *Europe and the Balkans. Decades of 'Europeanization'?*, eds. T. Zimmermann, A. Jakir, Königshausen&Neumann, Würzburg, 2014, 107-118, 22-38.

Međutim, svest o kontinuiranoj borbi crnogorskog naroda za slobodu i pripadnost njegove zemlje kolevci evropske civilizacije, Mediteranu, uobličila je predstave Crnogoraca i u skladu sa herojskim kodovima najuzvišenijeg roda evropske literature – epa, i najcenjenijeg u hijerarhiji likovnih žanrova – istorijskog slikarstva. Predstave Crnogoraca u 19. veku su oblikovane ujedno veoma precizno – neposrednim posmatranjem, i imaginarno – prema već uspostavljenim zamislima. Zato se ove *re-prezentacije* moraju posmatrati kao konstrukcije čije je značenje raznoliko i nestabilno, jer se, zavisno od pogleda posmatrača – onog koji ih stvara, kao i onog koji ih posmatra, njihovih ideoloških pozicija i intelektualnih nazora – mogu čitati na različite načine: kao istinite ili fantastične, afirmativne ili kritičke, pune poštovanja, ali i zazora od *Drugog*.

Takve *nestabilne* slike veoma su zastupljene u verbalnoj i vizuelnoj kulturi. Mogu se naći, na primer, u *Voyage historique et politique au Monténégro*, dvotomnom ilustrovanom putopisu francuskog pukovnika, komandanta Boke Kotorske i Ilirske armije u Dubrovniku od 1807. do 1813. godine, Viale de Somijera (Vialla de Sommières), objavljenom 1820. Pišući o zemlji, ljudima, običajima, De Somijer je ostavio do tada najcelovitiji prikaz Crne Gore.⁶ Na početku obećava da će crnogorski narod predstaviti „prvim bojama“, kao da „sam govori“ čitaocima, da bi se otkrile „one karakteristične crte po kojima se razlikuje od ostalih evropskih naroda, čiji je prirodni susjed, ali sušta suprotnost u pogledu izolovanosti i običaja“. Somijer ističe da se Crnogorci mogu uporediti sa afričkim plemenom Hotentota, jer imaju „sve mane jedne nepotpune civilizacije, ali i sve vrline nenarušene prirode“. Istovremeno, zadivljen pobedom Crnogoraca u Bici na Krusima 22. septembra 1796, upoređuje ovaj boj sa „najvećim podvizima starih Grka“ zbog „iste hrabrosti, neustrašivosti i istrajnosti“, a vladiku Petra I Petrovića naziva Mil-tijadom i Temistoklom (mada srećnijim od atinskih prvaka, jer nije doživio „nezahvalnost svojih sugrađana“).⁷ U skladu sa prosvetiteljskim načelima, romantičarskim sentimentom i osećanjem superiornosti vlastite civilizacije, De Somijerovi opisi Crnogoraca otkrivaju impresioniranost onima koji su integrisani u prirodnom staništu, nezainteresovani za konstrukte onovremene civilizacije, snažni i izdržljivi, viteškog junaštva, suštinsko otelotvorenje rusoovskog ideala „plemenitog divljaka“.

Predstave Crnogoraca u vizuelnoj kulturi su se tokom 19. veka me-

⁶ O ovoj knjizi: D. Lekić, *Francuzi o Crnoj Gori u XIX vijeku*, Kulturno-prosvjetna zajednica, Bar, 1985; S. Burzanović, „Djelo Viale de Somijera kao istorijski izvor o Crnoj Gori“, *Istorijski zapisi* 3-4 (2009), 149-164. Posebno iscrpno u: D. Bogojević, *L'imaginaire du Monténégro dans la littérature de voyage au XIXe siècle et au début du XXe siècle*, Editions Le Manuscrit, Paris, 2012, 8, 9, 11, 12-13, 15-46.

⁷ V. de Somijer, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, prevela M. Adžić, Izdavački centar Cetinje, CID Podgorica, 1995, knjiga I, 14, knjiga II, 166.

njale, sve više iskazujući istinitost u prikazu i solidarnost u sentimentu. Ipak, istraživačka preciznost bila je kombinovana sa romantičarskim historicizmom koji proslavlja junaštvo, patriotizam, egalitarizam, posvećenost veri i tradiciji – svemu onom što se osećalo kao nedostatak materijalističkog i dekadentnog Zapada. U ilustracijama se prepoznaje fascinacija snagom, hrabrošću, neposrednim ispoljavanjem emocija, patrijarhalnim međusobnim vezama,⁸ ali i *orijentalistički* ideal primitivne čistote, za kojom je težilo zapadno tržište.

Takvu kombinaciju preciznosti i arkadijski jednostavne, izdržljive i viteške „rase“ u predstavi Crnogoraca ponudio je francuskoj i evropskoj javnosti Teodor Valerio. Sledeći primer svojih savremenika i sunarodnika, naučnika i umetnika, Valerio je putovao Evropom: tokom šeste decenije 19. veka bio je u Ugarskoj, Srbiji, Hrvatskoj i Slavoniji, Transilvaniji i Valahiji, kao i drugim oblastima Austrijskog, Turskog i Ruskog carstva. Dalmaciju i Crnu Goru je obišao 1864. godine. Prema crtežima koje je načinio stvorio je akvarele, ulja na platnu i albume bakropisa. Svoja dela izlagao je na Salonu i na Svetskoj izložbi (*L'Exposition universelle*) u Parizu 1855. Njegov otklon od uobičajenog pitoresknog manira i insistiranje na dokumentarističkom i, tada veoma popularnom, fiziognomskom pristupu, obezbedilo je Valeriu reputaciju *umetnika-etnografa*. Nju je posebno podržao vodeći francuski likovni teoretičar i kritičar, književnik Teofil Gotje (Théophile Gautier), ističući umetnikovu hrabrost da zakorači u *nepoznato* i istinito prikaže ljude i narode.⁹

Valeriu se danas pripisuje posebno mesto u istoriji francuskog orijentalizma, jer je otvorio nove horizonte širokoj publici, dotad upoznatoj o *Orijentu* samo preko slika Egipta, Maroka, Alžira i Male Azije, kao i ozbiljan otklon od evropocentričnog pristupa nedovoljno poznatim kulturama.¹⁰

⁸ O takvom karakteru crnogorskih predstava pisali su opširno: T. Brajović, *Crna Gora u delima likovnih umetnika drugih krajeva i naroda XIX i početkom XX veka*, Obod, 1967, XI-XIII i N. V. Martinović, *Crna Gora u slikarstvu XIX i XX vijeka*, Oktoih, Podgorica, 2007, 5-26.

⁹ Cfr: T. Gautier, „Album ethnographique de la monarchie autrichienne par Théodore Valério“, *Moniteur universel*, 11 et 18 mars 1854; Idem, „Album ethnographique de M. Théodore Valério: les populations des provinces danubiennes en 1854“, *Moniteur universel*, 7 mai 1855. O ovim Gotjeovim člancima: C. De Spoelberch de Lovenjoul, *Histoire des Oeuvres de Theophile Gautier, avec quatr portraits et deux autographes*, tome second, Slatkie, Genève, 1968, 84. U knjizi *Orijent*, u poglavlju *Le Danube et les populations Danubiennes*, Gotje ističe da Valerio „sa velikom vernošću i superiornom izvedbom“ svedoči o nepoznatim oblastima i narodima Evrope, te da su njegove predstave pojedinaca različitih „rasa“ istovremeno „i tip i portret... svojevrsna istorija predstavljene ličnosti“: T. Gautier, *L'Orient*, tome premier, G. Charpentier, Paris, 1884, 21-22, 32-33.

¹⁰ M. M. Aubrun, *Théodore Valério, 1819-1879*, Catalogue d'exposition Galerie Pierre Gaubert (22 octobre au 24 novembre 1980), Paris, 1980; C. Peltre, „Les 'géographies' de l'art: physiologies, races et mythes dans la peinture 'ethnographique'“, *Romantisme* 35/130 (2005), 67-79.

U njegovom albumu *Le Monténégro* nalazi se bakropis *Famille monténégrine pleurant ses morts après un combat à l'entrée du monastère de Cettigne* iz 1864, koju su Valerio i drugi grafičari više puta preštampavali.¹¹

Predstava *Crnogorska porodica oplakuje poginule u boju ispred ulaza u Cetinjski manastir* sumira likovni i mentalni proces stvaralaštva Teodora Valerioa. Crtežom je beležio osnovne obrise onog što je neposredno video. Potom je razrađivao crtež, ponekad preko njega slikao vodenom bojom stvarajući akvarel, ili ga pripremao za graviranje. Predstave Crnogoraca, kao i predstavnika drugih naroda, dubokom štampom su dobijale izrazitiji *antropološki* karakter – što je bio zadatak koji je pred Valerioa postavio još njegov učitelj Šarle (Nicolas-Toussaint Charlet), kao i onovremeni kulturološki okviri. Tokom sedme decenije 19. veka Valerioove crteže štampao je najcenjeniji majstor duboke štampe u Parizu, Delatr (Auguste Delâtre).¹² Bakropisi su stvarani na finom i gustom kineskom papiru, na čijoj se donjoj margini,

¹¹ Osim ovog, u albumu su se našli i bakropisi: *Čuvarka oružja, lula i kolvke pred Cetinjskim manastirom* (*Gardeuse d'armes, de pipes et de berceaux à l'entrée du monastère de Cettigne Monténégro*) iz 1864 (iste godine Valerio je stvorio istoimeni akvarel, a kasnije je nekoliko puta ponovio bakropis); *Pastir na vojnim granicama Crne Gore* (*Berger des frontières militaires du Monténégro*) iz 1864; *Crnogorac na hercegovačkoj granici* (*Monténégrin des frontières de l'Herzégowine*) iz 1865, kada je stvorio i istoimeni akvarel, kao i *Trgovkinje sa Cetinja* (*Marchands de Cettigne*); *Crnogorski senator* (*Senateur monténégrin*), *Garda crnogorskog knjaza* (*Gardes du prince de Monténégro*), *Crnogorska porodica* (prikaz oca, majke i kćerke, koji se u kasnijim izvorima ponekad naziva *Tri Orijentalca* /*Les trois Orientaux*), *Devojka iz Brda* (*Femme de la Berda*) iz 1866; *Crnogorski sveštenik u ratničkoj uniformi* (crnogorskoj nošnji) *sa crkvenim barjakom* (*Le prêtre monténégrin en uniforme de combat, portant le drapeau de l'église*), *Enterijer crnogorske porodice u planini* (*Intérieur de famille monténégrine en montagne*), *Mlade Crnogorke na cetinjskim bunarima* (*Les jeunes Monténégrines auprès des puits à Cetinje*) – ovu temu je izveo i deceniju kasnije (1877) u vidu akvarela, *Pastirka sa albanske granice* (*Bergère à la frontière albanaise*), *Crnogorci odlaze na pazar u Kotor* (*Les Monténégrins se rendant au marché de Kotor*) iz 1867. Tih godina Valerio je pripremio i bakropise *Pripremanje kastradine* (*La préparation du jambon*), *Ugao ulice na Cetinju* (*Angle de rue à Cetinje*), *Naricanje pred manastirom* (*Lamentations devant le monastère*), *Crnogorac iz okoline Cetinja* (*Monténégrin des environs de Cetinje*), koje je ponovio 1876, kao i *Pogled na Skadarsko jezero* (*Vue sur le lac de Skadar*), *Crnogorski ratnici u boju* (*Les guerriers monténégrins au cours d'une action*), koje je ponovio 1877. godine. Neke od ovih bakropisa objavio je Irijart u svom delu *Jadranska obala i Crna Gora*, dodavši i neke poznije Valerioove radove. Od ukupnog broja Valerioovih radova (34 slike, 34 crteža, 29 bakropisa), 26 pripada predstavama Crne Gore: É. B. de la Chavignerie, L. Auvray, *Dictionnaire Général Des Artistes De L'école Française Depuis L'origine Des Arts Du Dessin Jusqu'à Nos Jours: Architectes, Peintres, Sculpteurs, Graveurs Et Lithographes*, Paris, 1885, 611-612; M. Ibrovac, „Teodor Valerio i Teofil Gotje, slikari naših narodnih tipova“, *Narodna strana*, Zagreb 1935, 33-58; T. Brajović, op. cit., XVIII-XIX; N. Martinović, op. cit., 40-44.

¹² E. P. Jauis, „Setting the Tone: The Revival of Etching, the Importance of Ink“, *The Painterly Print: Monotypes from the 17th-20th Centuries*, Exh. Catalogue, Metropolitan Museum of Art, New York, 1980, 9-28.

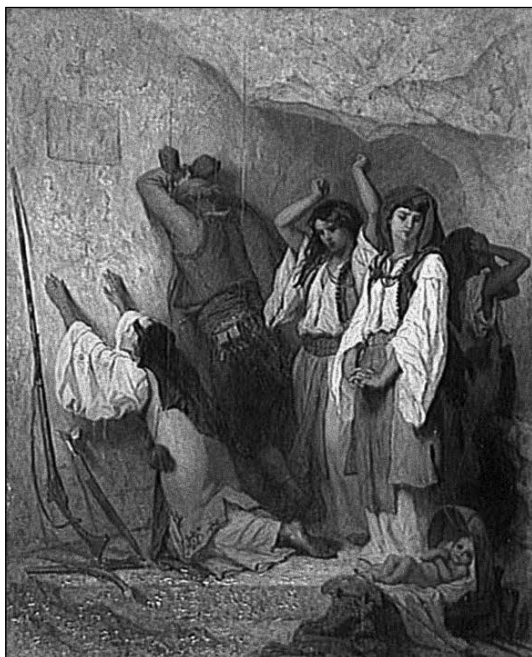
na desnoj strani, vidi Valerioov crveni pečat, kao i potpis. Zahtevi tržišta kasnije su naveli Valerioa (kao i one koji su njegova dela štampali) da napusti tradicionalni proces strogog kontrolisanja umnožavanja sa matrice, pa se umetnikov žig i svojeručni potpis na svakom štampanom primerku gube na grafikama iz osme decenije 18. veka: ostaje samo graviran potpis VALERIO.

Crnogorske predstave Valerioa posebno je popularizovao Šarl Iriart (Charles Yriarte), francuski putopisac, grafičar i reporter ilustrovanog časopisa *Le Monde Illustré*. Irijart je, pažljivo pripremljen, takode obišao Dalmaciju i Crnu Goru i 1878. objavio ilustrovani putopis *Les bords de l'Adriatique et le Monténégro: Venise, la Istrie, Le Quarnero, la Dalmatie, le Monténégro et la rive Italienne*, u kome je dao iscrpan prikaz života, ljudi i pejzaža istočne obale Jadrana.¹³ U svom putopisu je objavio bakropise iz Valerioovih albuma *La Dalmatie* i *Le Monténégro*. Irijartove obrade Valerioovih crnogorskih tema objavljivane su u mnogim revijama, naročito u ilustrovanom magazinu *Il Giro del mondo* (italijanskoj varijanti francuskog *Le tour du monde, nou-*

Sl. 1. Teodor Valerio, Čuvarka oružja, lula i kolvke pred Cetinjskim manastirom, bakropis, 1864 (La base Joconde)

¹³ M. Bertoša, „Jadransko priobalje: Reporterski zapisi i romantične vizije Charlesa Yriartea“, u: C. Yriarte, *Istra&Dalmacija*, prevod V. Mirković-Blažević, Antibarbarus, Zagreb, 1999, 5-9. O Irijartu u južnoslovenskim zemljama: R. Petrović, „Predgovor“, u: Š. Irijart, *Bosna i Hercegovina – putopis iz vremena ustanka 1875-1876, sa petnaest Vjerozovih crteža prema autorovim skicama i posebnom kartom*, preveo V. Osipov, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1981, 5-8.

Sl. 2. Teodor Valerio, *Crnogorska porodica oplakuje poginule u boju ispred ulaska u Cetinjski manastir*, ulje na platnu, 1865 (Musée du Louvre: La base Joconde)

veau journal des voyages). Tako su se pred publikom, željom slika sa *puta oko sveta*, Valerioovi i Irijartovi radovi stopili u zajedničko delo. Tržište je nastavilo da umnožava njihove grafike, često ih preobražavajući i po formi i po imenu.¹⁴

Inicijacija *Oplakivanja* bila je pozadina verovatno prvog razrađenog crteža i bakropisa prema njemu štampanog – predstave mlade žene koja ispunjava onovremeni crnogorski ženski *multitasking* – *Gardeuse d'armes, de pipes et de berceaux à l'entrée du monastère de Cettigne Monténégro* iz 1864 (sl. 1). Prikaz naricanja u pozadini *Čuvarke oružja, lula i kolivke pred Cetinjskim manastrom* izdvojen je kao tema

kojoj je posvećena posebna pažnja i u konceptualnom i u likovnom smislu. Ovu temu Valerio je razradio u najreprezentativnijoj i najcenjenijoj tehnici ulja na platnu. To platno izložio je na najvećoj smotri i najuticajnijoj umetničkoj javnoj areni ondašnjeg sveta – pariskom Salonu 1865. godine. Čuva se u Luvru, kao i crtež na osnovu kojeg je stvorena (sl. 2).¹⁵

Odgovor na pitanje zašto je Valerio baš ovu temu izdvojio kao naročitu i posebno pogodnu za javnu prezentaciju, kao i za tradicionalno najugledniji i najskuplji medij, rezervisan za najuzvišeniji žanr likovnih umetnosti –

¹⁴ Buduće proučavanje Valerioovih radova kojima je tema Crna Gora obuhvatiće pažljivo proučavanje njegovih originalnih dela u evropskim kolekcijama.

¹⁵ Slika je u Musée du Louvre, Département des Peintures, Inv. 20586. Jedno vreme pripadala je Musée des Beaux-arts u Mecu, ali se 1970. vratila u Luvr. Crtež se čuva u Département des Arts graphiques. Cfr: Base Joconde. Portail de musées de France; A. Sérullaz, *Revue du Louvre* 2/33 (2000), 98-99. Prema ovoj sceni naricanja Valerio je 1877. načinio akvarel *Crnogorci se mole pred Cetinjskim manastrom* (*Monténégrins en prière devant les murs du monastère de Cettigne*). Tokom osme decenije 18. veka izvedene su različite varijante ove predstave, u bakropisu i litografiji, često nazivane *Zid oplakivanja/Le mur des lamentations*.

istorijsko slikarstvo, istovremeno je i odgovor na pitanje Andrije Lainovića, postavljeno 1940. godine, citirano na početku ovog teksta.

Valerio je sigurno video Crnogorce kako oplakuju i nariču za poginulima u boju. Taj drevni crnogorski običaj bio je, u onom okviru, česta pojava. Tvrdnja da je poznao Njegošev *Gorski vijenac*,¹⁶ a time i tužbalicu Sestre Batrićeve, ne može se dokazati. Od slikara-putnika nije se očekivala posebna posvećenost literaturi, posebno ne književnosti naroda koji se tek *otkriva*, a prevod Njegoševog epa na francuski još nije postojao. Ostaje mogućnost da su mu poneke teme iz *Gorskog vijenca* bile prepričane, te se njihov ton možda „čuje“ zapisan na crtežima.

Pavel Apolonović Rovinski, koji je u Crnu Goru stigao 1879, beleži da je postojao običaj naricanja pri velikim manastirima, Ostrogu, Morači, Pivi. Zene u crnini, okupljene da oplakuju muške članove porodice poginule u boju, uhvatile bi se za ruke, ili zagrlile i prelazile preko manastirskog polja, tužeći, dok ne bi ostale bez snage i počele da padaju. Narod bi stajao sa strane i ćutke posmatrao.¹⁷

U pisanim i likovnim izvorima ne pominje se prislanjanje uz zid crkve tokom naricanja. Zato se može tvrditi da Valerio najverovatnije nije video Crnogorce kako nariču za svojim poginulima priljubljeni uz zid crkve – koja u raznim izvedbama, Valerioovim i Irijartovim, ponekad slovi kao Cetinjski manastir, samo manastir ili *kapela u pećini*. Dakle, Valerioova predstava nije u potpunosti dokumentarna, već je oblikovana prema načelima orijentalističkog estetizma.

Oplakivanje je bilo velika tema evropskog mita, epa i hrišćanske ikonografije, koja je u 19. veku stekla izuzetnu popularnost i prošla kroz izrazitu estetizaciju.¹⁸ Zapad je bio opčinjen predstavama lamentacije kod drevnih i dalekih naroda. Iskazano snažnim emocijama u izrazu i gestu, žalovanje je oblikovalo željenu sliku paternalističkog društva čiji rituali pružaju sigurnost i donose katarzu.

Odavno je primećeno da je Irijart, ponavljajući Valerioove grafike, u predstavi *Le mur des lamentations* – koja je postala poznata širem auditorijumu zahvaljujući objavljivanju u *Il Giro del mondo* (VI/18, ottobre 4 1877) – prepoznao ista „duboka osećanja koja su nadahnula velike grčke tragičare“.¹⁹ Sem toga, evropsko akademsko slikarstvo je još od vremena Le Brenove

¹⁶ O ovome, na osnovu ranijih tvrdnji: M. Lutovac, *Slika i stih. Uticaj Njegoševog djela na stvaralaštvo Teodora Valerioa, Pera Počeka i Petra Lubarde*, Narodna biblioteka Radosav Ljumović, Podgorica, 213, 23-36, 31.

¹⁷ P. A. Rovinski, *Etnografija Crne Gore*, tom 2, CID, Podgorica, 1998, 215-216. Zahvaljujem se kolegici Nini Rakojević što mi je skrenula pažnju na ovaj podatak.

¹⁸ O estetizaciji žalovanja: M. Sandy, *Romanticism, Memory, and Mourning*, Ashgate, London, New York, 2013.

¹⁹ B. Nedeljković, *Prosvjetni rad*, 1. III 1954.

Sl. 3. Aleksandr Bida, *Četvorica Jevreja pred Zidom plača*, crtež, oko 1850 (Walters Art Museum: Media contributed by the Walters Art Museum)

(Charles Le Brun) sistematizacije izražavanja emocija koristilo razrađeni repertoar poza, gestova i pokreta,²⁰ kojem je romantizam dodao povišenu osećajnost.

Valerio nije izravno kopirao predstave Jevreja pred zidom Solomonovog hrama. Ali mu one jesu pomagale u stvaranju predstave *Oplakivanja*, jer je taj jevrejski običaj bio jedna od egzotičnih tema koje je Zapad otkrio tokom 19. veka. Jevreje pred Zidom plača često je predstavljao Valerioov savremenik, sunarodnik i saradnik Aleksandr Bida (Alexandre Bida) (sl. 3).

Zato se može tvrditi da je Valerio izgradio svojevrstni konstrukt rukovodeći se neposrednim prizorima, romantičarskim sentimentom,

uspostavljenim akademskim kodovima i orijentalističkim imaginacijama.

Crteži Valerioa izražavaju preciznost u beleženju crnogorske narodne nošnje, ženske i muške, kao i oružja. Ali, istovremeno, i slobodnu interpretaciju detalja, naročito u prikazu opanaka, koji podsećaju na salonsku obuću, kao i ženskih košulja koje često imaju preširoke rukave što u potpunosti otkrivaju ruke. Na Valerioovim slikama žene su istovremeno odevene u svitnu nošnju i bosonoge, što nije moglo postojati u realnosti. Na slici *Oplakivanja*, kao i na kasnijim interpretacijama ove teme, one su bose, jer je orijentalistički imaginarij nalagao izuvanje obuće pred svetim mestom, bez obzira na religiju i njene običaje.

Valerioove *re-kreacije* Crne Gore, često iznova rekreirane, kao takve su i prepoznavane u onovremenim kritičkim odjecima. Tako francuski istoričar umetnosti i arheolog, sekretar *Académie des Beaux-Arts* i kasniji direktor *Musées nationaux*, Luj de Ronšo (Louis-François Nicod de Ronchard), u

²⁰ O tome: J. Montagu, *The Expression of the Passions: The Origin and Influence of Charles Le Brun's Conférence Sur L'expression Générale Et Particulière*, Yale University Press, 1994.

tekstu *Bakropisi Teodora Valerioa*, pisanom za *Gazette des beaux-arts* 1867. godine, piše o „lepoj seriji“ grafika koja predstavlja „populaciju polu-varvara“ razbacanu po Austrijskom, Ruskom i Turskom carstvu.²¹ Serija je izvedena preciznim crtežom i uz „visok nivo osećajnosti prema rasi još uvek primitivnoj, iako je u našoj civilizovanoj Evropi“, „populaciji *vagabunda* koja je na umoru“, a predstavnici tih *skitnica/nomada*, „izraziti tipovi“, odneće „tajnu jednog života i poezije“ kojoj više neće biti „mesta pod našim suncem“. De Ronšo smatra da je poetičnost „divljeg i slobodnog života“ u suprotnosti sa strogim pravilima „nadziranog“ evropskog društva. Ističe kako su preciznim crtežom i stabilnom kompozicijom izvedene slike Crne Gore – „masiva planina“ u kojem živi „ratoborni narod“ koji se od 16. veka hrabro „bori za svoju religiju i naciju protiv turske dominacije“, i koji vodi „poluvarvarski“ i „poluherojski“ život, veoma „dramatičan“ i „epski“. Tamo ljudi uvek nose oružje, sem kad ulaze u crkvu, jer je ono „garant nezavisnosti i dostojanstva“, poštuju starije, poziraju „šepureći se“, a žene, posebno *Čuvarka*, finih su crta, otmene i „šarmantne“.²²

Ovakvo čitanje grafika Teodora Valerioa, zasnovano na poznavanju vizuelnog materijala i osnovnih podataka iz crnogorske istorije, otkriva poštovanje ali i uobičajeni *orijentalistički* arsenal stereotipa o varvarskoj prirodnosti, antičkom stoicizmu, dramatičnoj emocionalnosti, epskoj hrabrosti i prezentacionoj hvalisavosti „tipova stranih evropskoj civilizaciji“, uz blagi erotski prizvuk opisa njihovih žena.

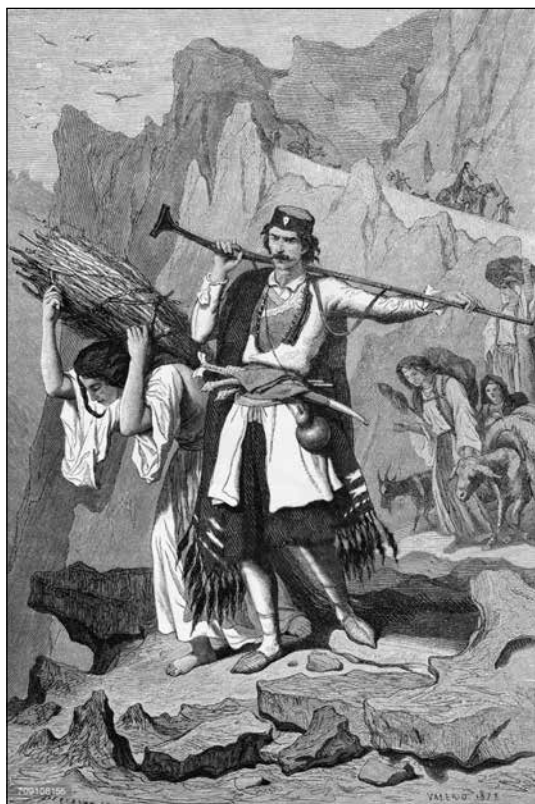
De Ronšo ističe likovne kvalitete Valerioovih radova – dobar crtež, uravnoteženu kompoziciju, fizionomije koje su istovremeno i portret i tip („više tip nego pojedinac“), idealizovane likove, odabran opseg gestova i pokreta. Time kritičar ukazuje da je upravo veština francuskog slikara, odnosno akademska tradicija klasicističkog slikarstva, dala dignitet „ratobornom“ crnogorskom narodu, izjednačivši ga sa *slikama* antičkih i hrišćanskih heroja.

Dok *Čuvarka oružja*, prema De Ronšou, „rezimira ukupni život ovog plemena“, žena na predstavi *Les Monténégrins se rendant au marché de Kotor* je poput „domaće životinje“ (sl. 4).

Valerioovi *Crnogorci odlaze na pazar u Kotor* postali su poznati širokoj javnosti preko Irijartove grafike objavljene u *Il Giro del mondo* (vol. VI/15,

²¹ O Valerioovim predstavama južnoslovenskih naroda, kao i o De Ronšoovoj percepciji, prvi je pisao Miodrag Ibrovac, koji je 1935. istakao: „Pojam koji je Zapad imao o našem narodu bio je oduvek izopačen i površan. Tome su, pored političkih razloga, često doprinosili i sami 'putnici' koji su se predstavljali kao njegovi poznavaoici“ Ibrovac je ostavio iscrpne podatke u svom tekstu, praćenom sa 24 ilustracije, od kojih je deset sa crnogorskom tematikom: M. Ibrovac, op. cit, 33.

²² L. de Ronchard, *Les eaux-fortes de Théodore Valério: Le Monténégro, La Dalmatie*, 1er Mars – Quatrième Livraison, *Gazette des Beaux-Arts*, Tome vinct-deuxieme, Paris 1867, 300-304.

Sl. 4. Šarl Iriart prema Valeriu, *Crnogorci odlaze na pazar u Kotor*, bakropis (Il Giro del mondo, VI/15, settembre 13, 1877)

settembre 13, 1877). Valerio je ovakav prizor bez sumnje video. Ipak, stiče se utisak da je eleganciju i nehajnost muškarca prenaglasio. Odlazak na pijacu u Kotoru nije bio izlet za crnogorske muškarce, već težak i opasan put na kojem su rodne uloge bile raspoređene prema realnim okvirima i običajima. I De Ronšo je, opisujući ovu grafiku, razumeo da je muškarac sa oružjem u Crnoj Gori „garant integriteta“. Ali se, ipak, grozio ponižavajuće poze žene.

Prikaz Crnogorca sa puškom preko ramena, pored kojeg hoda bosonoga, od tereta povijena žena, a iza njih su žene različitih uzrasta koje na leđima i glavi nose zavežljaje, izraz je realnosti, ali i orijentalističkih pretpostavki. Kao što je erotizovana predstava žene u to doba bila zaodevena u orijentalne tkanine, jer su one izmeštale

eros u dozvoljeni daleki domen imaginarnog Orijenta, tako je i prikaz pretpostavljenog poniženja žene bio rezervisan za *orijentalne* narode. A koliko su prosvetljena briga o ženi i zgražavanje nad njenim prikazom poput „domaće životinje“ bili krhki, najbolje svedoči primer još jednog putnika kroz Crnu Goru, kardinala Vanutelija (Vincenzo Vannutelli). Vanuteli je, u svojstvu delegata Papske stolice u Osmanskom carstvu, bio u Crnoj Gori 1885. godine, a svoje utiske s puta objavio je u *Zernagora: al Montenegro* 1886. I on je kritikovao Crnogorce zbog odnosa prema ženama koje kao da su „tegleće marve“. Ali mu nije smetalo kada mu je jedna od njih nosila teški kofer do Kotora „hitno i okretno“ i to za veoma „skromnu nadoknadu“. ²³

²³ O. Popović, „Putovanje jednog nadbiskupa u Crnu Goru 1885“, *Lingua Montenegrina* IX/2, 18 (2016), 185-197, 188.

Sl. 5. Šarl Iriart prema Valeriu, *Crnogorski sveštenik u ratničkoj uniformi sa crkvenim barjakom* (*Il Giro del mondo*, VI/19, ottobre 11, 1877)

Nestabilnost re-prezentacija Crnogoraca ogleda se i na Valerioovom bakropisu *Le prêtre monténégrin en uniforme de combat, portant le drapeau de l'église* (sl. 5). Crnogorski sveštenik u ratničkoj uniformi sa crkvenim barjakom postao je poznat ponovo zahvaljujući Irijartovoj interpretaciji objavljenoj u magazinu *Il Giro del mondo* (VI/19, ottobre 11 1877). U punoj figuri, okrenut pravo prema posmatraču, pozira Crnogorac u narodnom odeću (koje jeste *ratnička uniforma*), koje su, zna se, nosili i crnogorski sveštenici. Njegovo lice je slično licima svih Irijartovih Crnogoraca – istovremeno *antropološki* tačno i idealizovano – oštrih crta, jakih veđa, tankog nosa i uredno uvis povijenih brkova, prodornog neustrašivog pogleda. Figura je visoka i tanka i, kao uvek, veoma elegantna. Svečana nošnja i oružje su verno predstavljene,

dok je ordenje sumarno prikazano. Sve je, kako se tražilo od *slikar-etnografa*, tačno, sem obuće – to nisu opanci, već elegantne crne papuče sa mašnom.

Sveštenik nosi svečani gonfalon od finog materijala, najverovatnije svile, raskošno izvezen, sa predstavom Bogorodice sa Hristom-detetom. Jasnno se vidi da je to ikonografska varijanta stare teme *Mater Dolorosa* – *Madonna tristezza*, *Žalosna Gospa* (ili *Gospa od sućuti*). Predstave Bogorodice pognute glave prekrivene tamnim velom i tužnog lica bile su veoma popularne od baroknog doba i veoma česte u Boki Kotorskoj.²⁴ Oblik gonfalona

²⁴ O tome: S. Brajović, *U Bogorodičinom vrtu. Bogorodica i Boka Kotorska – barokna pobožnost zapadnog hrišćanstva*, Plato, Beograd, 2006, 264-265.

i poza Bogorodičine glave navode na zaključak da je sveštenik nosio steg dobijen iz katoličke crkve, najverovatnije u Kotoru, u koji su Crnogorci često odlazili. Ikonografska nepodudarnost sa uobičajenom predstavom Bogorodice u pravoslavnoj ikonografiji, ukoliko ju je uošte uočavao i razmišljao o njoj, očigledno mu nije smetala: dok ponosno pozira, okreće barjak prema posmatraču. Međutim, moguće je i da je *Madonna* uobličena kasnije, u Parizu, na Valerioovom crtežu, ili tokom graviranja matrice za bakropis. Ovo drugo rešenje čini se realnijim, posebno kada se pogleda gonfalon grupe Crnogoraca u pozadini. Na njemu je prikaz stojeće Bogorodice u profilu. Takva predstava nije postojala u pravoslavnoj, a nije bila uobičajena ni u tradicionalnoj katoličkoj marijanskoj ikonografiji. Pojavila se u estetizovanim romantičarskim varijantama religioznog slikarstva. Tako se i ovaj prikaz, kao i dva prethodno opisana Valerioova rada, predstavljaju kao kompozit dokumentarnog i poetizovanog, realnosti i imaginacije, istinski prikaz predstavnika crnogorskog naroda, ali i njihove francuske *re-prezentacije*.

Saša BRAJOVIĆ

RE-PRESENTATIONS OF MONTENEGRINS
BY THÉODORE VALÉRIO

Summary

Presentations of Montenegrins created during the seventh decade of the 19th century by the French artist Théodore Valério should be perceived in the context of the Orientalist discourse. They were created based on direct observation, however, at the same time, in accordance with the established notions the West had about the so called Orient. In Valério's album *Le Monténégro*, created in 1864 after his visit to Montenegro, there is a copper etching *Famille monténégrine pleurant ses morts après un combat à l'entrée du monastère de Cettigne*. The initiation of *Lamentation* was the background of the first developed drawing and copper etching printed according to it – presentation of a young woman conducting the Montenegrin female multitasking of the time – *Gardeuse d'armes, de pipes et de berceaux à l'entrée du monastère de Cettigne Monténégro*. The display of lamentation in the background of the *Gardeuse* was distinguished as a topic to which special attention was given both in the conceptual and in the artistic sense. Valério developed this topic in the most representative and most praised technique of oil on canvas. He displayed the canvas at the biggest public artistic arena of the time – the Paris Salon in 1865. The answer to the question of why he distinguished Valério's topic as being special and especially suitable for public presentation is at the same time the answer to the que-

stion of professor Andrija Lainović from 1940: did Valério really see Montenegrins lamenting against the wall of the Cetinje monastery or should this be explained as “a curiosity which can be compared to Jewish lamentation against the Wailing Wall in Jerusalem”. Valério certainly saw Montenegrins lament and wail for those who died in battle. However, he did not see them do that against the wall of the Cetinje monastery. Lamentation, a great topic of the European myth, epic and Christian iconography gained extraordinary popularity during the 19th century and went through outstanding aesthetisation. The West was mesmerised by presentations of lamentation of ancient and distant peoples because they shaped the desired image of a paternalistic society whose rituals offer security and bring catharsis. Valério did not directly copy the presentations of Jews in front of the wall of Solomon’s Temple. However, these helped him in creating the presentation of *Lamentation* because this Jewish custom was one of the *exotic* topics the West had discovered. This is why it can be argued that Valério created a unique construct while being lead by direct sights, romantic sentiment, established academic codes and Orientalist imaginations.

The situation is similar with copper etchings *Les Monténégrins se rendant au marché de Kotor* – where differences between gender roles are overemphasised, and *Le prêtre monténégrin en uniforme de combat, portant le drapeau de l’église* – where precision and imagination are also combined.

Valério’s documentary and physiognomic approach – which brought him the reputation of an *artist-ethnographer* – was processed through the perception prism of the time of a Arcadian simple, durable and chivalrous “race”. Hence, his presentations are composites of reality and imagination, a truthful display of representatives of the Montenegrin people, but also their Orientalist *re-presentation*.

Milena ULČAR*

MAGIJA I RELIGIJA U BOKI KOTORSKOJ
*Odnos sujevjerja i pobožnosti prema relikvijama
u XVII i XVIII vijeku*

ABSTRACT: *Various archival sources in the Bay of Kotor treasure information on popular religious rituals that were condemned as sinful during 17th and 18th centuries. Throughout the normative literature, such as catechisms and sermons, people susceptible to “sinful madness of magic” were severely criticized. At the same time, veneration of relics and other sacred objects became more carefully supervised, following the posttridentine regulations on practiced religion. The aim of this paper is to propose several examples of “unofficial” piety, emphasizing the flexible border between notions of religion and magic, as well as visual, somatic and verbal features shared between discussed objects and reliquaries in the Bay of Kotor.*

KEY WORD: *Bay of Kotor, magic, superstition, relics*

Jedan bokeljski sveštenik prilikom propovjedi napominje svojim slušaocima: „Spomenite se da radi vašega neposluha u malo bremena Bog vi je dignuo dva paroka: ako me ne poslušate za korist duhovnu vašu, i ja ću odstupiti od vas“.¹ Iako nema podataka gdje su ove riječi izrečene, može se pretpostaviti da su izgovorene na samom kraju 18. ili početkom 19. vijeka, budući da se nalaze u grupi datovanih propovjedi koje potiču iz nekoliko navedenih decenija. Isti sveštenik posvećuje čitav govor odgovaranju svoje pastve od „griješne ludosti od magiah“: „što ste čuli iz malahna i što su stari dokaževali, to vi je tako ostalo usađeno u srce“.² Već dva sveštenika su napustila ovu zajednicu zbog neposlušnosti onih koji nastavljaju da vjeruju da se duša odvoji od tijela pa leti „kako jedna muha“, da treba trčati i ne zaustavljati se sa

* Autorka je istraživač-saradnik na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

¹ Nadžupski arhiv Perast (dalje NAP), *Propovjedi*, Fond XII, PROP VIII, 182.

² *Isto*, 179

tijelom preminulog, da treba klečati u crkvi na određen način, uzimati dijelove mrtvih tijela i koristiti badnjak za rituale, posipati vinom škrinju na piru i okretati se prema istoku prilikom rada u polju.³ Ivan Antun Nenadić u „Nauku Kerstjanskom“ pokušava da prosvijetli čitaoce na sličan način: „Sagriješuju li prema ovoj zapovijedi onizi tkoji se klanjaju Đavlu, ali Stvorenju, tkoji čine, ali ufaju u isprazna bahorenja, biljege, riječi, blagoslove, i molitvice ispisane za ozdraviti, ili što iznaći, i vjeruju u sne, biljege i prilična?“ Odgovor je, kao i obično, kratak i jasan: „Sagriješuju“.⁴ Naravno, moramo imati na umu da normativna literatura nije reflektovala društvenu stvarnost, već aktivno težila njenom konstruisanju. Da bismo stekli uvid u prisutnost i rasprostranjenost ovih praksi neophodno je obratiti pažnju na pitanja, mnogo više nego na odgovore u katehizmima, kao i poslušati elaborirano predstavljene primjere onoga šta se ne smije raditi, koje propovjednici opisuju do detalja.

Na samom kraju 18. vijeka sva ova vjerovanja su bila veoma živo i kreativno korišćena. Proučavanja različitih oblasti Evrope pokazala su istu stvar, uprkos dominantnim narativima o prosvjetiteljstvu u 18. ili o početku sekularizacije u 16. ili 17. vijeku. Sve više studija koje se bave temom odnosa religije i magije smješta proces sekularizacije sve dalje i dalje u budućnost. Tako Džonatan Sajn duhovito zaključuje da je „sekularizacija uvijek baš malo iza horizonta“, svaki autor stvara epilog svojih studija u koji smješta ovu pojavu.⁵ Tako se od 16. vijeka profanizacija i sekularizacija, kao i suzbijanje sujevjerja, preselilo u 19. a nekad i u 20. vijek. Termini poput „religija“, „magija“, „suevjerje“ su redefinisani i proces poštovanja fluidnosti i dinamičnosti ovih pojava ukazao je na veliki broj izvora koji su prethodno bivali zanemareni.⁶

Kada Nenadić u 18. vijeku posvećuje veliki dio svog katehizma ovoj vrsti „sagriješenja“, to ukazuje na rasprostranjenost i prisutnost praksi koje su često bivale prećutane u istorijskoj literaturi. Tako, nastavljajući sa pitanjima, učenik govori: „Sagriješuju li prema ovoj zapovijedi onizi koji nose pri sebi njeke stvari izprazne, ali zapise za ne biti ubijeni, ili za ozdraviti sebe, ili druge, ili za nauditi drugijema, ili za navesti koga na zlo, križe čineći, biljege i molitvice govoreći, i prilična?“⁷ Odgovor je, još jednom, uobičajen.

³ *Isto*, 179-181.

⁴ I. A. Nenadić, *Nauk Kerstjanski*, Venezia 1768, 113.

⁵ J. Seitz, *Witchcraft and Inquisition in Early Modern Venice*, 257.

⁶ O odnosu vjere, suevjerja i magije, kao i narodne i oficijalne pobožnosti u: S. Ryan, „The most contentious of terms: Toward a New Understanding of Late Medieval ‚Popular Religion‘“, *Irish Theological Quarterly*, Vol 68, Issue 3, 2003, 281-290; P. Gearly, „Peasant Religion in Medieval Europe“, *Cahiers d'Extrême-Asie*, Volume 12 Numéro 1, 2001, 185-209.; A. P. Coudert, *Religion, Magic, and Science in Early Modern Europe and America*, Santa Barbara 2011; J. H. Arnold, *Belief and Unbelief in Medieval Europe*, London 2005.

⁷ I. A. Nenadić, *nav. djelo*, 129.

jeno odsječan i odrečan. Ipak, u nastavku se objašnjava zbog čega tačno griješe oni koji sve ovo rade: „utječu se Đavlu, tkoji je iznašao mnoge *superstizioni* ili kriva štovanja“.⁸ Tako saznajemo da i sveštenik vjeruje da je sve ove prakse nadahnuo sam đavo i da sujevjerje ne znači vjerovanje u stvari koje zapravo nemaju moć, već suprotno, vjerovanje u moćne, ali i opasne stvari. Takođe, iz poslednjeg navoda saznajemo da se ove grešne radnje veoma često odvijaju oko „zapisa“ - materijalnih objekata koji nose verbalne poruke. „Činjenje“ krstova i „biljega“ i izgovaranje ovih molitvi stavlja ih u pogon. Ovi predmeti djeluju, iznad svega, upotrebom, čitanjem i izgovaranjem verbalnih poruka. Pa ipak, upravo njihova materijalnost kao „zapisa“ – predmeta koji nose moć – čini da njihovi vlasnici budu spašeni od bolesti, smrti i drugih nedaća.

U Katedrali Svetog Tripuna čuva se jedan takav zapis.⁹ Ovaj mali komad hartije sadrži različite molitve, imena Bogorodice, svetog Josifa i Isusa i znake krsta. Takođe, preklopljen više puta, papirić služi i kao omot za neku vrstu relikvije, tačnije izlomljenih djelova voska. Na taj način ovaj papirni i tekstualni izvor dobija funkciju relikvijara, iako donekle neobičnu. Ovaj papirni zamotuljak pronađen je u kutiji koja je sadržala više relikvijara-medaljona, manjih kartonskih kutija sa kostima, i nekoliko relikvija umotanih u papir sa natpisima i pečatima koji svjedoče o njihovom porijeklu i identitetu. Neko ko je sačuvao sve ovo morao je smatrati i da se pomenuti

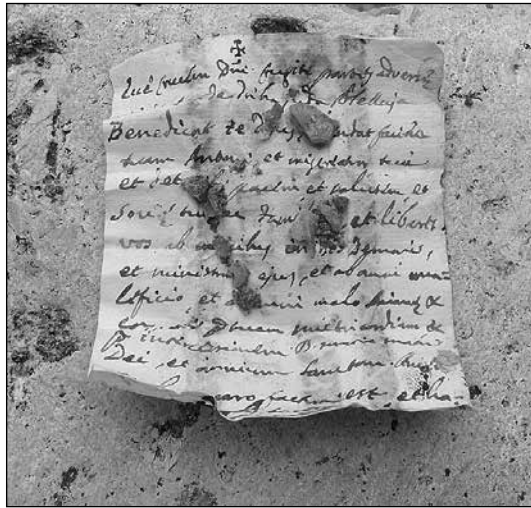
zapis može klasifikovati kao vrsta relikvije ili relikvijara. Kada je presavijen, ovaj predmet čini vidljivim natpis „JESUS MARA I JOSEF“, kao i doctran znak krsta, koji se ponavlja i u unutrašnjosti (Fig. 1). Vjerovanje u moć imena bilo je veoma rasprostranjeno tokom srednjeg, a i tokom novog vijeka. Bašić piše kako su samo na pomen imena Svetog Tripuna demoni tjerani u bijeg.¹⁰ Primjer u

⁸ *Isto*, 129.

⁹ Ovaj predmet je pronađen u kutiji koja sadrži grupu manjih relikvijara i trenutno se čuva u sakristiji katedrale Svetog Tripuna u Kotoru.

¹⁰ *Della vita e del Martiro di San Trifone, titolare della chiesa Catedrale primario patrono della citta e diocesi di Cattaro. Notizie raccolte e ordinate con riflessi dogmatico-morali da Monsignor Antonio Bassich*, Vienna 1845, 10.

vezi sa relikvijarima može se primijetiti u slučajevima njihovog popravljanja poslije zemljotresa, kada je dodavanje vizuelnog lika ili urezivanje imena svetitelja uticalo na uvećavanje njihove moći. Takođe, male hartije sa napisanim imenima svetitelja davale su relikviji identitet i lik. „Ikono grafija teksta“ mogla je da nosi značenje i snagu za vjernika, sličnu onoj koju su nosili vizuelni prikazi.¹¹ Znak krsta, kao najmoćniji simbol hrišćanstva, ovu snagu je samo uvećavao. Kada se papir razvije, mehanizam djelovanja se mijenjao (Fig. 2).

Kada se papir razvije, mehanizam djelovanja se mijenjao (Fig. 2). Prvi redovi zapisa glase:

Ecce Crucem Domini!
Fugite partes adversae!
Vicit Leo de tribu Iuda,
Alleluia!

Evo križa Gospodnjega!
Bježite sve neprijateljske sile!
Pobijedio je lav iz Judina plemena,
Aleluja!

Iz ove cjeline izostavljen je naziv „Radix David!“, „korižen Davidov“, kako se naziva Isus, pored imena „lav iz Judina plemena“.¹² Narodna tradicija prenosi kako je ovu molitvu Sveti Anton Padovanski darovao ženi koju su mučila iskušenja. Bila je popularna među franjevcima, a papa Sikst V je naredio da se upiše u dno obeliska koji se nalazi na trgu Svetog Petra u Rimu od 1585. godine. Docrtan krst na malom papiru onda ima važnu ulogu tjeraanja „neprijateljskih sila“. Središnji dio zauzima molitva posvećena Svetom

¹¹ O ulozi verbalnog u djelovanju relikvija i svetih predmeta: W. P. Larson, „Do you inquire about these things?: Text, Relic and Power of St. Marina“, *Medieval Perspectives* 27 (2012) 173-181; S. Chaganti, *The Medieval Poetics of the Reliquary. Enshinement, Inscription, Performance*, New York 2008.

¹² <<http://www.preces-latinae.org/thesaurus/Sancti/SAntoniusDePadova/EcceCrucem.html>>

Antunu, u kojoj se moli za zdravlje porodice i zaštitu od demona i svih zlih čarolija, maleficio. Direktne veze sa ovim svetiteljem mogu sugerisati da je upravo on smatran ličnim zaštitnikom vlasnika ovog predmeta. Posljednja tri reda su djelovi Jevandjelja po Jovanu (1:14) koji u cijelini glase: „*Verbum caro factum est et habitavit in nobis. Et vidimus gloriam eius, gloriam quasi Unigeniti a Patre, plenum gratiae et veritatis.*“ „I riječ postade tijelo i useli se u nas puno blagodeti i istine; i vidjesmo slavu njegovu, slavu, kao jedino-rodnoća od oca“. Mističnost inkarnacije, riječi koja postaje tijelom, bila je u ovom periodu veoma kreativno razumijevana i korišćena. Tako učenik u navedenom katehizmu pita učitelja prelomi li se tijelo Isusovo kada sveštenik prelomi hostiju. Učitelj još jednom pokušava da objasni i razdvoji Isusovo nebesko postojanje od same „prilike u kruhu“. ¹³ Prisustvo svetog tijela u materiji bilo je, veoma često, shvatano veoma doslovno. Međutim, u ovom slučaju koncept riječi koja postaje tijelom mogao je nositi i moć cjelokupnog djelovanja ovog predmeta. Izgovorene riječi prevazilaze svoju verbalnu formu i značenje i mogu postati uobličene i djelotvorne u zaštiti od zla. Čitav zapis, sa oznakama krsta i relikvijom u sebi, mogao je djelovati kao predmet, vrsta tijela, koji je kao takav nosio moć. Danas nam nije poznato odakle potiču komadi koji liče na vosak a koji su se čuvali u centru zapisa-relikvijara. Oni mogu biti djelovi voska svijeće koja je gorjela pred predstavom Svetog Antuna ili djelovi agnus dei sa njegovim likom. Vosak u oba ova oblika koristio se u slične svrhe.

Lućeta, žena iz Kotora, optužena je 1626. godine za „strigharie“. ¹⁴ U vitrini u njenoj kući pronađen je predmet u formi *agnus dei*, zamotan u crvenu tkaninu, pun kostiju životinja, noktiju i plave kose koja je ličila na nje. Lućetina želja je bila da zavede kotorskog plemića Nikolu Draga, i svjedoci pričaju kako je u tu svrhu izgovarala na svojim vratima dok je on prolazio „parole invocative di Dio“. ¹⁵ Ovaj slučaj može veoma dobro rasvijetliti odnos „oficijalne“ pobožnosti prema svetim predmetima i one malo manje takve. Naime, Lućeta je i sadržajno i formalno imitirala pravovjeran odnos prema svetom. Svoje „instrumente“ zamotala je u crveni veo, boju koja se najčešće koristi za čuvanje relikvija. Crvena tkanina pokrivala je glavu Svetog Tripuna, kapela relikvija u kotorskoj katedrali je izrađena u mermeru iste boje, a većina medaljona ima upravo grimiznu pozadinu koja čuva relikvije. Naravno, umjesto kostiju svetitelja, čije je posjedovanje bila privilegija crkvenih institucija ili pripadnika najviših društvenih slojeva, Lućeta je iskoristila djelove sopstvenog tijela, kosu i nokte, kao i kosti životinja, a veoma

¹³ I. A. Nenadić, *nav. djelo*, 40.

¹⁴ Zapis o ovom slučaju vidjeti u: Biskupski arhiv Kotor (dalje: BAK), Fond I, XVI, *Buća (Vicentius Bucchia)*, 1623-1646, 916-920.

¹⁵ *Isto*, 916, 918.

moгуће i ostatke tijela „običnih mrtvih“. Poput molitve u crkvama, i ona je izgovarala „riječi koje zazivaju Boga“. U daljem svjedočenju tvrdi kako je sa drugim ženama iz Dubrovnika liječila mnoge Bokelje, kako djecu i starije, tako i muškarca kome je „dala lijek da može tjelesno da opšti sa ženama“.¹⁶ *Agnus dei*, ovali od voska sa predstavama Isusa kao jagnjeta i svetitelja, zbog blagoslova pape, ali i daljeg korišćenja od crkve i naroda, bili su veoma popularni u 17. i 18. vijeku. Praksa pohranjivanja relikvija u temelje crkava nekad se odvijala paralelno sa pohranjivanjem hostije.¹⁷ U kasnijem razdoblju podaci iz bokeljskih arhiva svjedoče o praksi pohranjivanja relikvija sa ovim voštanim predmetima umjesto hostija.¹⁸ Takođe, mnogi relikvijari u formi uramljenih platana koja vise na zidu sadržali su i agnus dei pored relikvija i relikvijara u formi medaljona. Na kraju, forma ostensorija u kojima su izlagani ovi predmeti od blagoslovljenog voska, mogla je biti identična sa onima u kojima su izlagane hostije ili relikvije. Drveni ostensorij iz Perasta čuva *agnus dei*, onaj iz Kotora relikvije, a treći sličan predmet hostiju. Sva tri su od drveta obojanog u crveno. Ove vizuelne paralele mogle su imati uticaj i na razumijevanje veza između svih ovih svetih predmeta, kao i veze između njih i tijela vjernika. Vosak se poklanjao u težini ili dimenzijama tijela ili dijela tijela kao votivni dar poslije preživljene nesreće. Tako se, još jednom, „obično tijelo“, tijelo svetitelja i tijelo Hristovo, kreativno miješaju i koriste naizmjenično i istovremeno. Vosak koji se čuva u kotorskom papirnom relikvijaru, zajedno sa molitvama i znacima krsta, nosio je moć poput one koju je imao Lućetin *agnus dei*, ali i kontaktne relikvije ili ostensoriji iz Katedrale Svetog Tripuna. Ova vrsta „magije“, zapisa koji su se koristili radi zaštite od zla, iako osuđeni od crkvenih autoriteta, imali su veoma široku primjenu u Boki Kotorskoj tog doba.

Neki od ovih zapisa mogli su biti mnogo lakše i direktnije dovedeni u vezu sa đavolom, nego oni koje je Nenadić proglasio grešnim. Oni često nisu sadržali „molitvice“, već veoma jasno opredjeljenje za grijeh. Francuz Pjetro služio je kao vojnik u Kotoru 1719. godine. On se sam prijavljuje crkvenom sudu i donosi jedan ovakav zapis kao dokaz sopstvenog grijeha.¹⁹ Naime, čitav događaj se odvio dvadeset godina ranije u njegovoj domovini. Kao osiguranje da će u narednih četrdeset godina dobijati na kartama, Pje-

¹⁶ *Isto*, 920.

¹⁷ O odnosu relikvije i hostije u kasnom srednjem vijeku: : M. Rubin, *Corpus Christi. The Eucharist in Late Medieval Culture*, Cambridge 1991, 290, 342.

¹⁸ Između 1727. i 1729. godine zapisano je kako su osvećena tri zvonika u Boki Kotorskoj: Bogorodičine crkve u Škaljarima, Gospe od Počivala i zvonik crkve u Stolivu. Pored različitih relikvija u temelje su pohranjeni i „Agnus Benedicto Clementis Pape XI“. U jednom od zapisa govori se o funkciji ovih predmeta – oni treba da štite zvonike („a fulmine, a fulgare, et innocens a quounque alio discrimine“). BAK, Fond I, XXVIII, *Zborovac, Zanolobeti*.

¹⁹ Zapis o ovom slučaju vidjeti u: BAK, Fond I, XXIX, *Zanolobeti*.

tro je sopstvenom krvlju ispisao tekst na hartiji kojim se odriče „Boga, Raja, Bogorodice i ostalih svetih“, a svoju dušu daje demonu Belzebubu. Ovo je učinjeno pored katedrale gdje ga je „đavo u formi ljekara“ postavio u centar kruga. Ovu hartiju nosio je zakačenu oko ruke trakom i zaista je u narednih par godina pobjeđivao. Međutim poslije toliko godina provedenih u francuskoj vojsci „sotto l'insegne venete“ pokajao se i odlučio da se oslobodi tog tereta. Otac Anđeliko, fratar iz njegovog rodnog grada u Francuskoj, javio mu se u viziji jedne večeri dok je stražario i dao mu zapis koji je ovaj prije nekoliko godina izgubio. Crkveni sud, vođen osjećajima „njegovog bola i pokajanja“ određuje mu veoma blagu kaznu hodočašća, posta, ispovjedi i molitve rozarija. Ovakvi zapisi čuvani su poput relikvija, mogli su misteriozno da nestaju i da se pojavljuju, i nosili su ogromnu moć za onovremene korisnike. Ovaj konkretan primjer bio je zapisan Pjerovom krvlju, tako da je i on nosio dio tijela koji je potvrđivao moć.

Istovremeno sa oštrim osudama od propovjednika, zabranama izrečenim u oficijalnim dokumentima, pa i jasnih određenja grešnosti u katehizimima, ove prakse su se pokazale izuzetno otpornim. Sa druge strane, djelimična popustljivost crkvenih i državnih sudova, kao i primjeri dobrovoljnih priznanja i ispovijedanja grijeha, stvaraju nešto drugačiju sliku o ovim praksama. Ako, bar na trenutak, priču o strogoj podjeli na sujevjerje i ortodoksnost ili elitno i popularno u katoličkoj Evropi ranog modernog doba shvatimo kao dio već istorijskih narativa o progresu i sekularizaciji, posvećenost ovim „grešnim“ predmetima može se analizirati paralelno sa „oficijelnom“ pobožnošću prema relikvijama. Mehanizam njihovog djelovanja i prezentacije je bio sličan. Međutim, vizuelna poetika ovih predmeta nije dominantno somatska ili narativna, već verbalna. Ikonografija teksta u zapisanim svetim imenima (u Pjetrovom slučaju imenovanja demona) i određenih „znamenja“ poput krsta, djelovali su tako da i ovi zapisi dobiju kvalitet moćnog predmeta. Način čuvanja, u crvenoj tkanini ili uz sopstveno tijelo, bio je, opet, prepoznatljiv dio prakse korišćenja relikvija. U tom smislu se vizuelno, verbalno i performativno miješalo, dopuštajući onovremenom vjerniku dio kontrole i kreativnosti u načinima uspostavljanja različitih praksi pobožnosti. Vosak, poput primjera iz kotorske katedrale, kao i kosti životinja i djelovi tijela u vlasništvu Lućete, ili slova ispisana sopstvenom krvlju za Pjera, imali su kvalitet relikvija, smještene u verbalni kontekst zapisa i korišćene na određen, ritualan način. Iako, osim prvog primjera, nisu morali biti u vezi sa svetim tijelom, već sopstvenim, „običnim mrtvim“ ili pak onim životinjskim, ovi predmeti su funkcionisali na isti način, sa izrazitom profilaktičkom ulogom. Verbalni elementi na ovim predmetima bili su važan dio njihove piktoralne poetike. Tekst sa imenima Marije, Josifa i Isusa imao je ikonografsku moć, gdje su se riječi tumačile kao (piktoralni) znak, poput krsta. Materijalni kvalitet

teksta ispisanog krvlju imao je funkciju koja je prevazilazila sadržajni obim koji je zapis imao.²⁰ Nedovršeni djelovi molitvi sa kotorskog zapisa imali su zadatak da funkcionišu kao cjelina, baš kao i fragmenti relikvija. Sve ovo nas može vratiti na riječi zapisane u prvom navedenom primjeru: „i riječ postade tijelom“. Ovaj sklop verbalnog, vizuelnog i somatskog bio je međužanr, veoma efektno korišćen u Boki Kotorskoj ranog modernog doba upravo zbog prepoznatljive veze sa „oficijelnom“ pobožnošću prema relikvijama.

Milena ULČAR

MAGIC AND RELIGION IN BOKA KOTORSKA
*Relation of superstition and devotion to the relics
 in the 17th and 18th centuries*

Summary

During the 17th and 18th centuries few artefacts made by common laypeople in the Bay of Kotor had the prophylactic purpose, creatively used by their owners. Most of those “inscriptions” contained relics of various kinds, such as blessed wax, body parts or blood. Church authorities severely condemned these objects as triggers of sinful rituals, inappropriate for the posttridentine church.

In spite of this, such practices were still present throughout Europe at the end of 18th century. Recent research showed that individuals across society understood two fundamental categories of religion and magic as rather flexible concepts, susceptible to interweaving. In the Saint Tryphon’s cathedral small piece of paper contains various prayers, names of Virgin Mary, Joseph and Christ, as well as signs of the cross. This fragile object served as a container for fragments of wax. Therefore, visual, verbal and performative features of this artefact shared similarities with contemporary use of reliquaries in the Bay of Kotor. Women called Lucetta treasured bones of animals, wisps of hair and blessed wax, wrapped in the red cloth, for the purpose of gaining personal benefits. Church authorities condemned these rituals as “strigarie”, even though she emphasized the use of “parole invocative di Dio”. French soldier wore around his arm inscription made by his own blood, filled with blasphemous words, in order to win the gambling game. The visual and somatic potential that these three objects shared is analyzed within the contextual frame of “official” religion.

²⁰ O materijalnom aspektu verbalnog u protestantskim zemljama: U. Rublack, „Grapho-Relics: Lutheranism and the Materialization of the Word“, u: *Relics and Remains. Past & Present Supplement 5 2010*, ur. A. Walsham, 144-167.

Александра КАПЕТАНОВИЋ*, Иван ЛАКОВИЋ**,
Татјана КОПРИВИЦА***, Олга ПЕЛЦЕР-ВУЈАЧИЋ****

ГРАДИТЕЉСКА БАШТИНА КАТУНА НА КУЧКОЈ ПЛАНИНИ

ABSTRACT: *The paper brings an overview of the traditional built heritage of the seasonal mountain settlements, locally named katuns at Kuči Mountain in Montenegro. Here the main information on area, historical context, social and economic importance of katuns, as well as the detailed description of the main housing object – stone cottage called glada are presented. The data were collected after consulting relevant literature and conducting field researches in period 2015-2017.*

KEY WORDS: *katun, seasonal mountain settlement, traditional heritage, stone cottage, glada, Kuči Mountain, Montenegro*

Научна пажња се данас веома мало посвећује катунима на црногорским планинама и питању њиховог културно-историјског наслеђа. Тако је и простор Кучке планине, као карактеристичне катунске области, у постојећим научним и стручним радовима третиран само у ширем контексту историје Куча, Црне Горе и сјеверне Албаније. То се, већином, односи на текстове Марка Миљанова, Јована Ердџановића, Стевана Дучића, Марка Рашовића, Васа Чубриловића, Ивана Божића, Љубинке Богетић-Ћирић, Ђурице Крстића, Нова Вујошевића и других¹.

* Ауторка је архитекта и извршна директорка НВО *Expeditio*, Котор.

** Аутор је историчар и научни сарадник у Историјском институту Универзитета Црне Горе.

*** Ауторка је историчарка умјетности и научна сарадница у Историјском институту Универзитета Црне Горе.

**** Ауторка је историчарка и виши истраживач у Историјском институту Универзитета Црне Горе.

¹ М. Миљанов, *Плеће Кучи у народној причи и пјесми I-II*, Сабрана дјела, књ. 3 и 4, Титоград, 1967. Ј. Ердџановић, *Кучи, плеће у Црној Гори. Етнoлошка студија*, Београд, 1907; С. Дучић, *Плеће Кучи, живот и обичаји*, Подгорица, 1998; М. Рашовић,

Нажалост, ниједан од ових радова не доноси прецизан инвентар катуна у овој области, са локацијама, бројем, стањем, врстом и описом припадајућих објеката, приступних путева, доступности и врсте инфраструктуре за снабдијевање водом и слично².

Сматрајући да је утврђивање ових квантитативних карактеристика један од услова за дубљу научну анализу, кроз пројекат *Валоризација црногорских катуна кроз одрживи развој пољопривреде и туризма – КАТУН*³ 2015-2017. године, урађен је први попис архитектонског наслеђа Кучке планине. Тада је утврђен број напуштених и насељених катуна, њихове локације, као и врсте и стање припадајућих објеката.

Методологија ових истраживања је полазила од консултовања постојеће литературе, преко разговора са локалним становништвом, проучавања штампаног и електронског картографског материјала, до директног теренског истраживања. Ово је било једно од првих оваквих истраживања у Црној Гори са значајним ослоном на *online* сервис Google Earth, помоћу којег су утврђиване тачне локације катунских насеља, чак и у областима за које нису постојали ни писани, нити усмени подаци. Како је, у катунским насељима овог подручја, изградња објеката од чврстог материјала постала уобичајена тек од половине XIX вијека, истраживање је ограничено само на видљиве материјалне остатке објеката који потичу најраније из тог периода.

За основну подлогу за уношење података коришћени су сателитски снимци Google Earth и топографске мапе, за рад на

Племи Кучи, етнографско-историјски преглед, Београд 1963; В. Чубриловић, *Постанак племена Куча, Зборник Филозофског факултета VII-1*, Београд 1963; И. Божић, *Катуни Црне Горе, Зборник Филозофског факултета XI*, Београд, 1968; Ђ. Крстић, *Правни обичаји код Куча*, Београд 1979; Љ. Богетић-Ћирић, *Комунице у Црној Гори у XIX и почетком XX века*, Титоград 1966; Н. Вујошевић, *Кучки катуни – некад и сад*, Подгорица 2010.

² Ново Вујошевић је у свом наведеном раду дао листу катуна који су на Кучкој планини били живи почетком 50-их година XX вијека. Василије Спасојевић је, у својој књизи о црногорским катунима, покушао да комплетира и списак катуна на Кучкој планини на основу сопственог познавања терена и разговора са мјештанима V. M. Spasojević, *Crnogorski katuni*, Zagreb, 2006.

³ *Valorization of Montenegrin katuns through sustainable development of agriculture and tourism – KATUN* (Валоризација црногорских катуна кроз одрживи развој пољопривреде и туризма – КАТУН, 2015-2017), No. 01-648, пројекат који је реализовао Универзитет Црне Горе кроз програм Министарства науке INVO-HERIC. У оквиру пројекта је објављена и монографија И. Лаковић (ур.), *Катуни Кучке планине*, Подгорица 2017, у којој је осим каталога постојећих катуна на планини, дат и преглед најважнијих тековина нематеријалног катунског наслеђа, традиционалног градитељства, пољопривредног и економског контекста, као и проблематике постојећег шумског фонда и биодиверзитета. Аутори текста су Иван Лаковић, Александра Капетановић, Сенка Бабовић-Распоповић, Татјана Копривица, Олга Пелцер-Вујачић, Божидарка Марковић, Милан Марковић и Јелена Лазаревић.

терену и идентификацију свих локација. За потребе истраживања су конципирани тзв. картони катуна и глада, који садрже карактеристичне категорије описа за њихово касније уношење у GIS базу података. Формирана је обимна фото документација, направљено мноштво архитектонских скица и снимака постојећих објеката и видљивих остатака, а табеле са додатним информацијама су попуњаване за сваки катун и пребациване у радну верзију базе података. Треба нагласити да је ово прва база података о црногорским катунима, и која је, као таква, урађена у програму QGIS 2.8.3. Сваки појединачни објекат описан је кроз информације о типу, облику зидова и крова, врсти материјала, као и додатне информације о очуваности и коришћењу. Након двије године истраживања у оквиру пројекта КАТУН, утврђено је да се на планини налазе и прикупљени су одговарајући подаци за 193 катуна, а у базу је унесено и преко 2.900 традиционалних колиба - *глада* у једном векторском слоју⁴. Укупни број кучких катуна је, извјесно, већи, али је дио подручја, на којем су сва кучка братства имала право издига и на њему имала своје катуне, данас урбанистички и архитектонски девастиран. Непланском и стихијском градњом су на више локација избрисани трагови традиционалних катунских насеља, што отежава или онемогућава одговарајућа теренска истраживања. На истраживаном простору, данас је свега 59 катуна стално и још двадесетак повремено насељено⁵.

Подручје Кучке планине обухвата површину од око 220 km² сјевероисточно од Подгорице, у коју спадају планински масив Жијева, јужни дио Комова и дио масива Проклетија. На истоку се њена граница од Кучких корита поклапа са државном црногорско-албанском границом изнад кањона Цијевне, Штругезе, Виле, Рикавачког језера, Вучиног потока и води ка планинском гребену Планиница-Мојан-Виситор. Одакле скреће на сјеверозапад према Бајвану и Кучком Кому, а од ових врхова се даље спушта према Причелу и преко Турјака силази ка Опасаници. Пресијецајући планинске гребене Црне планине и Ђебезе и долине Опасанице, Веруше и Убогог дола, ова линија преко западних обронака Жијева изнад Брскута излази на Стравче, одакле заобилазећи Рачаму, Стружицу и Грађен долази поново на Корита.⁶

⁴ O. Pelcer-Vujačić, A GIS Database of Montenegrin Katuns (Kuči Mountain and Durmitor), in: Ioannides, M., Fink, E., Moropoulou, A., Hagedorn-Saupe, M., Fresa, A., Liestøl, G., Rajcic, V., Grussenmeyer, P. (Eds.) *Digital Heritage. Progress in Cultural Heritage: Documentation, Preservation, and Protection*. 6th International Conference, EuroMed 2016, Nicosia, Cyprus, October 31 – November 5, 2016, Proceedings, Part II. Lecture notes in Computer Science 10059, 2016, 72-80.

⁵ И. Лаковић (ур.) *Катуни Кучке планине*, Подгорица, 2017, 9.

⁶ *Исто*, 11.

На описаном простору се развила традиција полуномадског (катунског) сточарења, основне привредне гране локалног становништва у Кучима. Љетња испаша на планинским пашњацима није омогућавала само стварање резерви хране за зиму, већ и вишкова намијењених продаји на тржишту. Катунски контекст је представљао и одређујућу категорију која је довела до формирања племена Куча као таквог – иако етнички и конфесионално хетерогено, локално становништво је управо кроз борбу за стицање и одржавање права на коришћење планинских пашњака, формирало свој заједнички идентитет. Та борба је довела до ширења прехранбене и економске основе племена, али и до његове географске експанзије. Постепено, али стално повећање простора за љетњу испашу, омогућено заузимањем Корита, Коштице, Криситора, Рикавца, Широкара, Маглича, Црне планине, Курлаја, Бинце и Комова од XV до XIX вијека, омогућило је повећање расположивог сточног фонда, за који је сада требало обезбиједити простор за зимску испашу. То даље усмјерава експанзију племена ка југу и ободу Зетске равнице, гдје се формира низ кучких села (Златица, Дољани, Маслине итд), управо као последица овако увећане економске моћи нових братстава⁷. Зато су планина и тамо изграђени катуни сматрани за једну од најважнијих племенских тековина, успостављајући строг и прецизан систем права и обавеза у режиму њиховог коришћења⁸.

Измјеном друштвених прилика средином XX вијека, овај вид пољопривредних активности губи ранији економски и друштвени значај. Иако су, временом, катуни повезани бољом саобраћајном инфраструктуром, а неки су и електрификовани, већ од средине седамдесетих је почео незаустављив тренд њихове депопулације. Масовни прелазак становништва из руралних у урбане средине током друге половине XX вијека је, слабећи село, погубно утицао и на све оно што је проистицало из оквира таквог начина живота. Катуни су, из перспективе нових становника, или нестали из животног видокруга, или постали тек простор за одмор и рекреацију. Та два тренда, депопулација и претварање катуна у тзв. „викенд насеља“, данас су највидљивији и најпрепознатљивији дјелови приче о катунима на Кучкој планини.

Кучка планина се најчешће дијели на Доњу, Средњу и Горњу планину⁹. Ове области су у различитим периодима и под различитим окол-

⁷ В. Чубриловић, *нав. дјело*, 329-330.

⁸ Видјети више у: М. Миљанов; Ј. Ердељановић; С. Дучић; Ђ. Крстић.

⁹ Треба напоменути да ова подјела није увијек одражавала и традиционално схватање простора Кучке планине. Марко Миљанов наводи да је, у ствари, традиционално постојала подјела само на Горњу и Доњу, да је комски дио, сјеверно од превоја Ђафа од Козеља између Маглича и Црне планине, чинио Горњу планину, а све јужно и источно Доњу. М. Миљанов, *нав. дјело*, 12-13.

ностима улазиле у састав територије племена Куча, тако да је и њихово насељавање достигло зенит у првој половини XX вијека. Саобраћајна инфраструктура каква постоји у данашњем облику је новијег датума, будући да до 60-их година XX вијека није постојао нити један колски пут који је улазио у подручје планине. Међукатунска комуникација и насељавање су, дакле, ишли трасама традиционалних пјешачких и караванских стаза које су и данас дјелимично видљиве.

Својински односи над катунима су регулисани на два начина – они у непосредној близини села (на Доњој и Средњој планини) су најчешће били испарцелисани и подијељени међу братственицима као приватна имања. То се нарочито односи на ораховске (Токе, Грађен кутски, беровачки и подградски, Фужбарле, Стружица и Пкенице), дубајске (Вељи до) и брскутске катуне (Кочишта, Убоги до, Бара од Мокре, Топли поток и Црна рупа). На ове катуне се долазило већ од средине прољећа, како би се сачувала трава у селима за косидбу, и обично остајало до заједничког издига на горње катуне. Ово је посебно карактеристично за поменуте ораховске катуне, који се налазе у безводном подручју на јужним обронцима Бокена и Хума ораховског (најјужнији дио жијевског масива), а чија је примарна функција била да омогуће својеврсно премошћавање периода између зимске (сеоске) и лjetње (катунске, планинске) испаше. Наравно, неки од ових катуна су били и трајна катунска локација током читавог лjeta, све у зависности од површине доступних пашњака и могућности водоснабдијевања.

Остали катуни су били заједничка (комунска), братственичка својина. Према традицији, право на катун је стицано учествовањем једног или више представника братства у освајању тог дијела планине, а у неколико случајева је братство куповало катун од претходних власника. Катун је подразумијевао локалитет са објектима за становање и смјештај стоке, а припадао му је и стриктно одређени простор за испашу. Унутар њега, сви припадници братства су имали право на колибу за становање – *гладу*, најужу окућницу и торину, коју су могли уступити или продати само другом члану братства. Уколико би се братство проширило и населило друга села, његови припадници су задржавали право издига у свој традиционални катун, али се то право није аутоматски преносило и на остала братства са којима су живјели у селу. На исти начин, досељеници у село нису имали право на катуне у које су издизали старосједиоци. Овако је катун чуван као породична својина и тековина, ближе се везујући за личност власника, а не за мјесто његовог сталног боравка. На Кучкој планини само затријебачки, котски, ледински, криводолски и катуни Дучића припадају селима, као рационалан компро-

мис између броја братстава у њима, бројности њихових чланова и расположивог простора на планини¹⁰.

Племенски Уговор, којим је регулисан сезонски боравак на планини, обухватао је правила о коришћењу пасишта, права на сјечу дрвета, загријевање и остале потребе у домаћинству, норме за израду предмета за домаћинство и подизање катуна и колиба за становање. „...У Кучима је распоред катуна као цјелина и зграда у њиховом оквиру био диктиран и потребом заштите од непријатеља и других напасти карактеристичних за планину, као што су звијери, а не само економским моментима који би при нормалним условима требало да буду примарног значаја. Зато су кучки катуни и колибе – гладе, више збијеног типа...“¹¹. Премјештање људи и стоке у катуне одвијало се према неписаним нормама обичајног права, које су тек почетком XX вијека добиле законску санкцију у виду племенског Уговора. Анализа његових одредби говори о настојању црногорских државних власти да уреди питање сезонских покрета становништва¹².

Издиг (издизање, одлазак људи и стоке на катун) је био централни догађај у друштвеном животу племена. Његов датум је одређиван на племенском збору, на ком је утврђиван распоред када, ко и на који начин може доћи са породицом и стоком на катун. Он је најчешће падао у другој половини јуна, након завршетка пољских радова у селима и повлачења снијежног покривача са пасишта. Вршен је устаљеним трасама, које су традиционално биле и најважније племенске саобраћајнице. Данашња саобраћајна инфраструктура само у једном дијелу прати њихове правце, тако да се велики број ових, некада често коришћених стаза, више уопште не употребљава. Саобраћајнице, које данас воде у Кучку планину, не прате линије којима су обављани издиг и здиг локалног становништва, већ слиједе логику повезивања са постојећим административним центрима и регионалним путевима¹³.

Претпоставља се да се од XIII вијека привремено „пастирско село“ назива катун.¹⁴ Код разних истраживача катуни се дефинишу као „љетња села по планинама“ или љетњи станови¹⁵, „љетња станишта“¹⁶, „привремени љетњи станови“¹⁷ или „цијело привремено љетње насеље

¹⁰ *Катуни Кучке планине*, 13.

¹¹ Ђ. Крстић, *нав. дјело*, 130.

¹² Исто, М. Рашовић, *нав. дјело*, 343-345.

¹³ *Катуни Кучке планине*, 15.

¹⁴ К. Јиричек, *Историја Срба*, прва књига (до 1371), Београд 1922, 113.

¹⁵ Ј. Цвијић, *нав. дјело*, 78, 366.

¹⁶ С. Дучић, *нав. дјело*, 4.

¹⁷ А. Дероко, *Народно неимарство I*, Споменик СХVIII, Одјељење друштвених наука, нова серија, 20, Београд 1968, 8.

сточарско“.¹⁸ Катуну се састоје од „зграда за становање пастира“¹⁹61 тј. најједноставнијег облика кућа – колиба, које се у Кучима називају *гладе*. Јован Цвијић наводи да је глада старије име за колибе у планини.²⁰ Поред колиба, други основни елемент катуна су торови за стоку, који се у Кучима називају *торине*. Катун, како се наводи, „обично обухвата само зграде и торове једног братства“.²¹

Катуну су изворно формирану као насеља збијеног типа, у којима су груписане гладе са торинама и помоћним објектима. Изворна организација катуна Кучке планине задржала се на катунима Средње и Горње планине, гдје се катуни налазе у *комуну*. Код дијела катуна Доње планине, земљиште је временом из комуна прешло у приватно власништво и подијељено у парцеле. То је утицало и на промјену организације катуна који су тамо формирану као насеља разбијеног типа, са гладама на појединачним парцелама²².

Традиционалне планинске колибе - *гладе*, најважнија су категорија архитектонског наслеђа Кучке планине. Њихов изглед је еволуирао са развојем доступног алата и побољшањем материјално-финансијског стања самог становништва. Међу првим стамбеним објектима, посебно у шумовитим крајевима, најчешће су биле колибе кружне основе, са огњиштем у средини, покривене кровом у облику купе - *дубирог* или *савардак*.²³ Овакве најједноставније пастирске колибе, које су у почетку имале само кров који је полазио одмах од земље, грађене су и над правоугаоном основом. Од ових форми су развијени и сложенији типови који у основи добијају зид од камена у сувозиду, на који се поставља кровна конструкција и кров. Гладе са правоугаоном основом су најраспрострањенији тип традиционалних колиба на Кучкој планини, док се дубирози – колибе кружне основе, јављају у много мањем броју. Од укупног броја традиционалних и модификованих глада, идентификованих током теренског истраживања, скоро све имају правоугаоне основе, а само је двадесетак дубирога.

Почетком XX вијека Јован Ердељановић је описао дубироге на Кучкој планини, на Кому, за које претпоставља да су их Кучи радили по угледу на Васојевиће²⁴, а Антонио Балдаци, италијански биолог, 1902. године и на подручју Мокре наилази на „конусне“ колибе тј. дубироге.

¹⁸ Ј. Ердељановић, *нав. дјело*, 235.

¹⁹ Исто.

²⁰ Ј. Цвијић, *нав. дјело*, 290.

²¹ Ј. Ердељановић, *нав. дјело*, 235.

²² *Катуни Кучке планине*, 25.

²³ *Савардак* је турски назив који долази од ријечи која означава савијутак или фишек; А. Дероко, *нав. дјело*, 12.

²⁴ Ј. Ердељановић, *нав. дјело*, 237.

„Колибе су овдје грађене на исти начин као и оне у Васојевићима, тј. ко- нусне су и покривене сноповима ражане сламе.“²⁵

Као и гладе правоугаоног облика, дубирози се најчешће граде на терену под благим нагибом, са задње стране дјелимично укупани у терен. Отвор за врата је са доње стране, низ падину. Већина сачуваних дубирога има унутрашњи пречник 4,50-5,60 m, а мањи је број пречника око 3,60 m. Зидови су грађени од камена техником сувозида, са два лица од крупнијих блокова и ситнијом испуном. Дебљина зида се креће од око 60 cm до, у ријетким случајевима, максималних 140 cm. На једном дубиругу ширина зида може да варира у различитим сегментима - већа је у предњем дијелу код врата, док је у задњем, често укопаном на теренима у паду, мања. Висина зида је у највећем броју случајева око 120, а највише 155 cm. Отвор за врата на каменом зиду дубирога је широк око 100 cm. Често је ужи према унутрашњости, 70–80 cm, а шири се трапезасто према споља, до 100–110 cm²⁶.

Традиционалне гладе, најчешћи тип колибе на Кучкој планини, су објекти издужене правоугаоне основе, грађене од камена у техници сувозида, са дрвеном кровном конструкцијом и кровом на двије или четири воде, покривене изворно сламом или дрветом. Оне су веома сличне најједноставнијим облицима кућа у кучким селима, „сувозаницама“ или „сламњачама“²⁷, које су биле без прозора, само са вратима и покривене најчешће сламом. Како су гладе, као и већина кућа, имале издужену правоугаону основу, на њима разликујемо дуже стране зидова, тзв. *ребра*, и бочне, краће стране – *листре*. Различити типови глада се могу подијелити у односу на облик листри, тј. облик крова.

На основу података са терена, као и записа истраживача овог простора са почетка XX вијека, сматра се да су на катунима Кучке планине постојале двије врсте глада, са нижим и вишим кровом. У предјелу Горње планине преовлађују гладе са нижим кровом, чије су листре биле равне или озидане каменом са ластавицама. Висину листре одређивала је доступност дрвне грађе за изградњу кровне конструкције и кровног покривача. Код оваквих глада, носеће дрвене греде су могле бити мањих распона и покривене само једним редом дасака. На Доњој планини било је и глада са ребрима и листрама исте висине, као и оних са много вишим, четвороводним или двоводним крововима дрвене конструкције и покривачем од сламе или дрвета.

²⁵ А. Baldači, Područje Cijevne – истраживачка путовања у истоћну Crnu Goru i albanske planine, u: *Crna Gora vrata Balkana. Putopisi i zapisi evropskih botaničara*, V. Pulević, D. Vincek (ur.), Cetinje 1991, 788.

²⁶ *Катуни Кучке планине*, 27-29.

²⁷ С. Дучић, *нав. djelo*, 81.

Унутрашње димензије листре обично су износиле 3,00–3,50, максимално 4,30 m, док су код ребра варирале од 4,20 до 7,80 m. Спољашње димензије листре на гладама су најчешће 4,80–6,00 m, а ребра од 7,20 па до 9,70 m. Свега десетак глада на цијелом подручју Кучке планине има ребро/лице дуже од 10 m и претпоставља се да су оне коришћене у институцији супоне, када су двије или више породица дијелиле исту гладу током боравка на катуни. Пропорције основа глада, однос уже према широј страни правоугаоника, тј. листре према ребру/лицу, крећу се од 1,25 па до 2,0. Та пропорција је често приближно око 1,6 – што одговара златном пресеку.

Дебљине зидова се најчешће крећу у распону од 80 до 100 cm, иако има зидова дебелих и до 120 па и 130 cm, али и тањих, до 70 cm. Зид листре, посебно у горњем дијелу, могао је да буде финије зидан и тањи од осталих зидова. За разлику од кућа у селима које су зидане истом техником, зидови глада су релативно ниски и увијек су нижи од висине човјека. Зидови очуваних глада најчешће су високи 120–130 cm.

Код глада са зиданим листрама, вјероватно старијег типа, висина листре, а самим тим и крова, кретала се од 2,70 до 3,00 m. Код глада равних листри, са двоводним или четвороводним кровом, висина крова је могла бити од 3,70 до 4,20 m. Висина саме кровне конструкције, од врха зида, у таквим случајевима била је у распону од 2,00 до 2,70 m. Када је глад имала камену полулистру, њена висина се најчешће кретала од 2,20 до 2,50 m²⁸.

Изворно су све конструкције од камена на Кучкој планини рађене у техници сувозида²⁹ – од блокова ломљеног или приклесаног камена ређаних „у суво“, без везивног материјала – малтера, тј. *клака*³⁰. Све до друге половине XVIII вијека (до око 1760. године) и куће у кучким селима су биле рађене само од камена у сувозиду, а кречни малтер касније почиње да се користи.³¹ Употреба малтера, као основног везивног мате-

²⁸ *Катуни Кучке планине*, 32

²⁹ „Су‘озадицом‘ се зове по томе што је без клака грађена сухијем зидом“; С. Дучић, *нав. дјело*, 81.

³⁰ Стеван Дучић је почетком XX вијека, након изучавања спроведених у периоду 1904–1911. и објављених у књизи „Живот и обичаји племена Куча“ 1911, навео да „у свој Кучкој Планини има само двије глде грађене „у клаку“, као зимничке куће: једна је од оввијех на Лукама Микетића, а друга у Округлици, и та је двобојна кула. Једна и друга су грађене скоро, а њихови власници су Брскућани.“ Такође наводи и да „у Кучкој Планини никад нико не памти да је кад клачнице горело, јер у том предјелу клак се никад не употребљава, сем што је требао приликом грађења комске цркве.“; С. Дучић, *нав. дјело*, 26, 63.

³¹ Дучић такође наводи: „Прије 150 година (писано почетком XX вијека, прим. аут) у Кучима није било клачанијех кућа, већ „сухозадице“, као што свједоче и рушевине старијех селишта кучке земље.“; Исто, 80.

ријала, временски кореспондира тек са изградњом колских путева средином XX вијека, којима је било могуће транспортовати одговарајуће количине цемента и пијеска.

Зидови глада су зидани са два лица, унутрашњим и спољашњим, од већих блокова између којих је стављана испуна од ситнијег камена. То је била најједноставнија и најприсутнија техника зидања, примјењивана код глада, дубирога и помоћних објеката, али у неким случајевима и код торина. Камени блокови од којих су рађена лица зидова су крупнији, посебно у доњој зони зида, а у неким случајевима су приклесани. За дјелове зида око врата и на угловима коришћени су крупнији и фи није обрађени блокови.

Квалитет камена који се налазио у области катуна је директно одређивао квалитет и технике градње, као и дуготрајност тако зиданих објеката. У одређеним зонама, дрво је коришћено као материјал за градњу свих или појединачних зидова гладе. Пракса овакве градње је забиљежена само у катунима у граничним подручјима планине (Ћићерача, Веља и Мала Ћура), гдје, осим доступности материјала, не треба искључити ни утицај грађевинске праксе сусједних племена. Тамо гдје није било довољно расположивог квалитетног камена за градњу, попут Љештанског катуна на Сумору, дрвене, муникове греде су коришћене као скелет око којег је слаган камен, пружајући му стабилност и чврстину.

Кровна конструкција свих типова глада на Кучкој планини је дрвена. Оне су биле једноставне и било их је могуће извести на планини доступним материјалом и алатом. У зависности од типа саме гладе, кровови су могли да буду: једноставни двоводни на гладама са зиданом листром; двоводни са дрвеном кровном конструкцијом на листри; четвороводни и, рјеђе, троводни. Најједноставнији двоводни кровови су били прости кровови са роговима, тзв *ножицама*, који се ослањају на зид гладе, директно или преко хоризонталне греде – *вјенчанице*, још зване *насјеница* или *настјеница*. „Греде од крова, ножице, утврђене су доњим крајем у сухозид а горњим у сљеме. С унутрашње стране крова а паралелно са сљеменом укувано је у ножице са сваке стране по једно пријеко сљеме.“³²

Најједноставније вјенчанице–насјенице су биле од облика дрвета, кружног пречника најмање 12 cm. На старијим катунима су нађене и насјенице троугаоног облика, посебно када су рађене од муниковог или јеловог дрвета. Оне су већих димензија, са странама од 15 па до 30 cm, а некад и више. Такође, јављају се и вјенчанице правоугаоног или квадратног пресека, димензија од 12 па до 16 cm. Рогови–ножице се при

³² Ј. Ердељановић, *нав. дјело*, 236.

дну ослањају директно на зид или насјеницу на којој се направе жљебови. У врху се рогови директно спајају, а често нема хоризонталне греде сљемењаче. Рогови су, обично, били полуобрађене греде, пречника 10–12 cm. Код кровова већих димензија, између рогова су често постављане распињаче, на 1/3 или 2/3 висине крова. Понекад су постављана и дупла клијешта, са обје стране рога, а код виших кровова су могла бити и два нивоа распињача.³³

Најчешће се за градњу користило дрво јеле, букве и мунике. Дрво јеле (*Abies alba*) је због механичких карактеристика најчешће коришћено за градњу кровова глада, било за саму конструкцију, било за даску којом је кров покриван. Муника (*Pinus Heldreichii*) је коришћена на исти начин, али доста рјеђе. Изванредна издржљивост и отпорност муниковог дрвета је често омогућавала кровној конструкцији да надживи и саме камене зидове, нарочито ако су ови били слабије зидани или ако је за зидање коришћен камен слабијег квалитета. Буква (*Fagus Moesiaca*) је коришћена посебно у новије вријеме, како за конструкцију, тако и за кровни покривач. У зонама у којима је било квалитетне дрвене грађе, а недостајало је квалитетног камена, дрво се користило за градњу цијелих колиба, њихових зидова, конструкције и крова.³⁴

Најстарији типови глада су првобитно били покривени пустином³⁵ – сукном од костријети, затим сламом, па дрветом, а у новије вријеме и лимом или другим савременим материјалима. Гладе са покривачем од пуштине данас нису сачуване. На катунима, у зонама у којима је било сламе, њоме су покриване колибе, како дубирози тако и гладе правоугаоне основе. Данас је кров од сламе сачуван на свега неколико глада на Кучкој планини (Радан и Рачама под Жијевом).

Најчешће се за кровни покривач користило дрво, и то дрвене даске – *штице*, у различитим варијантама. Штице су цијепане од јеле или мунике у шумама близу катуна и коњима доношене на катун.³⁶ На основу фотографија и записа са почетка XX вијека, закључујемо да су биле дугачке 1,2 до 1,8 метара и широке 20–30 cm³⁷. Оне су, вјероватно, постављане преко конструкције коју су чинили сљеме и можда још нека попречна летва. Постављане су једна поред друге, вјероватно у два реда, тако да су размаци између штица били наизмјенично смакнути. Првобитно нису биле фиксиране ексерима, већ су на крају сезоне ски-

³³ *Катуни Кучке планине*, 34.

³⁴ Исто; Н. Вујошевић, *нав. дјело*, 45.

³⁵ Ј. Ердељановић, *нав. дјело*, 236.

³⁶ „...Оцијепљене штице међу собом дијеле у равне „дјелове“, и сваки свој дио на коњима и помоћу укућана носи на катун, ње их слаже у „витао“, и притисне камењем, да се сушећи не „извићују“. С. Дучић, *нав. дјело*, 61.

³⁷ „...Од 6 до 8 педи дужине“ (1 педаљ је око 20-22 cm, прим. аут), Исто, 60.

дане и слагане унутар зидова гладе. Овако је кровна конструкција чувана од излагања притиску снијежног покривача.³⁸ Тек је касније, са више доступног алата за обраду дрвета, започео период трајног покривања глада. Штице слабијег квалитета називале су се *прошчине* и могле су да буду и од буковог дрвета.³⁹

Још један карактеристичан тип кровног покривача је покривач од *скудле* – даске од једног лакта дужине (око 71 cm). Скудле су се правиле од буковог дрвета и њима су, иначе, покриване куће у селима, али већ почетком XX вијека има катуна на којима су гладе покривене скудлом. Данас је ово најраспрострањенија врста традиционалног дрвеног кровног покривача на катунима Кучке планине, и њиме су покривене гладе са вишим двоводним или четвороводним крововима. Дашчице скудле су биле дужине од око 70-90 cm, најчешће ширине 12–16 cm, а дебљине 2–2,5 cm. Скудле су постављане на хоризонталне гредице, *пасове* или *жиле*, закиване преко *рогова* – *ножица*, и слагане у два реда, од којих је доњи ред био од тањих дашчица – *подвлачака*. Подвлачци су прво закивани за жиле, а онда су преко њих постављане и закиване скудле. Скудле су слагане у редовима тако да виши ред дође изнад нижег.⁴⁰

Гладе по правилу нису имале димњаке, већ је дим са огњишта излазио кроз отворе и пукотине у кровној конструкцији.⁴¹ За разлику од данашње праксе сјече здравих стабала и њихове употребе за огрев већ пар мјесеци касније, за ложење је кориштено суво дрво које је налажено у шуми. Оно је приликом сагоријевања димило много мање, а сам дим је служио и као својеврсни конзерванс дрвених кровних конструкција и кровног покривача од сламе или дрвета, не дозвољавајући развој микроорганизама који изазивају или утиру пут њиховом труљењу.

Почетком 60-их година XX вијека, дебели лим добијен исправљањем металних буради је постао веома популаран као материјал за покривање кровова. Јефтин и трајан, он је нашао широку примјену, нарочито у катунима до којих су пробијени колски путеви и тако омогућен његов транспорт теретним возилима.

На традиционалним гладама катуна на Кучкој планини нема прозора, и врата су једини већи отвор. Врата су најчешће била на дужој страни гладе, а пошто су зидови били релативно ниски, отвор за врата се формирао у цијелој висини зида гладе. У основи су стране отвора

³⁸ „... На јутро здига откривају се гладе. Њихов кров, тј. штице или прошчина, слажу се у исто гладиште, а то се чини да кров не скрши силни зимски снијег.“; Исто, 25, 36.

³⁹ „Рђаве штичине зову се ‚лузбарине‘ или ‚прошчине... За домаћу употребу од букве се цијепају ‚скудле‘, арбанашки скудла, за покривање кућа, и ‚прошчине‘, арбанашки цопа, за кров од глада“, С. Дучић, *нав. дјело*, 61.

⁴⁰ *Катуни Кучке планине*, 35-36.

⁴¹ Н. Вујошевић, *нав. дјело*, 46–47.

биле паралелне и под правим углом у односу на лице зида. Ширина отвора за врата се кретала од 80–90 па и до 110 cm у неким случајевима.

Врата на глади су се правила од дрвета. У отвор су постављани вертикални дрвени довратници различитих димензија (6×8 cm или 12×3,5 cm). Са горње стране су били уклијештени или приковани за вјенчаницу, постављену на врх зида и која је прелазила преко отвора. Понекад се постављао и доњи довратник – *праг* изнад земље, тако да се правио пуни дрвени оквир за крило врата. Као и зидови гладе, и врата су била веома ниска, 120-170 cm. Крила врата су била најчешће веома једноставно ријешена, од спојених вертикалних дрвених дасака различите ширине, обично 20–25 cm. Оне су са унутрашње стране укрупњиване са по двије хоризонталне даске, на које су качене шарке и повезиване са довратником.

Испред гладе, уз лице зида а поред улазних врата, често су зидане и камене клупе за сједење. Оне су рађене у истој техници сувозида и од истог камена као и гладе, само од већих блокова. Клупе су постављане на дијелу оријентисаном низ падину, наспрам укопаног дијела гладе. То је било најчешће уз врата, са једне или обје стране, а некада и уз листру која гледа низ падину. Мogle су бити различитих дужина, висина им се најчешће кретала од 40 до 45 cm, а ширина је зависила од величине камена, обично 40-70 cm⁴².

На унутрашњим зидовима глада често налазимо нише, које се у Кучима зову *водници* или *пенџери*.⁴³ Оне су једини архитектонски елемент који се јавља на унутрашњем лицу зида рађеног у сувозиду и најчешће су постављене на зиду наспрам врата или у близини огњишта. Најчешће су биле 20–40 cm ширине и 25–40 cm висине. У зид су биле увучене 35–50 cm, а висина на којој су рађене је варијала од 45 до 100 cm. Отвор нише је формиран од блокова већег и финије обрађеног камена. У веома ријетким случајевима, умјесто горњег хоризонталног блока, постављане су двије камене плоче под нагибом формирајући троугаони свод. На појединим гладама су на фасади или у ентеријеру, из равни зида конзолно, извучене камене плоче. За ове камене конзоле се претпоставља да су имале сличну функцију као и нише⁴⁴.

Гладе на катунима Кучке планине се одликују једноставном унутрашњом организацијом, коју карактерише једнодјелни простор без преграда и са само једним отвором – вратима.⁴⁵ Она су се, најчешће,

⁴² *Катуни Кучке планине*, 36-37.

⁴³ Ј. Ердељановић, *нав. дјело*, 236.

⁴⁴ *Катуни Кучке планине*, 37-38.

⁴⁵ Т. Вујачић, Прилог типологизацији црногорске традиционалне архитектуре, у: *Традиционална народна култура у Црној Гори*, научни скупови, књ. 54; Одјељење друштвених наука, књ.24, Подгорица 2000, 121.

налазила на дужем зиду и то обично на трећини његове дужине. Тако је позиција врата функционално дијелила унутрашњи простор гладе на два дијела. У већем, ближе листри, налазило се огњиште као централни елемент у глади. Око огњишта су били и други елементи ентеријера везани за рад на катуну и припрему „бијелог мрса“: клупе за сједење, нише у зидовима, полице. У другом дијелу налазила се зона са креветима, довољно одигнутим да би се користио и простор испод њих.

Под у глади је био од набијене земље. Огњиште се налазило у поду, у равни са нивоом пода и ограђено каменим блоковима. Било је квадратне или кружне основе, са пречником око 70 cm. Сто се најчешће налазио на средини гладе. Да би простор на поду био слободан, дрвене полице су најчешће качене између два рога кровне конструкције. „Иначе су по целој глади, које по зиду, које по сохама од крова, утврђене разне куке и чавли за вешање ствари.“⁴⁶

У дијелу који је одвојен за спавање, вјероватно се првобитно спавало на поду⁴⁷ или на клупама уз зид, а касније се јављају дрвене конструкције које су служиле као кревети или галерије за спавање. Један тип ових конструкција су кревети у угловима гладе, постављени на дрвеним стубићима. Према сачуваним примјерима, овакви кревети били су на висини од 80 и 120 cm од пода, ширине 1,3–2,1 m а дужине око 2 m.⁴⁸ Формиране су и дрвене платформе за спавање између два подужна зида гладе, када се дрвена греда разапне између два зида и на њу према листри постави дашчана оплата. Оваква конструкција је у сачуваним примјерима била подигнута на око 95-130 cm изнад пода. Она је, касније, прерасла у дрвено поткровље – галерију, постављену на зидове гладе, гдје је још неколико људи могло да спава. Када су млијеко и остали мљечни производи чувани у глади у којој се становало, њихово мјесто би било на супротној страни од огњишта, испод поткровља.

⁴⁶ Ј. Ердељановић, *нав. дјело*, 236-237.

⁴⁷ Антонио Балдачи помиње „лежај од папрати бујад која је уобичајена на планини до 1600 m“; А. Baldači, *нав. дјело*, 735.

⁴⁸ Балдачи 1902. године описује овакве кревете у гладама: „Проф. Мартели и ја, умјесто стијешњеног простора на терену гдје су спавали и остали другови поређани у низ и релативно добро, више смо жељели „брачни кревет“ који су нам оставили власници нашег боравишта. Овај лежај, начињен од букових грана и смјештен под покривачем колибе и сувомеђе, био је на висини нешто мање од једног метра. Једне ракле представљале су степениште, којим се ишло на овај лежај од сувог буковог лишћа, а на које смо, да би нам било удобније, ставили нови слој свјежих букових грана, које су умекшала наша ћебад. То је више-мање једна троугласта површина са већом унутрашњом страном од метар и по дужине и највећом ширином од метар и четврт. Цијеле ноћи, која је била хладна, стално смо радили гимнастику и мучили се да нађе-мо положај који нијесмо налазили“; Исто, 782.

Иако на гладама није било прозора, понекад се на челу двоводног или четвороводног крова или листре налазио по један мањи отвор при врху. У гладама није било ни димњака, па је дим излазио кроз поменуте отворе и пукотине у крову. Са увођењем шпорета на дрва умјесто огњишта, у унутрашњости гладе је додат и метални сулундар, који је обично водио до отвора у горњем дијелу листре. Такво рјешење је доприносило бољем загријавању, уз минималне интервенције на укупној конструкцији објекта.⁴⁹

Редовно одржавање и поправка сувозида или кровне конструкције сваког прољећа су били кључни за очување глада. „Чим се стигне на катуна, одмах се поправе потребне зграде за становање „пастира“ и торови за стоку.“⁵⁰ У племенском уговору Куча о катунима из 1904. године се наводи: „Нико не смије дирати грађу с туђега тора, штицу с колибе. Ко буде то учинио без дозволе власника, такви ће се одмах предати суду на суђење у смислу закона, строго ће се с њим као лупежом поступити.“⁵¹

Торине–торови⁵² за овце углавном су се налазиле поред глада, због олакшавања посла око стоке и заштите од вукова. Већином су сачуване камене торине грађене у сувозиду, без везивног малтера, иако спорадично има и дрвених. Некада је на катунима Кучке планине било више типова торина: зидане сувозидом, оплетене пружењем, од закованих љемеза, од љеса и жила и комбиноване торине.⁵³ Њихова величина је варијала у зависности од величине стада које је требало смјестити, конфигурације терена и расположивости материјала за градњу. Највећи број очуваних торина био је предвиђен за 30-50 оваца, али нису ријетке ни оне у које је могао стати и двоструко већи број.

Данашње стање преосталих традиционалних глада указује на перспективу њиховог неумитног пропадања. Без људи у њима, оне се брзо претварају у рушевине. Без дима, дрвени кровови брзо труле и распадају се, па вода улази у унутрашњост камених зидова и, наизмјенично топећи се и ледећи, доводи до њиховог урушавања. Боље зидани и дјелимично укупани објекти могу потрајати нешто дуже, али мало је глада грађених у сувозиду са потпуно очуваним зидовима након 50–60 година од напуштања.

⁴⁹ *Катуни Кучке планине*, 39.

⁵⁰ Ј. Ердџановић, *нав. дјело*, 235.

⁵¹ Дучић, С. (1998) *нав. дјело*, 24.

⁵² Видјети више у: С. А. Picuno, I. Laković, D. Roubis, P. Picuno, A. Kapetanović, *Analysis of the Characteristics of Traditional Rural Constructions for Animal Corrals in the Adriatic-Ionian Area*, *Sustainability* 9 (2017), 1441; doi: 10.3390/su9081441 <http://www.mdpi.com/2071-1050/9/8/1441>

⁵³ Н. Вујошевић, *нав. дјело*, 48-50.

Градитељско наслеђе Кучке планине, осим описаних традиционалних објеката, обухвата и низ других споменика материјалне културе. Међу њима је најпознатија црква Светог Илије, саграђена на Крсту од Превлаке, под Сумором. Подигао ју је 1900. године књаз Никола Петровић Његош, а камен темељац за подизање цркве постављен је 2. августа 1899.⁵⁴ Црква је, у оригиналним габаритима и уз коришћење првобитно употребљеног материјала, президана у периоду 1993–1995. године.⁵⁴ Од вјерских објеката ту су још олтар на Банкањском катуњу на Коштици, који је 1904. године подигао Марко Лекочевић, и обновљен 2002. године,⁵⁵ као и двије цркве (православна Св. архиђакон Стефана и римокатоличка, посвећена Св. Стјепану) на Кучким коритима.⁵⁶ Споменичка баштина се састоји и од низа спомен-обилежја (попут оног кучком војводи Дрекалу у Рикавцу или погинулим илегалцима на Кастрату), као и више земљаних и камених гомила и гробних цјелина, које нијесу истражене и прецизно датиране, у народу познатих као *гробовља*. Најчешће су појединачни гробови означени само усправно постављеним каменовима – *киљанима* или дрвеним крстовима, без имена преминулог или године смрти. Гробне конструкције су веома једноставне, најчешће грађене само од хоризонтално постављених камених плоча или зидане од ломљеног камена⁵⁷.

Кучка планина је само један од традиционалних катунских простора чије је културно-историјско наслеђе остало ван магистрала савременог научног интересовања. Приказани подаци представљају тек основни, квантификациони оквир, потребан да би се почело са даљим истраживањем свих слојева и тековина које су створене у генерацијском кретању између села и катуна, од зимске до љетње испаше. Они неупитно потврђују величину и значај овог друштвеног контекста, али без организованог, усмјереног и континуираног научноистраживачког напора на његовој даљој и дубљој анализи, представљаће само резултате једног интересантног, али усамљеног експеримента.

⁵⁴ Z. Ivanović, *Pravoslavni manastiri i crkve kao graditeljski objekti na prostoru Kuća prije Drugog svjetskog rata*, Nikšić 2014, 149.

⁵⁵ M. Marinaj, Famullia e Trieshit, у: *Monografia e arqipeshkvisë Tivarit*, Tivar 2017, 420.

⁵⁶ *Катуни Кучке планине*, 46-47.

⁵⁷ Киљани су постављани и на мјестима „гдје је неко од непријатеља погођен и пао“; J. Ердељановић, *нав. дјело*, 44, *Катуни Кучке планине*, 48-50.

Александра КАПЕТАНОВИЋ, Иван ЛАКОВИЋ
Татјана КОПРИВИЦА, Олга ПЕЛЦЕР-ВУЈАЧИЋ

ARCHITECTURAL HERITAGE OF THE *KATUNS* AT THE KUČI MOUNTAIN

Summary

The seasonal summer settlements in the mountains, where the livestock was being brought to during the summer months – *katuns*, used to be the one of the most important categories of Montenegrin social life up to the middle of 20th century. Half-nomadic way of livestock rearing, based on vertical transhumance village-katun presented the dominant context of local economy. With changes brought with different social, political and economic context from early sixties and onwards, such way of life has been steadily disappearing, becoming almost extinct nowadays.

The Kuči Mountain belongs to the category of the well-defined and recognizable katun areas, with genuine importance for growth of Kuči as one of most relevant Montenegrin tribes. Its architectural heritage consists of traditional housing objects, corrals for cattle, water supply and road infrastructure, military and religious objects. In this research, only the traces of the objects built after the half of 19th century could be followed, since after that time the construction of solid, stone-walled cottages became regular building practice.

ПРИЛОЗИ

Srđa MARTINOVIĆ*

VLADIKA VISARION BORILOVIĆ BAJICA, CRNOGORSKI GOSPODAR 1685-1692. GODINE

ABSTRAKT: *This article is about montenegrin ruel Visarion Borilovic, his attitude towards enemies and allies. A topic about this period of history is not cover by historians and it is very important for better understanding of relations bettween Montenegro and Venetian Republic. After this periodu its coming era of Petrović-Njegoš dynasty and destiny of Montengro is changing.*

KEY WORDS: *Visarion, Venetian Republic, Ottoman Empire*

Visarion Borilović - Visarion Bajica rođen je u Bajicama, u poznatoj porodici Borilović, a njegova majka bila je iz Paštrovića.¹ Njegov stric je bio kaluđer Rafailo.² Prvi sigurni pomen Visariona Borilovića nalazimo u natpisu na vladličanskoj mitri iz 1682. godine koja se i danas čuva u Cetinjskom manastiru. Nakon smrti crnogorskog gospodara vladike Ruvima III Boljevića (1673-1685), krajem 1685. godine, Opšti crnogorski zbor izabrao je Visariona za crnogorskog vladara. Za vladiku crnogorskog zavladičio ga je u

* Autor je doktor istorijskih nauka, Ministarstvo odbrane Crne Gore.

¹ Znatno ranije javljaju se podaci o jednom Visarionu koji je više godina bio u službi vatikanske Kongregacije za propagandu vjere. U početku je službovao u manastiru Podmaine kod Budve gdje je, 1640. godine, radio na unijačenju. Kao cetinjski kaluđer pratio je početkom iste godine u Rimu fra Leonardija, misionara i nadbiskupa kao delegat mitropolita Mandarija papi. Na Leonardijev prijedlog, Kongregacija za propagandu vjere odredila je Visariona za pomoćnika Leonardijevoj misiji sa godišnjom platom od 30 talira u trajanju od tri godine. Zatim je pregovarao u Peći 1642. godine sa patrijarhom Pajsijem. Međutim, o tome da li je riječ o istoj osobi postoje različiti podaci, pa ovo ostavljamo kako mogućnost koju treba dalje utvrđivati jer je period u kojem se javlja prvi Visarion par decenija udaljen od perioda u kojem se može zasigurno pratiti Visarion Borilović. Vidjeti: Srpski biografski rečnik, str. 708; Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine, godina VIII, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1956, str. 77.

² Slavko Mijušković, Dokument o jednom plaćenom haraču, Istorijski zapisi, godina XII, knjiga XV, sv. 1, Titograd, 1959, str. 560.

Peći, 1685. godine, patrijarh Arsenije III Čarnojević porijeklom iz Bajica.³ Postoje podaci iz više izvora da su ga mletačke vlasti preporučile patrijarhu Čarnojeviću za hirotonisanje,⁴ međutim ovdje je riječ o formalnoj preporuci jer je Crna Gora i bez mletačke preporuke imala odnose sa patrijarhom Arsenijem, koji je rođen u istom mjestu u kojem je rođen i vladika Visarion.⁵ Na crnogorski prijesto došao je u teškim prilikama, neposredno nakon što je skadarski paša napao Crnu Goru. On je bio posljednji crnogorski mitropolit koji je hirotonisan u sjedištu Pečke patrijaršije.⁶ Odmah po povratku iz Peći kreće u akciju učvršćivanja i konkretizovanja oblika saradnje sa Mletačkom republikom radi sadejstva vojnih akcija u daljem toku Morejskog rata. S tim ciljem vodio je pregovore, 1686. godine, u Kotoru sa providurom Batistom Kalbom. Mletački izvori ga opisuju kao umnog i vještog mitropolita.⁷ Od njegovog vremena jača uticaj Mletačke republike u Crnoj Gori,⁸ sa kojom je uspostavio čvrste veze preko njenih predstavnika u Boki. Radi na umiru i ujedinjenju zavađenih crnogorskih plemena kako bi se uspješnije odbranili od neprijatelja. Radio je i na približavanju brdskih plemena, naročito Kuča, nastojeći da proširi svoj uticaj, a suzbije uticaj skadarskog paše. U suzbijanju uticaja skadarskog paše u pojedinim crnogorskim plemenima nastojao je da ih objedini u borbi protiv osmanske vojske i uticaja. Kako bi spriječio česte napade vojske Sulejman paše na Crnu Goru, nastojao je od Mletačke Republike da stvori pouzdanog saveznika, naročito u osiguravanju hrane i municije. Ubrzo su gotovo sva brdska plemena zatražila pomoć Cetinja i Mletačke Republike jer su otkazala poslušnost skadarskom paši. Osmanske vlasti nije su zdušno gledale na približavanje Crne Gore i Mletačke Republike, jer je ta saradnja imala za posljedicu jačanje kohezije svih crnogorskih plemena, čvršće vezivanje za Cetinje i odbijanje osmanskog uticaja.

Pored otpora neprijatelju, vladika Visarion radio je i na unutrašnjim prilikama, kao vladika bio je ktitor crkve u okviru manastira Podmaine koja je posvećena Bogorodici. Pretpostavlja se da je, prije hirotonisanja 1682. godine, dao da se izgradi cistijerna za vodu za manastir Hilandar, o čemu je na njoj sačuvan zapis.⁹ Patrijarh Arsenije Čarnojević u svom dnevniku navo-

³ Čedomir Lučić, *Vlast i spoljni uticaji u Crnoj Gori 1499-1851*, Srpsko Sarajevo-Podgorica, 2002, str. 238.

⁴ Enciklopedija Jugoslavije, 1 A-Bju, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb, 1983, str. 228.

⁵ Isto, str. 229.

⁶ Radomir Stanojević, *Crnogorski pečati kroz istoriju*, Cetinje, 1996, str. 109.

⁷ Dragoljub Ilić, Radovan Popović, *Kalendar istorije Crne Gore*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, str. 246.

⁸ Čedomir Lučić, *Vlast i spoljni uticaji u Crnoj Gori 1499-1851*, Srpsko Sarajevo-Podgorica, 2002, str. 238.

⁹ Enciklopedija pravoslavlja, *Savremena administracija*, Beograd, 2002, str. 379.

di da je vladika Visarion bio s njim u posjeti Jerusalimu.¹⁰ Kupio je rukopisnu knjigu Žitije svetog Gligorija, a kasnije je naredio da se ispiše Božanstvena služba, koja je donijeta nakon njegove smrti i otkupljena od jeromonaha Sava po cijeni od četiri zlatice.¹¹ U prvoj svesci kotorskih Upravno-političkih spisa sačuvano je jedno njegovo pismo koje je, 4. septembra 1685. godine, uputio kotorskom vanrednom providuru Antoniju Zenu. U ovom pismu intervenisao je kod mletačkih vlasti povodom povraćaja imovine jednoj udovici čiji je muž poginuo kao mletački vojnik, a kojoj su mletačke vlasti nepravedno oduzele još i očevinu.¹² Vladika Visarion je, 15. novembra, sa Cetinja pisao providuru Bolici: „Neka znate dođoše mi pisma od našeg pečkog patrijarha da bez odlaganja moram za njim poći u Peć. Sada znam što moram činiti, jer sa jedne strane pao je snijeg i narasle su vode i trudno se može proći, ali i ako je trudno, otišli bismo; ali se udaljujemo od vaše gospode, koja nam zapovijedaju, i idemo onako kod druge gospode, a ne znamo što će biti. Žao mi je poći ali ne smijem drugačije, zato vam pišem, da znate i da ne možete reći da vam nijesam pisao. Na svaki način, prije nego krenem, opet ću vam pisati. Preporučujem vam Crnu Goru, nećemo se onamo dugo zadržati ni mi i neka vas Gospod dugo uzdrži.“¹³ Povodom ovog putovanja Bolica je, 1. decembra, uputio pismo generalnom providuru sljedeće sardžine: „Vladika cetinjski piše mi, da mu je došla naredba od patrijarha, damora poći u Peć; ja sam mu odgovorio, da iz mnogo obzira ne može ostaviti svoju dijecezu; i pošto on od čestih, da ne rečem trajnih neraspoloženja; mogao bi da tim izgovorom ne pođe; dodavši mu još što sam našao u korist državnju. A mojemu sam nećaku pisao, da napomene Vladici, da bi mogao na mjesto njegovo doći vladika pivski, koji je nalazi u Novskoj Krajini.“¹⁴ Vladika Visarion, pouzdani mletački prijatelj, na molbu guvernera (providur) Jeronima Kornera uvjeravao je providura „da će ne samo crnogorska nego i sva druga plemena, što su mu potčinjena u vjerskom pogledu, biti gotova, da s oružjem budu uz republiku, kada mletačka vojska napade na Novi, u Boki i da će im on glavom – mitropolit biti na čelu.“¹⁵ Prilikom opsade mletačke vojske Herceg Novog kojeg je držao Topal paša, uputio je odred Crnogoraca. Po njegovom nalogu u ovim borbama učestvovali su i hercegovački doseljeni-

¹⁰ Pored vladike Visariona, u pratnji patrijarha Čarnojevića bili su pop Sava, arhidakon Danilo, spahija Veljko, Maksim njegov služitelj, pop Vasilje, Zaharija, hadži Stefan i iz Peći hadži Vuleta: Aleksandar Mladenović, Dnevnik patrijarha Arsenija III Čarnojevića o putovanju u Jerusalim, Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku, XXXV/1, Novi Sad, 1992, str. 73.

¹¹ Enciklopedija pravoslavlja, Savremena administracija, Beograd, 2002, str. 379.

¹² Miloš Milošević, Intervencija vladike Visariona Bajice u jednom procesu u Kotoru, Istorijski zapisi, godina XII, knjiga XV, Titograd, 1959, str. 571.

¹³ Glasnik Istorijskog društva u Novom Sadu, knjiga IV, Sremski Karlovci, str. 1931, str. 107.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Tomo Popović, Herceg Novi – istorijske bilješke, knjiga prva, Orjen, Herceg Novi, 1924, str. 84.

ci u Boki.¹⁶ Ovaj odred pomogao je mletačkoj vojsci da zauzmu dobro utvrđeni grad 27. septembra 1687. godine. Crnogorci su susreli Topal-pašu iznad Novog, u Kobiljem dolu, kada su tako razbili njegovu vojsku da je sam paša jedva uspio da ostane živ, s manjim dijelom svoje vojske.¹⁷ Osmanlije su izgubile sedam barjaka i 300 ljudi kojima su glave „poodsijecane i na pogled Novog poredane“.¹⁸ Crnogorski odred velike borbe je vodio i na Kamenovu. Zbog pokazanog junaštva, mnogi Crnogorci su dobili visoka odlikovanja i doživotne plate.¹⁹ Organizovao je otpor protiv osmanske vojske, na Cetinju je održao zbor nakon čega je uputio 24 glavara sa vojskom u pomoć zadarskom general-gubernatoru Korneru.²⁰ O pomoći koju je vladika Visarion uputio piše i Petar I Petrović Njegoš u svojoj Istoriji Crne Gore.

Vladika Visarion tokom čitavom života bio je naklonjen Mletačkoj Republici²¹ uz čiju pomoć je nastojao da održi Crnu Goru od nasrtaja osmanske vojske. Kad je već bilo jasno da će osmanska vojska predvođena Sulejman-pašom 1688. godine napasti Crnu Goru i Cetinje, Visarion Bajica se obratio Mletačkoj Republici za pomoć, da uputi galije u Bar i Ulcinj kako bi skrenuli snage Sulejman-paše.²² Na nevjericu mletačkih vlasti vladika Visarion je uputio pismo u Kotor: „... Ja vam kažem da će sigurno doći i zaklinjem vam se Božjom vjerom da će postradati ovaj kraj, a i vaš, jer je krenula velika vojska, tako silna da je zemlja ne može izdržati, a mi večeras krećemo paši u Podgoricu... Za ljubav Božju ne dajte da spopadne sva zemlja... jer znamo da vam je Bog dao da možete učiniti da ne dođe na ove strane, a ako dođe, uništiće sve do kotorskih kapija. Porušiće kuće i iskrljati loze i maslinjake pa radite kako vas Bog uči da se nesrećni hiršćani ne nište“.²³ Sulejman-paša je u vojnoj akciji na Crnu Goru imao za cilj da prvo pokori odmetnute mu Kuče, jer bi „ključ Brda imao u svojim rukama“ ako njih pokori. U martu 1688. godine napao je Kuče sa 7.000 vojnika. Vještom ratnom taktikom Kuči su uspjeli da uvuku turske snage u zasjede i nanesu im težak poraz. Zbunjeni od teškog poraza, osmanski vojnici skakali su u ponore Malog Orljeva, a

¹⁶ Naselja srpskih zemalja, uredio Jovan Cvijić, Srpski etnografski zbornik, knjiga dvadeset, Beograd, 1913, str. 287-288.

¹⁷ Sima Milutinović Sarajlija, Istorija Crne Gore, Cetinskamitropolicija, Cetinje, 1997, str. 35.

¹⁸ Dimitrije Milaković, Povijesnica crnogorska, Podgorica, 1997, str. 322.

¹⁹ Crnogorske snage je vodio vojvoda Batrić Martinov sa četiri brata, Tomašom, Markom, Ivanom i Milošem, koji su zbog zasluga u ovom ratu odlikovani zatnom medaljom. Sima Milutinović Sarajlija, n.d., str. 35.

²⁰ Lazar Tomanović, Ko je lagumao Ivan-begov manastir na Cetinju: Turci ili Mlečići?, Lovćenski odjek, broj. 2 i 3, 1925, str. 101.

²¹ Marko Dragović, Istorija Crne Gore, I dio, 1935, str. 18.

²² Lazar Tomanović, Ko je lagumao Ivan-begov manastir na Cetinju: Turci ili Mlečići?, Lovćenski odjek, broj. 2 i 3, 1925, str. 114.

²³ Rastislav Petrović, Vladika Danilo i vladika Sava (1697-1781), Stručna knjiga, Beograd, 1997, str. 14.

paša se sa svega 1.300 ljudi povukao u Podgoricu.²⁴ Tom prilikom stradao je određeni broj osmanskih vojnih starješina, a Kući su zaplijenili 120 konja, oko 2.000 pušaka i nešto osmanskih zastava.²⁵ Kako bi se osvetio za ovaj poraz, Sulejman-paša je krenuo sa još jačim snagama, ali je ponovo doživio poraz.²⁶ Visarion Bajica bio je inicijator oružanih akcija protiv osmanskih vlasti, blisku saradnju sa mletačkim providurima vidio je kao povoljnu okolnost za početak ove borbe. Tako je nakon detaljnih pregovora sa providurom Kornerom riješio da svoj prijedlog o oružanoj borbi protiv Osmanskog carstva iznese pred crnogorski narodni zbor koji je zakazao u maju 1688. godine na Gradcu.²⁷ Na ovom zboru skupila se čitava Crna Gora, a Crnogorci su zaključili „da budu jedno i zajedno svuđe“.²⁸ Odmah nakon zbora u Gradcu došlo je do sukoba crnogorske vojske sa osmanskim vojskom kod sela Kruša. Udruženi Crnogorci su uspjeli da poraze jedno veće odjeljenje osmanske vojske.²⁹ Na ovom zboru predstavnici crnogorskih plemena odlučili su da prekinu stare razmirice i počnu oružanu borbu.³⁰ Visarion Bajica je često bio posrednik između pobunjenih plemena i Mletačke Republike. U znak priznanja za držanje prema Republici Svetog Marka, određena mu je mjesečna nagrada.³¹

Za relativno kratak period vladavine, sa katunskom okosnicom svoje vojske ostvario je značajan uspjeh na bojnopolju. Nakon dva neuspjela osvajanja Sulejman-paše i dva teška poraza u Kućima i ostalim Brđanima, Bušatlije su organizovale sve raspoložive snage u konačan obračun sa Crnom Gorom. Sulejman-paša nastojao je propagandom da dobije pokornost prije borbe prijeteci velikom silom. Tako, u maju 1688. godine, skadarski Sulejman-paša u pismu vladici Visarionu i Crnogorcima poručuje: „Ot mene čestitog Sulejman-paše. Pišem na Cetinje vladici i Tomašu i ostalijema oko nas, a na tom da znate, ako Bog dade, imate me vidiete na Cetinje, kako ste me i priče vidieli, ako Bog da i predem su 20 hiljada vojske, a s više brda, što su sa mnom i oni su mi gotovi, pake vi šiljem da znate kad ću doći u Podgoricu, tko je careva raja i mon, da ima doći k meni na vijeru božiju, da mu neću ništa reći, tko li neće doći, neka me tamo čeka, tako da znate; nemojte da poslije reći, jere vi nijesam učinio znati. I čekajte me do ponedjeljnika.“ Vladika Visarion je ovo pismo prosljedio kotorskom generalnom providuru zajedno sa njegovim pismom u kojem navodi: „,...nego te svi moli-

²⁴ Predrag Vukić, *Istorijat Cetinjskog manastira Rođenja Presvete Bogorodice 1484-2014*, Cetinje, 2014, str. 50.

²⁵ Isto.

²⁶ Isto.

²⁷ Branko Pavićević, *Stvaranje crnogorske države*, str. 24.

²⁸ Ilarion Ruvarac, *Prilošci istoriji Crne Gore*, Drugo izdanje, Zemun, 1899, str. 75.

²⁹ Branko Pavićević, n.d., str. 25.

³⁰ Isto, str. 24.

³¹ *Enciklopedija Jugoslavije*, knjiga 1, Zagreb, str. 285.

mo i kumimo Bogom i svetijem Jovanom, ne ostavljaj ni same na ove kraje, da za malo danah ne poginemo, nego ni daj koju pomoć, kako te tvoja pamet uči, i molimo vaše gospodstvo, da biste spravili nekoliko galija put Ocinja ali Bara, da se i on smete. I uzdajući se, da ćemo imati ot našeg gospodstva svaku pomoć i izruku vašeg gospodstva, svijetlu vepču celivamo«. Suočen sa velikom opasnošću vladika Visarion sa još 24 crnogorska glavarao išao je u Herceg Novi na sastanak s Kornarom, kako bi mu predočio opasnost i zatražio vojnu pomoć.

Na Cetinje je 1692. godine sa jednim bataljonom mletačke vojske došao pukovnik Nikola Erica, sa njima dolazi i poznati harambaša Bajo Pivljanin (Nikolić). Videći veliku osmansku vojsku, mletački odred je odstupio i Mlečani su povelili pregovore sa Osmanlijama, dok je borbu za odbranu Cetinja nastavio Bajo Pivljanin, koji je poginuo na Vrtiljelci sa svojim ljudstvom.³² Međutim, osmanska vojska je napala Cetinje, kome je u pomoć došao mletački odred. Sačuvan je njegov vladarski pečat koji je koristio prilikom potpisivanja pisama i dokumenata, riječ je o okruglom pečatu na kojem se nalazi lik vladike sa krstom u ruci i natpisom „Visarion mitropolit cetinjski“.³³

Period njegove vladavine obilježili su najprisniji crnogorsko-mletački odnosi koji su se ogledali i u vođenju nekoliko uspješnih zajedničkih vojnih akcija. U tom duhu mletački Senat donio je odluku da odlikuje Visariona Bajicu kolajnom. Nakon prijema odlikovanja, u jednom pismu iz 1690. ili 1691. godine imeđu ostalog kaže: „Presvijetlom i preuzvišenom i mogućem g. Pijeru Dodu, sovra providuru od Kotora i Arbanije ... ot na Visariona, vladike Cetinjskog. A potom g.p. primili smo Vašu g. knjigu i razumjeh što mi pišete i š njom primismo medalju i kolajnu koju nam je poslalo Vaše g.p. za koju veoma zahvaljujemo Vašem g. Imamo Vami hvaliti svuđ po hristijanskih, zašto nam činite svaku čast i ljubav i svako dobro što mi ne miritamo. Opet mi, ako što umnožemo poslužiti Vaše g. možete se pouzdati, ne bi smo se pošteđeli za Vaše svako dobro....“³⁴

Određeni podaci govore da je preminuo 1687. godine,³⁵ međutim oni ne odgovaraju kasnijim istraživanjima. Preminuo je 29. jula 1692. godine, poslije dugog bolovanja od sušice u periodu protjerivanja vojske Sulejmanpaše.³⁶ Predsjednik vlade Lazar Tomanović, povodom uzroka njegove smrti za vladiku Visariona navodi: „Time se objašnjava predanje i pisanje ljetopisa o mletačkom trovanju ovog istaknutog vladike i odanog starješine, koji je

³² Marko Dragović, n.d., str. 18.

³³ Radomir Stanojević, n.d., str. 109.

³⁴ Anđakapičić, Velimir Vujačić, Strana odlikovanja u Crnoj Gori, Narodnu muzej, Cetinje, 2005, str. 49.

³⁵ Ruvarac, Ilarion, Montenegrina – Prilošci istoriji Crne Gore, Zemun, 1899, str. 69.

³⁶ Rastislav Petrović, n.d., str. 28.

uvijek smjelo, po primjeru svojih prethodnika, reagirao na sve što ugrožava opstanak narodnog imena i vjere.³⁷ Činjenicu da je otrovan navodi i Medaković u Istoriji Crne Gore: „Konačan je bio i vladika Visarion pa se proli dosta crnogorske krvi za Mlečiče, za koje od istih bi nagrađen otrovom.“³⁸ Mogućnost trovanja navodi i vladika Ilarion Ruvarac.³⁹

U Crnoj Gori, na Cetinju, u periodu od 7. novembra 1688. godine do Visarionove smrti u svojstvu guvernera boravio je kotorski plemić Ivan Antun BolicaGrbičić. U tom periodu među njima ostvarena je „vrlo bliska i srdačna veza kao tijesna saradnja“.⁴⁰ Kako je vladika duže bolovao, posljednjih dana jula Grbičić se nalazio pri njegovoj smrtničkoj postelji. Predosjećajući da mu se bliži kraj, zamolio ga je da sastavi inventar njegovih stvari. Grbičić je udovoljo vladici volji i nakon njegove smrti sastavio je spisak inventara, a jedan od svjedoka bio je vladika Teodosije.⁴¹ Original nije sačuvan, ali jeste njegov ovjereni prevod na italijanskom jeziku. Prevod glasi:

„Neka se zna kako se po nalogu Presvijetlog Vladike izbrojio njegov novac. Nađosmo u jednoj kesi od atlasa 250 cekina, u drugoj kesi nađosmo 350 reala, u trećoj, vezenoj iz crvene svile, nađosmo 25 cekina, od kojih Vladika svojom rukom dao popu Gavrilu 20 cekina; u jednoj prugastoj kesi nađosmo 38 i ½ srebrnih dukata, ¼ skuda i 11 srebrnih lira. Novac iz ove prugaste kese dat je i potrošen za pogreb, kao i onih 5 cekina preostalih od ukupno 25 u pomenutoj kesi vezanoj iz crvene svile.

Svjedoci: gospodin vladika Teodosije, pop Milija, Staniša Popov, iguman Sava, pop Gavriilo i Vukac Kaluđerov.

Ja vitez Ivan Antun Bolica napisah ovu ispravu u prisustvu gornjih svjedoka.

Ja vladika Teodosije bjeħ svjedok.

Ja iguman Sava bjeħ svjedok

Ja Jerolim Paltašić, zvanični tumač preveo sam, potpisao i udario svoj pečat“.⁴²

Interesantno je da je, 1689. godine, patrijarh Arsenije III boravio određeno vrijeme na Cetinju, o čemu svjedoči rukopis Vasilija, igumana manastira Dobrilovine, koji kaže: „Da se zna kako Božjom milošću dođe preosvećeni patrijarh pečki, kir Arsenije u sveti manstir, zvani Cetinje, za vrijeme mitropolita Visariona Crnogorskog... I tada mu dade njegova sveta pisma

³⁷ Radomir Stanojević, n.d., str. 102.

³⁸ D. Medaković, Istorija Crne Gore, Pančevo, 1889, str. 146.

³⁹ Povjesnica crnogorska, Podgorica, 1997, str. 634.

⁴⁰ Slavko Mijušković, Zaostavština vladike Visariona Borilovića Bajice, Istorijski zapisi, godina IX, knjiga XII, 1-2, Cetinje, 1956, str. 303.

⁴¹ Sava episkop šumadijski, Srpski jerarsi od devetog do dvadesetog veka, Unireks, Podgorica, 1996, str. 488-489.

⁴² Isto, str. 304.

za duhovno ispovijedanje za Crnu Goru i Primorje, i plemena, ako ko hoće da se ispovijeda.⁴³

O njemu postoji zabilježeno više anegdota koje se uglavnom odnose na saradnju sa patrijarhom Arsenijem i Mlecima, kao i borbusa Osmanlijama, koje je uglavnom zabilježio Mićun Pavićević u „Crnogorci u pričama i anegdotama“. Sačuvan je dio njegovih pisama, uglavnom providurima, koja se čuvaju u Istorijском архиву u Kotoru. Aleksandar Mladenović je napisao rad koji se bavi jezikom u njegovim pismima.⁴⁴ U jednom pismu između ostalog Visarion piše: „Ova je knjiga moja, smjernog arhijereja cetinjskog Visariona. Donijeta mi bi iz mjesta Skadra, ljeta 1689, kada nam bi velika radost i neizrecivo veselje, jer se te godine desilo, po nekom Božjem providenju, da dođe silna vojska Rimskog carstva, plijeniše i protjeraše bogomrski rod carstva Ismailova...“⁴⁵ Sašuvani su podaci da je za njegovo vrijeme 1687. godine Vukac iz Očinića priložio svoju imovinu Cetinjskom manastiru, isto tako da je Stane kći Vuka Popova 1689. godine priložila Cetinjskom manastiru kuću na Sviništu.⁴⁶ U Podgorici jedna ulica u okviru Univerzitet-skog bloka nosi njegovo ime od 2016. godine.⁴⁷

Srđa MARTINOVIĆ

MONTENEGRIN RULER – BISHOP VISARION BORILOVIĆ – BAJICA 1685-1692

Summary

After the death of Bishop Ruvim III in 1685, the General Assembly of Montenegro elected his successor Visarion Borilovic-Bajica. He was energetic and determined to work on unifying all tribes and organizing a joint armed struggle against the Ottoman army. He built a strong alliance with the Venetian Republic on which he relied on the defense of the Montenegrin territories. During the battle of Herceg Novi in 1687, as a help to the Venetian army, he sent a detachment of Montenegrins. He has successfully combat several times with Scutari pasha, refusing his attacks on Montenegro.

⁴³ Ovaj rukopis se nalazi u arhivu grofa Uvarova u Moskvi (ZIN,1, 1909, 1910): *Barok Crne Gore II*, CID, Podgorica, str. 716.

⁴⁴ Aleksandar Mladenović, Jezik u pismima cetinjskog vladike Visariona s kraja XVII veka, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XX/1, Matica srpska, Novi Sad, 1977, str. 1-45.

⁴⁵ *Barok Crne Gore II*, str. 718.

⁴⁶ *Crnogorske isprave XVI-XIX vijeka*, uredili Tomica Nikčević i Branko Pavićević, Cetinje, 1964, str. 14-15.

⁴⁷ Borko Ždero, Jaglika Adžić će dobiti svoju ulicu, *Pobjeda* od 16. maja 2016, Podgorica, str. 33.

Ilija M. MIJUŠKOVIĆ*

JEDAN MEMOARSKI ZAPIS O MIJAJLU NIŠINOM VUČINIĆU - PIPERSKOM VOJVODI

ABSTRACT: *The aim of this work is to make public the research of Mirko M. Mijušković¹ and his presentation of Mijajle Nišin Vučinić, as well as the struggle of the Montenegrins for survival and liberation in the 19th century and the territorial expansion of Montenegro after the decisions of the Congress of Berlin in 1878.*

KEY WORDS: *Piperi, hero, centuries long and sturdy resistance, prince Nikola, ardent and great patriotism, giant, beast, Montenegrin, arms, slaves, Turks, commandant, humane, liberty*

U Rogamima, u jednom malom selu Crne Gore punom istorijskih događaja, rodio se 1835. godine² Vojvoda od Pipera Mijajlo Nišin Vučinić. Ta

* Priređivač rukopisa je prof. u penziji, živi u Nikšiću.

¹ Mirko Markov Ramov Mijušković (Povija, Pješivci, 29. 8. 1871 – Beograd, 28. 1. 1948). Osnovnu školu je završio u Nikšiću. Tu je počeo i Gimnaziju, a maturirao u Krajujvcu. Filozofski fakultet – grupa Istorija-geografija – je završio u Beogradu 1899. Čim je diplomirao, a zbog afere u vezi sa atentatom na kralja Milana Obrenovića, bio je pritvoren, pa ubrzo protjeran u Bugarsku, odakle dolazi u Crnu Goru i zapošljava se u Cetinjskoj gimnaziji. To je bio početak njegove blistave prosvjetne, naučne i društvene karijere u knjaževini/kraljevini Crnoj Gori. Dug je spisak dužnosti koje je obavljao u prosvjeti, kulturi, politici i državnoj administraciji. O njegovom životu i radu pisali su: Dušan D. Vuksan (*Pedeset godina Cetinjske gimnazije 1880–1930*, Cetinje, 1932), DimitrijeDimo Vujović (*Crnogorski federalisti 1919–1929*, Titograd, 1981), Obren Blagojević (*Ekonomska misao u Crnoj Gori*, Beograd, 1988), Dušan J. Martinović (*Portreti*, knj. III, Cetinje, 1990), Ilija M. Mijušković (*Rodoslov bratstva Mijušković*, Nikšić, 2014) i mnogi drugi. Mirko se bavio naukom, vodio je dnevnike, pisao biografije znamenitih ličnosti iz istorije Crne Gore. Ovu biografiju Mijajla Nišina Vučinića (kao i neke druge rukopise) ustupila nam je njegova snaha Vjera Bakotić Mijušković 2000. godine, da ih koristimo i po mogućnosti priredimo za štampu, što ovoga puta to činimo sa zadovoljstvom, dajući ga u originalu uz neznatne gramatičke intervencije.

² U *Vojnoj enciklopediji* (knj. 10, Beograd, 1975, 626) stoji da je rođen u Piperima 1834, a umro na Cetinju 15. 12. 1910, a u *Istorijskom leksikonu Crne Gore* (knj. 5, Podgorica, 2006,

crnogorska orlušina salomljenih krila danas počiva vječnim snom u blizini starodrevnih ruševina slavne Duklje. Rođen u junačkom gnijezdu, morao je biti i junak. I njegova junačka djela za Crnu Goru, a posebno za njegovo pleme, ne smiju biti zaboravljena, pa makar to iz kakvih ličnih pobuda i ne go-dilo pojedincima.

Interesantno je da su ga u ono doba zvali Mijajlo Nišin (Crnogorci su uopšte tada svojim junacima uz rođeno ime dodavali samo očevo ime, a ni-kako prezime), a ne Mijajlo Vučinić kao što su ga docnije prozvali po nje-govom bratstvu iz malenog piperskog sela Rogama, koje se nalazi svega 3-4 kilometra od Podgorice.

Poznato je da je Mijajlov otac Niša³ bio junak velikog glasa, ali ne znam da li je on po ondašnjem običaju, kad se Mijajlo rodio, pucao iz ku-bure, da time pokaže svoju radost, što mu je Bog dao muško čedo, koje će ga vremenom zamijeniti u ratovima, ili možda fišek nije htio za to potrošiti, već ga brižljivo čuvao da mu se u nevolji nađe, jer je tada svaki fišek vrije-dio koliko jedna muška glava. Ja čak vjerujem da je Mijajlo rođen u siromaš-noj kolibici, bez ikakvih ceremonija i luksuza. I zamislite, sudbina je htje-la da taj siromašak postane jedan od najvećih vojskovođa svoga doba! I ne samo veliki vojskovođa i junak, nego i veliki čovjek. Koliko je samo tu tre-balo rada, koliko vještine, koliko nesalomljive energije, koliko muka i jada?! – Da bi se iznio pravilan sud o ovom heroju, potrebno je upoznati doba u ko-jem je živio. Mučno, čudnovato, pa i kritično i protkano jedinom nadom bilo je to doba, kada je, na primjer, čuveni junak Pero Jokašev trebalo da pođe u Carigrad, da se poturči, samo da donese koristi svojoj domovini. To je bilo doba kada je svaki Crnogorac imao nadu skorijeg, boljeg i ljepšeg vreme-na, kada je svaki osjećao da se oko njega nešto krupnije dešava, da oko nje-ga nešto struji. To je bilo doba kada je Crnogorac prodavao volove iz rala samo da kupi pušku, da sa svojom puškom i o svome ruhu i kruhu ide u rat. A da ga žena sa tainom prati, to nije bila nikakva neobična pojava. U to doba Crna Gora nije imala svoga poslanika na strani. Tada su piperska stada, na silu podgoričkim i spuškim Turcima, pasla Velje i Malo brdo, i velika Tur-ska je za ličnu svojinu isplatila knjazu Nikoli 100.000 fјorina. Tada je pre-stonica Crne Gore Cetinje bila ukrašena kućama slamnjačama, a glavne va-roši bjehu Rijeka Crnojevića i Vir-pazar, sa po trideset i petnaest kuća. Tada se u najvećem čudu pjevalo: „Hvala Bogu čuda velikoga, đevojka je đevoj-ku rodila!“ A kad bi gladne godine bile, Crnogorci bi pješke išli za žito u Peć.

1189) piše da je rođen u Gornjim Rogamima, Piperi, novembra 1934, a umro u Podgorici 21. 12. 1910. godine.

³ Nikola I Petrović Njegoš, *Pjesme i spjevovi*, Cetinje – Titograd, 1990, 318. Niša Milovanov Vučinić, perjanik vladike Rada, je u svoje vrijeme bio najveći piperski junak. Pominje se u pjesmama, kao i njegov sin Mijajlo.

Mijajlov otac Niša bio je perjanik vladike Rada, a to je znak junaštva, jer perjanici vladičini bili su birani junaci. Kažu da bi mu vladika u mnogim prilikama rekao: „Niša, moja desna ruko!“ Kako se to divno slagalo – otac i sin i sa njima junaštvo, jer: „Junaštvo je car zla svakojega, /a i piće najslade duševno,/ kojim se pjane pokoljenja“⁴. Ko sve zna što je Mijajlo, kad je bio mali, recimo od 7 do 8 godina, mislio sjedeći na kam-kamenu stancu, čuvajući možda jednu mršavu kravicu, a posmatrajući šehar Podgoricu sa njenim čardacima. Zbilja, da li je mogao misliti da će ga knjaz Nikola, gospodar Crne Gore, baš u toj istoj varoši naimenovati za guvernera i dati mu vojvodsku titulu?! Ili da će mu car junaka⁵ darovati hata arapske pasmine, za to što mu je u jednoj bici njegov konj precrkao od velikog napora, i da će mu reći: „Dokle mi je takvije junaka, lako mi je ratovat s Turcima!“ I zbilja, da li je on mogao misliti, vraćajući se sa svojom kravicom siromašnoj kolibici, da će se u njega sa najvećim pijetetom i divljenjem uprijeti oči najvećih ljudi Crne Gore, pa i dalje, i da će njegovo ime biti duboko urezano zlatnim slovima u ratnoj istoriji Crne Gore. U istoriji velikih ljudi najčešći je slučaj da žive čitave decenije kao nepoznati, pa se tek docnije proslave, često i poslije smrti. Ali kod Mijajla je obratno i još nije bio izrastao ni iz dječastva, a pričalo se već kako kolje Turke nemilice.

Pipersko pleme imalo je oduvijek i junaštva i sreće, tako da su bili vazda pobjednici. Koliko je bilo turskih hordi, koje su divljački nasrtale da pokore i potamane ovo pleme, koliko je bilo samo oprobanih i znamenitih paša i vojskovođa, koji su pokušavali da trijumfuju nad ovim plemenom, ali o vjekovni i čelični otpor Pipera lomili su se svi njihovi pokušaji. Kakvi su samo dva datuma u istoriji ovog plemena, dva datuma koji ih uznose do najveće slave. Prvi 1732. god., kada su zarobili i ubili silnoga Topal Osman-pašu Rumelijskog, sultanovog sestrića, koji je bio sahranjen u Podgorici pred starom džamijom, a docnije, zauzimanjem njegove matere, prenešen u Sarajevo. (I danas postoji grobnica pred istom džamijom u Podgorici). Drugi datum je 1876. godina, kada su Piperi, pod komandom Mijajlovom na Vučjem dolu, pokazali svoju snagu i kada je Luka Filipović⁶ zarobio Osman-pašu,

⁴ Petar Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, Beograd, 1967, 36.

⁵ Knjaza/kralja Nikolu nazivali su – car junaka.

⁶ Nikola I Petrović Njegoš, *Pjesme i spjevovi*, Cetinje – Titograd, 1990, 251. Luka Filipov Dragišić–Fatipaša iz Pipera, kad je na Vučjem dolu uhvatio Osman-pašu, za koga je mislio da je običan vojnik, vezao ga je pojasom oko vrata da mu ne uteče i tako ga doveo pred knjaza Nikolu (isto, 316). Paša ga je uz put molio da ga ubije, da ga ne vodi živa, našto mu je Filip odgovorio da to ne smije uraditi od Gospodara, jer je bio zabranio da se ranjenim i zarobljenim siječe glava (Milutin Mijušković, *Velike crnogorske bitke*, Podgorica, 1997, 234). Knjaz je Osman-pašu otpremio na Cetinje, a poslije izvjesnog vremena pustio da ide u Tursku, a Filipa je na Vučjem dolu nazvao – Fatipaša. Njegov podvig opjevan je u mnogim pjesmama. Jedna od njih, Jove Jovanovića Zmaja, zahvaljujući Nikoli Tesli, objavljena je u Americi 1895. godine.

turskog vojskovođu. Kako je to lijepo knjaz-pjesnik znao poštovati i uznositi, pjevajući im:

„Na Rogame sestričića
sultanova eno hvata,
na Vučji-do Osman-paši
veže pojas oko vrata“.

I danas su svježe izreke kod podgoričkih muslimana, koji su se hvatali u koštac s Piperima. Tako se često čuje: „Brz je kao pipersko zrno iz puške“, „Ajde, da Bog dâ Piperi te posjekli!“ ili: „Piperska te puška ubila“, „Mrzan si mi kao Piper“, ili: „Piperu od Pipera“.

Zna se da je vojvoda Mijajlo još kao mladić išao potajno sa četama u Podgoricu, Spuž i Zetu, da se bori s Turcima, potajno zato jer za svako javno četovanje i ma kakav pokret, crnogorska vlada bi odgovarala. Stoga se često njegove akcije i uspjesi u junaštvu pripisuju drugima. A on? On je samo hladno posmatrao kako se njegovim perjem kiti drugi. On je bio zadovoljan što vrši svoju dužnost i to zadovoljstvo osjećao je u svojoj duši, a samohvalisanja i razmetanja ostavio je drugima. Za njegov rad znao je Gospodar⁷ i to je bila njegova nagrada.

Ovaj mladi, ali i iskusni gorštak, došao je u dobar čas i shvatio je dobro svoju dužnost: goniti i tamaniti Turke, koji su nam na silu postali gospodari i ništili nam ponos, vjeru, narodnost i sve, sve što smo imali. On kao da je bio saliven od samoga krša, bijaše krut, i energičan, i istrajan, a osim toga uvijek iskren, tih i svakome pristupačan. I on je bio kao i njegovi preci, koji su se uvijek na smrt i život borili s krvoločnim Osmanlijama. Mijajlo je bio toliko nakostriješen protivu podgoričkih i spuških Turaka, da je u momentima mislio da je tu skoncentrisana sva Srbinova nesreća, počev od Kosova. U takvim trenucima on bi stiskao šake, a nabrao svoje guste obrve i činilo mu se da je u stanju sve Turke zgužvati i sabiti u kakav ćošak i potući.

Najveći bol u duši osjećao bi ovaj div, kada bi umoran sjeo na kakav stanac – kamen i suznim očima posmatrao Podgoricu, u kojoj su baškarili Turci i poturice i gdje mu se činjaše da je Bog ili demon stvorio čitav pakao u kome ispaštaju Srbi sa svim svojim ponosom i svojom vjerom. Tako se Mijajlo samim sticajem okolnih prilika izrađivao u osjećajima ljubavi i dužnosti prema otadžbini i u čojstvu i junaštvu. Tako je on na sebe skrenuo pažnju čitave Crne Gore, pa i svoga gospodara knjaza Nikole, koji je uvijek znao junaštvo poštovati, uvažavati i cijeniti.

Kako može i iz maloga grmena izaći lav! A da se ovaj vitez rodio kod kojeg većeg naroda, ko zna dokle bi doprlo njegovo ime!? Jer njegovo osvjeđeno junaštvo, čvrsti i nepokolebljivi karakter, nesalomljiva gvozdena volja i žarki i veliki patriotizam jesu uopšte osobine svih velikih i slavnih ljudi.

⁷ Knjaz Nikola.

*

Ovdje se neće genetički iznositi junačka djela Vojvodina, niti pojedine etape iz njegova neumornog i korisnog rada, jer bi to možda odvelo i suviše daleko. Kao najobjektivniji sud i najpravičnije svjedočanstvo, tu su njegova odličja i zvanja. Ovdje će se iznijeti samo jedna blijeda slika, koja, onim mlađim ljubiteljima naše slavne prošlosti sa više smisla za savlađivanje istorijske građe, može poslužiti kao osnov za iscrpnije studije. Željeli bismo da naši najvrijedniji iz mlađih naraštaja pokažu dovoljno ljubavi prema našim junačkim veličinama, i da tu ljubav osvjedoče djelom. To je jedan divan način oduženja prema onima koji nijesu ništa žalili pregorjeti, niti žrtvovati za našu bolju budućnost.

Opisati život vojvode Mijajla i iznijeti ga u potpunosti, značilo bi iscrpno proučiti prilike, običaje i teren s koga je on ponikao i izgradio se. Treba dobro poznati one gore i vrleti, ono suro podneblje i one događaje koji su se nizali jedan za drugim, a kroz koje se on gordo promicao, divovski lomeći mnogobrojne prepone. On je bio čovjek koji je živio kao gorski car, ne bojeći se nikoga osim Boga, o kojemu je vrlo malo znao kao, možda, i njegov pop, koji je znao liturgiju napamet, a o drugome je vodio malo ili nimalo računa.

Sve one strašne prilike u kojima je živio ovaj gorštak, ona krv koja je potocima lila ispred njegovih očiju i ono golo i suro kamenje, iz kojega je on ponikao, što kao mrak ispućalih grobnica prijeti, sve to nije moglo od njega stvoriti divlje stvorenje. Naprotiv, bio je on čovjek za svoje doba kulturnan, inteligentan i finih manira. Otuda ga vidimo: da u društvu knjaza Mirka⁸ putuje za Rusiju, u Petrovgrad, da kao predstavnik cjelokupne crnogorske vojske uveliča pogreb cara Aleksandra⁹.

*

Vojvoda Mijajlo nije bio naklonjen nikakvim porocima, stoga ni sa te strane na njegovom nebu nema ni jedne mrlje. On je uvijek volio istinu i dr-

⁸ Knjaz Mirko (Cetinje, 17. 4. 1879 – Beč, 3. 3. 1918) je drugi sin knjaza Nikole. Imao je titulu Vojvoda od Zete. Prilikom austrougarske okupacije Crne Gore početkom 1916. godine nije htio da napusti Crnu Goru. Okupator ga je sa Cetinja prebacio u Podgoricu, a odatle u Beč na liječenje, gdje je i umro. Ovdje stoji: „Njegovo Visočanstvo pokojni knjaz Mirko“. Pošto nema datuma kad i gdje je Mirko Mijušković napisao ovaj tekst o Mijajlu Nišinu Vučiniću, onda je ovo jedini pokazatelj da je to učinio nekih godina iza smrti knjaza Mirka. U svakom slučaju stiče se utisak da ga je pisao bez pomoći arhivske građe i neophodne literature. Zato on konstatuje da je ovo samo „jedna blijeda slika“ Mijajla Vučinića, koja „može poslužiti kao jedan osnov za iscrpnije studije“.

⁹ Aleksandar III Romanov (1845 – 1894) bio je ruski car 12 posljednjih godina svoga života. U vrijeme njegove vladavine odnosi Crne Gore sa Rusijom bili su na zavidnom nivou. Knjaz Nikola je bio četiri puta u posjeti caru Aleksandru (*Istorijski leksikon Crne Gore*, knj. I, Podgorica, 2006, 24).

žao je da je čovjek bez istine isto što i kostur bez mesa. On je volio i svoje selo, za koje je bio uvijek gotov žrtvovati sve. Samo, kada bi se ukazala prilika za pomoć protiv Turaka, za čas bi se od mirnog, tihog i dičnog momka stvorila zvijer, što je tipično za sve crnogorske junake, koji bi u tim trenucima razgonili Turke kao vuci ovce.

I ovaj čovjek, zapojen junačkim duhom, znao je kada bi se za to ukazala prilika, da bude pokoran do najveće mjere. On je imao oči, koje su kao munja sagorijevali i pravo bi bilo napisati na njegovom grobu riječi, koje su Englezi napisali svome Džon Nokeu: „Ovdje počiva čovjek, koji se nikad nije plašio ljudskog lica“, ali ovaj isti čovjek, kada bi se našao pred svojim Gospodarom, bio bi miran, tih i pokoran, i smatrao bi se srećnim kada bi mogao ispuniti njegove opravdane želje. Gospodar mu je bio njegov idol, njegov Bog, za koga je on bio gotov žrtvovati sve, kao što je bio gotov žrtvovati sve za svoju domovinu.

Ali, vremena se mijenjaju i ljudi u njima. Tako, sa napretkom prosvjete i kulture, mlađi crnogorski naraštaji počinju drugim očima gledati na državu, na Gospodara, na sve. Ali Mijajlo, Mijajlo je ostao isti, sa istim pečatom ljubavi prema domovini i Gospodaru i poveo je borbu kakva dolikuje čovjeku i junaku. Država je išla k ponoru, trebalo ju je spasiti. I vladar može imati grešaka kao i svi smrtni ljudi. Ali, ko ima i trunke pojma o tome što je kod nas značio Gospodar, koga smo sa željom dočekali poslije dobrog niza godina mučenja i patnje, taj će lako shvatiti kako je on u očima Mijajlovim izgledao.

Za Mijajla se kaže da je toliko puta učestvovao u bitkama koliko je u godini dana. Znači da je čitavog vijeka nizao pobjedu za pobjedom, koje su se najzad slile u jednu svijetlu krunu, kao što se nanizana biserna zrna liju u finu grivnu. Neko bi možda rekao: „Pa to je zvijer!“ Taj bi i imao pravo kada bi Mijajlo živio u današnje doba, ali: „Pâs svakoji svoje breme nosi...“

Vječita njegova skromnost, povučenost i ćutanje, objašnjavani su u ono doba na razne načine, ali, svakako, to su bile njegove dobre osobine, jer kada bi bilo uoči kakve bitke, za tren oka bi od njega postajao silan govornik, pun razboritosti i oduševljenja. Njegove riječi bile su vatrene i ubjedljive i gromovski su dejstvovala i na najgoreg slabišu. Pa zar to nije pravi vojskovođa, koji i meka srca naoštri i meke duše naljuti.

*

Ovdje nije cilj da se o Mijajlu piše samo pohvalno, ne, ovdje će se iznijeti i njegove greške, jer je on samo na to natjerivao, pričajući rado drugima o njima. Štaviše, on je birao i kaznu za sebe, samo da bi mu greške bile dublje urezane u duši.

– Sjedio sam pred kućom, pričaše Mijajlo, tešući držalo za kosijer, kad najednom vidim dolazi Jošo Stanojev, glasiti junak, koji mi bješe dobar

drug i prijatelj. Upitah ga što dolazi, a on mi reče da je svratio da zajedno pođemo u Podgoricu, ne bi li ubili kojeg Turčina. Ja pristadoh. I podosmo. Ali kad smo bili na po puta, nekako mi se srce nešto stegnu, kao da me puška ubi. Stadoh kao ukopan. Stade i Jošo, pa me upita: – Šta je Mijajlo? – Ja, Jošo, tamo neću. – Zašto? – Pa, eto, neću i mirna krajina. Jošo je pomislio da sam se prepanuo od Turaka. Ali naprotiv, ja sam se bio od njega prepao. Jer baš u te iste dane bio sam ucijenjen od podgoričkih vlasti, pa sam pomislio nije li Jošo primio novac od Turaka, pa hoće da me ubije. Ostao sam uporan na njegovo navaljivanje. – Ada, očeš li me bar čekati, ako me Turci počeraju, da mi se nađeš u nevolju? – Oću. I čim je Jošo pošao, priznao sam svoju grešku. Zastidio sam se od samoga sebe, ali bilo je dockan. Kad se vratio – reče mi da je ubio jednoga Tosku (Epirca). Poslije me upita: – Zašto me ostavi? – To ću ti kazati pred mojom ženom, neka mi to bude kazna zašto da se tako prepanem. – I sve mu je ovo ispričao pred ženom.

Crnogorac nije mogao biti lijenština, jer kao takav ne bi mogao živjeti u svom plemenu, morao bi se stidjeti prvo od svoje žene, pa onda od ostalih. Crnogorac je bio naspram svoje žene strog i gord i voli da se ona od nje ga boji, ali kada bi zavirili, sa druge njegove strane, uvjerali biste se da je voli, da je poštuje i da joj mnogo vjeruje. A ona, ona je bila pokorna svome mužu do najvećih granica, a naročito ako je on bio dobar junak, jer tada se ona ne bi stidela pred svojim drugama. Šušnja Filipova je tri muža promijenila dok je našla Rama Jovovića¹⁰, kojemu je rodila tri sina, tri krilata crnogorska junaka.

Vratimo se Mijajlovim pogreškama. Godine 1876. u ratu Crne Gore sa Turskom, Mijajlo je komandovao Piperskim batalionom. U jednoj bici u Hercegovini, pazio je da se njegov batalion junački ponese. Uveče, kad su se Piperi vraćali s poprišta, Mijajlo je našao u logoru svoju ženu Maricu, koja mu bješe donijela brašnjenik. Marica je posmatrala kako Piperi donose obilježja od Turaka: oružje, konje, roblje i drugo. Vidjela je da ima mrtvih i ranjenih. A Mijajlo ne bješe donio nikakvog obilježja. Marica se zastidela i nije mogla propustiti a da mu pred svima ne reče: – A đe su tvoji robovi i plijen? Ti si pustio da ginu jadni Piperi, a tebe ni drača po prstu nije ogrebla! Bože, koliko je bilo u ovome prijekoru iskrenosti, koliko pravde, koliko bola, ponosa, ljubavi i svega što se može naći samo kod jedne Crnogorke. Na ovo je Mijajlo ćutao, gutao, trpio i razmišljao. Nije prošlo mnogo vremena, a Mijajlo je u bici na Vučjem dolu¹¹ pokazao čuda od junaštva. Tada mu je Marica rekla: – Takvog te ja oću!

¹⁰ Ramo Jovović je iz Markovine, Katunska nahija. Od njegovih sinova najviše se po junaštvu istakao Novak, brigadni barjaktar.

¹¹ Bitka na Vučjem dolu zbila se 16. 7. 1876. godine. Trajala je uru i po, a gonjenje napadača tri ure (Radoslav Rotković, *Bitka na Vučjem dolu 1876*, Podgorica, 2000, 196). Turci su

Mijajlo je imao u životu mnogo zlatnih časova. Koliko je puta bio hvaljen i uznošen od Gospodara, koliko je puta bio od njega odlikovan. Nije on bio samo odlikovan od svog Gospodara, nego i od stranih vladara. Na njega se gledalo sa puno čuđenja i poštovanja. Gospodar mu je u jednom telegramu od 1876. godine uputio, između ostaloga, i ove riječi: „Zato se nadam u tvoju vitešku vještinu ... pa potuci neprijatelja kao što si se vazda naučio!“ A veliki vojvoda Mirko, pjesnik i čuveni junak i vojskovođa, pjeva mu u svom: „Junačkom spomeniku“¹²: „Ko najprije poče sjeći glave? /Ponajprije Nišiću Mijajlo!“ Dakle, iz ustiju slavni i velikih, izneseno je divljenje Mijajlovom junaštvu, njegovoj veličini i vještini komandovanja. Primaio je on puno počasti, puno darova i laskavih riječi, ali uvijek bez gordosti i bez razmetanja. Ali najveće zadovoljstvo osjećao je u duši kada je doznao da se pop Jako Vuletić, silan junak iz zetskog sela Golubovaca, dok je služio liturgiju, molio Bogu za njegov dug život i zdravlje. To mu je bilo i zadovoljstvo i velika počast.

Mijajlo je ćutao onda kada ga je Marica u logoru prekorila, ali je ćutao i onda kad ga je pohvalila. On je uvijek volio ćutanje, jer je znao da dobra djela pred nama sama trče, govore o našem radu i životu. Novaka Ramova više hvale za njegova junaštva, nego što je u stvari bio, samo zato što je uvijek o svemu tome ćutao. A Englezi, taj slavni narod, više se ponose svojim ćutanjem nego svim drugim vrlinama. Stoga filozof Toma kaže: „Govor je veliki, ali ćutanje je više.“ Jeste, uzdržati se od hvalisanja, ne napadati, pa čak i kad bi se moglo i ne braniti se – to znači biti snažan, silan i gospodar nad samim sobom.

Mada je Mijajlo bio neškoloivan, čak i bez osnovne škole, bio je on uviđavan, shvatao je prilike i brzo se u njima snalazio. Bio je snažan, mnogo mislen i tih do najveće mjere. Istina, bio je blizu Podgorice, ali je ona bila tuđa, sa sopstvenim životom i običajima sa kojima se nije mogao sroditi, nje-nu kulturu nije mogao razumjeti.

Prvi put je slobodno ušao u Podgoricu 1879. godine, onda kad je po Berlinskom ugovoru pripala Crnoj Gori. Tada je on bio pred Piperskim ba-

imali oko 4.000 poginulih i ranjenih (Milutin Mijušković, n. d, 239). Pominje se i brojka od 300 zarobljenih. „Gubici Crnogoraca bili su nevjerovatno mali – 70 mrtvih i 118 ranjenih“ (Spiridon Gopčević, *Crnogorsko-turski rat 1876–1878*, Beograd, 1963, 82). Drugi navode da je poginulih bilo 72, a ranjenih 115 (Rotković, n. d, 172). Najveće gubitke imao je Piperski bataljon – 19 poginulih – jer se našao u centru rasporeda borbenih dejstava (Đuro Batrićević, *Dobrovoljci u oslobodilačkim ratovima Crne Gore 1875–1918*, Podgorica, 1997, 165).

¹² Veliki vojvoda Mirko Petrović, otac kralja Nikole, odlikovao se hrabrošću, odlučnošću i vještinom komandovanja. Opjevao je bojeve svoga vremena, u zbirci *Junački spomenik* štampan 1864. godine. U pjesmi *Boj na Kolovozu (1851. god.)* pominje i Mijajla Nišina. Stihovi koje je ovdje Mirko Mijušković naveo u originalu glase: „Ko će prvi početi sjeći glave? / Ponajprije Nišiću Mijajlo“ (Vojvoda Mirko Petrović, *Junački spomenik*, fototipsko izdanje, Podgorica, 1997, 54).

taljonom. On je tada, zamišljen, mirno posmatrao kako se Piperi vesele svoje velikom danu. Sigurno su mu tada pred očima iskrsavale slike iz bojeva i četovanja sa Turcima, u kojima je učestvovao i kao vojnik i kao vojskovođa. Imala je Crna Gora u ono doba dosta vojvoda i junaka, ali su sigurno podgorički, spuški i zetski Turci najviše straha pretrpjeli od Mijajla Nišina Vučinića. Vojničku karijeru počeo je onda kada ga je knjaz Nikola postavio za piperskog barjaktara. Poslije ga je primio u dvor za svog tjelohranitelja. Za vrijeme rata od 1876. godine, kada ga je postavio za komandanta Piperskog bataljona, rekao mu je ove riječi: „Muka je biti komandant Piperima, ali se u tebe mnogo uzdam“. Poslije je postao brigadijer, a kad se primila Podgorica, postavio ga je za brigadira (Bjelopavličko-Piperske brigade, prim. I. M.) i u isto vrijeme počastvovao ga je vojvodskom titulom. Ali ono što mu je najviše podiglo autoritet bilo je kada ga je kralj Nikola naimenovao za divizijara crnogorske vojske (1909). On je prvi crnogorski divizijar.

Vojvoda Mijajlo Nišin je bio rasan, tipičan primjer svoga junačkog plemena. On je bio junak. Junaštvo se ne smije i ne može zaboraviti. Ime vojvode Mijajla biće duboko urezano zlatnim slovima u ratnoj istoriji ne samo Crne Gore nego i srpstva uopšte.

Vojvoda Mijajlo je umro na Cetinju 15. decembra 1910. godine. Pri sprovodu su bili svi strani ambasadori na Cetinju, a od njega su se prigodnim govorima oprostili gospoda: pokojni knjaz Mirko, ministar vojni, pokojni Ilija Plamenac¹³, komandant divizije pokojni brigadir Blažo Bošković¹⁴, Rade Radović, bivši crnogorski narodni poslanik, Stanko Marković, bivši predsjednik Podgoričke opštine i u ime podgoričkih muslimana učitelj Omer Bi-bezić. Sva plemena, dotična putu Cetinje – Rogami, učestvovala su u sprovodu, kao i okolna plemena Podgorice. Tako veličanstveni sprovodi rijetki su bili u Crnoj Gori. Vojvoda je sahranjen sa svim vojničkim počastima i o državnom trošku kao zaslužan za otadžbinu.

Mirko M. MIJUŠKOVIĆ

¹³ Ilija Plamenac (Boljevići, Crmnica, 4.6.1821–Cetinje, 6.3.1916) bio je sveštenik, plemenski kapetan, komandant, guverner, prvi gradonačelnik Podgorice, diplomata, vojvoda, senator, član Savjeta Knjaževine Crne Gore i, najzad, 26. godina ministar vojni do penzionisanja 1905. godine. Ubraja se u najbliže saradnike knjaza/kralja Nikole. Sada jedna ulica u Podgorici nosi njegovo ime.

¹⁴ Blažo Bošković (Orja Luka, Danilovgrad, 1860–Dečić, Fundina, 8.10.1912) brigadir, komandant Bjelopavličke brigade i Lijeve kolone Zetskog odreda. Pred sami napad na Skadar poginuo je kod Dečića na način koji ni do danas nije pouzdano razjašnjen.

Ilija M. MIJUŠKOVIĆ

A MEMOIR ON MIJAJLO VUČINIĆ, SON OF NIŠA
- DUKE OF PIPERI -

Summary

Mirko Mijušković has also written about the prominent personalities from the history of Montenegro. He has not succeeded to publish his work during his lifetime. A part of his written heritage was a biography of Mijajle Nišin Vučinić, voivoda of Piperi, that is the commander of the battalion of Piperi.

Considering the quality of the text, the time it encompasses, the number of the historical facts and the importance of the personalities it talks about in the history of Montenegro – we are of the opinion that this work has a historiographical value and should be made available to science and public in general.

ПРИКАЗИ

Srđa Martinović: „GENERALI KNJAŽEVINE I KRALJEVINE CRNE GORE“, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje 2016.

Autor studije, koja je u podnaslovu određena kao „Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon“, Srđa Martinović, diplomirao je i magistrirao na Fakultetu političkih nauka u Podgorici iskazavši izuzetan talenat, afinitet i interesovanje prema istoriji Crne Gore. Njegovo aktuelno profesionalno angažovanje u Vojsci Crne Gore dodatno ga je motivisalo da se pozabavi njenom slavnom prošlošću i njenom komandnom elitom. Znam, takođe, da je ovo samo dio njegovog plana da objavi monografiju o generalima iz Crne Gore u vojsci Kraljevine Jugoslavije, i u vrijeme socijalističke Jugoslavije. S obzirom na njegovu posvećenost i ljubav, siguran sam da će u tome uspjeti.

Monografija „Generali Knjaževine i Kraljevine Crne Gore“ obuhvata najznačajnije ličnosti crnogorske vojske, od prvog uvođenja generalskog čina 1881. godine do 1921. godine. U njoj se nalaze relativno detaljne biografije 55 generala, od čega i tri počasna generala stranih armija.

Dokumentaciona osnova ove studije, čiji je cilj obrađivanje sveobuhvatnih biografskih podataka o generalima crnogorske vojske, zaista je široka. Osim primarnih izvora iz Državnog arhiva Crne Gore, korišćena je obimna literatura, memoarska građa, neobjavljeni ru-

kopisi i privatna dokumentacija. Do pojedinih podataka autor je dolazio prilično teško, trudeći se na sve načine da rekonstruiše pojedine biografije. Obilazio je rodna mjesta nekih od generala, tražio nadgrobne spomenike, skupljao fotografije, razgovarao sa starijim srodnici-ma. Za sudbinama pojedinih ličnosti tragao je više godina. Istraživanje su pratile brojne poteškoće, jer je trebalo uspostaviti kontakte sa živim potomcima, zakazivati razgovore, pri čemu jedan dio tih ličnosti i ne živi u Crnoj Gori, što je sve zahtijevalo dosta upornosti i strpljenja. Autor je istraživanjem uveden u jedan svijet prošlosti, i sam je duhovno preživljavao to vrijeme i sudbine svojih generala. Pa ipak, on ukazuje da su mogući propusti i unaprijed traži razumijevanje od čitalaca, uz spremnost da izostavljeno dopuni. Ovaj pristup mi se, budući da se radi o mladom autoru, učinio vrijednim afirmacije.

Takođe, razumljiv mi je stav Martinovića da njegova monografija nema za namjeru da ulazi u političke okolnosti u kojima su djelovali crnogorski generali, ili da na bilo koji način iznosi sud o njihovim opredjeljenjima, stavovima ili postupcima. To pripada političkoj istoriji koja jeste neizbježna ali nije cilj ovoga rada.

Sa metodološke strane, krajnje je važno što je rađena kritička analiza izvora i uporedna analiza izvora različitog porijekla. Ogroman broj referenci, fusnota, poziva na izvore, govori o širini istraživačkog zamaha, i predstavlja kritički aparat, veoma vrijedan za svakog budućeg istraživača ove oblasti. To su aspekti koji ovu knjigu čvrsto drže u naučnoj sferi.

Potenciram i vrijednost mnogobrojnih fotografija, od kojih se neke prvi put objavljuju.

Sadržajno, mislim da je veoma važno da svoje mjesto u ovom radu pripada i proizvođenju u generalske činove za vrijeme crnogorskih vlada u emigraciji, odnosno za vrijeme djelovanja crnogorske vojske u egzilu, što su ujedno bili i posljednji proizvedeni brigadiri crnogorske vojske, koja je svoj formalni život okončala kada je rasformirana krajem 1921. godine.

Ovo je važno jer se tu često gubila jedna istoriografska kopča, a crnogorska vlada je tada imala puni legitimitet, i pravni kapacitet za vojna unapređenja.

Istorijski je maglovit i period slova Crne Gore krajem 1915. i početkom 1916. godine, kada su pojedini dugogodišnji komandiri proizvedeni u brigadire, ali ukazi o tome nisu objavljivani.

Zato sam siguran da je Martinovićev trud da poveže pokidane niti naše vojne istorije i njenih najznačajnijih aktera, dao plodan rezultat, te da je njegova knjiga vrijedan doprinos crnogorskoj istorografiji.

Siguran sam, takođe, da je ovo samo početak jednog stručnog i naučnog pregnuća, ali početak koji je zaslužio čestitke, pa ih autoru srdačno upućujem i rađujem se njegovim narednim studijama i knjigama.

Prof. dr Saša Knežević

Dr Branislav Marovic, KOMUNISTI CRNE GORE I CRNOGORSKO NACIONALNO PITANJE 1919 - 1989, Centar za Geopolitiku Filozofskog fakulteta, Nikšić, 2017.

Nacija kao društveno –istorijska pojava zasnovana je na stavovima klasika marksizma koji su, iako se nijesu cjelovito bavili nacionalnim pitanjem, ostavili dovoljno spoznaje svojim tekstovima i komentarima, što upravo govori o njihovom doprinosu shvatanja nacije. Njihov značajan doprinos nacionalnom pitanju je u shvatanju pojma proleterskog internacionalizma koji u sebi sadrži načelo ravnopravnosti nacija, a koje po njima treba da se ostvari kada radnička klasa dodje na vlast.

Dalji korak u poimanju internacionalizma napravio je Lenjin, čija se nacionalna politika temeljila na zastupanju prava nacija na samoopredeljenje uključujući i pravo na otcjepljenje.

Marksov pristup naciji razradjuje i bliže definiše Josif Visarionovic - Staljin po kome je “Nacija historijski formirana stabilna zajednica ljudi , nastala na bazi zajednice jezika , teritorija, ekonomskog života i psihičke konstitucije koja se ispoljava u zajednici kulture”. Iako je u komunističkom pokretu Staljinova teorija bila vladajuća dugo vremena, ipak Staljinu nije pošlo za rukom da objasni u čemu je djelovanje “ekonomske povezanosti, odnosno ekonomskih interesa na kompaknoj teritoriji”. Međutim, u svojoj teoriji Edvard Kardelj objašnjava

“da je ta ekonomska povezanost direktan rezultat društvene podjele rada koja je svojstvena epohi kapitalizma. Taj process je ujedinjavao narode u okviru njihovih jezičko-kulturnih granica i ujedno ih dizao u borbu za njihovu samostalnu ekonomsku i kulturnu afirmaciju. Prema tome, Staljinova definicija sve se više udaljavala od marksističkog shvatanja nacije, a naročito od Lenjinovog stava u samoupravljanju, ravnopravnosti i slobodnom nacionalnom razvoju. Od izvornog marksističkog gledanja udaljilo se i austromarksističko tretiranje koje se zasnivalo na reduciranju nacije na kulturno-etničku tvorevinu i na pitanje jezika i kulture. Dakle, ova koncepcija je negirala teritorijalni kriterij. Pod uticajem austromarksista bili su socijalodemokrate iz Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine, tj. oni koji su bili u okviru Austro-Ugarske monarhije, dok su srpski socijalisti tražili rješavanje nacionalnog pitanja u klasnoj borbi proletarijata i ujedinjenu svih balkanskih naroda u ekonomsku i kulturnu zajednicu. Što se tiče Crne Gore u njoj nije bilo socialdemokratske partije, osim pojedinaca koji su bili organizaciono vezani za Socijalodemokratsku partiju Srbije. U periodu od 1910. godine pa do 1918. godine, u Crnoj Gori radnički pokret je bio slabo razvi-

jen. To su, u stvari, bili samo neki oblici razvoja radničkog pokreta. Iako u Crnoj Gori nije bilo organizovanog socijalističkog pokreta, postojala su radnička društva koja su okupljala radnički stalež, a koji je pratio razvoj socijalističkog pokreta u Evropi. Ta društva su svojim djelovanjem zamjenjivala sindikalne organizacije. Poslije Prvog svjetskog rata, crnogorski radnici su obnavljali svoja radnička društva i stvarali nova koja će ubrzo postati stjecište novoosnovane SRPJ(komunista).

O komunistima Crne Gore i crnogorskom nacionalnom pitanju nedavno je objavljena knjiga poznatog historičara dr Branislava Marovića. Knjiga je predstavljena u tri tematske cjeline; Međuratni, ratni i poratni period, a svaki od njih sadrži više podnaslova.

Ovaj studiozni rad autor počinje Osnivačkim kongresom SRPJ (komunista) u Beogradu. Važnost ovog događaja po nacionalnom pitanju je to što je SRPJ (komunista) zauzelo stav da je formiranjem zajedničke države riješeno i nacionalno pitanje. Takav stav ostao je do Treće konferencije. Na toj konferenciji KPJ je 1924. godine odbacila stav o nacionalnom jedinstvu i zaključila da su Srbi, Hrvati i Slovenci tri formirane nacije, a usvojen je federalizam kao jedino odgovarajući oblik rješenja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji.

Ono što Marović dalje ističe je da KPJ u ovom periodu nije uočila nacionalnu osobenost pojedinih naroda u Jugoslaviji, jer je suviše vjerovala u moć internacionale, zanemarujući određene posebnosti koje su činile ta tri naroda različitim. Osim toga način stvaranja jugoslovenske držve nije riješio ni jugoslovensko pitanje, niti, pak, pojedinačna nacionalna pitanja. Međutim, za komuniste Jugoslavije, nacionalni unitarizam

i državni centralizam, bili su garancija klasnom jedinstvu proleterijata i uspješnom sprovođenju revolucije.

Diskusija o odnosu proleterske revolucije prema nacionalnom pitanju, dovela je do oštrog političkog sukoba između dvije struje KPJ tj. između socijalista (ljevice) i reformista (desnice), pri čemu je ljevica odlučno odbila stavove desnice. U atmosferi idejne borbe ove dvije struje, održan je Drugi kongres na kome je zauzet sličan stav o nacionalnom pitanju kao i na Prvom kongresu. Dakle, KPJ je i dalje ostala pri stavu da je nacionalno pitanje, revolucionarno pitanje i da u Jugoslaviji postoji jedan jedinstven narod.

Polarizacija u KPJ najviše je došla do izražaja poslije Druge zemaljske konferencije KPJ održane u Beču maja 1923. godine. Na toj konferenciji, Crna Gora je spomenuta samo u vezi autonomija pojedinih pokrajina u Jugoslaviji. Takođe i Treća zemaljska konferencija KPJ (NRPJ) 1924. godine, nije pokretala pitanje crnogorske nacionalne posebnosti, već je ukazano na autonomiju Crne Gore.

Različiti stavovi o rješenju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji (Kraljevini SKS), a koji su dolazili iz Komiterne i Vlade SSSR, nastavljani su i u 1925-oj i 1926.-oj godini. Rezolucija iz marta 1926. godine, imala je izmijenjen stav o iznalaženju rješenja o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, jer se nije zahtijevalo izdvajanje Slovenije, Hrvatske i Makedonije iz jugoslovenske države, već uvođenje federativnog ujedinjenja nacionalnih država. U rezoluciji juna 1926. godine, samo su ponovljeni stavovi o nacionalnom pitanju iz marta 1925. godine. U to vrijeme crnogorski komunisti nijesu imali intelektualnu većinu koja bi mogla da pristupi teorijskom uobličavanju pro-

cesa stvaranja crnogorske nacije. Stoga, na Trećem kongresu KPJ u junu 1926. godine u Beču, Pokrajinska konferencija KPJ u Crnoj Gori prilikom obraćanja Trećem kongresu, nije imala jasne stavove o crnogorskoj naciji, a komunisti Jugoslavije nijesu uočili nacionalnu osobenost crnogoraca, tako da je to pitanje i dalje ostalo uopšteno.

Period od III do IV kongresa KPJ, kako ističe Marović, protekao je u sukobu desnice i ljevice oko rešavanja nacionalnog pitanja. S obzirom na to da se borba ove dvije frakcije oko nacionalnog i drugih pitanja produbljivala, to je morao da interveniše Izvršni komitet Komiterna. Tada je smijenjen Centralni i formiran Privremeni komitet, koji je pripremio IV kongres KPJ u Drezdenu, novembra 1928. godine. Tada je, po prvi put, Crna Gora tretirana kao zasebna administrativno-teritorijalna nezavisna republika, kao i postojanje njenog naroda, čime su bile ispravljene dugogodišnje zablude KPJ o tom pitanju. Insistirajući na potrebi razbijanja Jugoslavije i formiranja Balkanske federacije, kako je zahtijevala Komiterna, Kongres daje direktivu izdvajanja Crne Gore, Slovenije, Hrvatske, Makedonije i Kosova iz okvira jugoslovenske države.

Komunističku partiju u Crnoj Gori nijesu zahvatile frakcijske borbe o nacionalnom pitanju, jer u to vrijeme crnogorski komunisti nijesu imali svoj stav o crnogorskom nacionalnom pitanju i nijesu bili svjesni svoje nacionalne posebnosti, jer su se i dalje vezivali za srpsko porijeklo. Porast partijskog članstva namećao je potrebu političko-ideološkog obrazovanja, čime su se otvarali bolji uslovi za teorijsko razmatranje crnogorskog nacionalnog pitanja. Stoga, poglavlje od Splitskog plenuma CK KPJ do Pete zemaljske konferencije 1940. godine, pred-

stavlja veoma interesantno poglavlje, jer se u njemu prvi put spominje pisani material u kojem se posebno raspravlja o crnogorskom nacionalnom pitanju. Iz teksta tog dokumenta u kojem se tražila nezavisna crnogorska republika i pravo na samoopredjeljenje, podrazumijevala se nacionalna posebnost crnogorskog naroda, iako mu se još uvijek nije poricalo srpsko porijeklo.

Na Šestoj pokrajinskoj konferenciji, održanoj polovinom 1937. godine, došlo je do jačanja crnogorskog nacionalnog pitanja, a krajem 1937. godine, objavljena je Platforma za donošenje novog Ustava koji će zagarantovati ravnopravnost svim narodima u Jugoslaviji, a Crna Gora u takvoj novouređenoj državi da bude ravnopravna politička jedinica sa ostalim jedinicama u okviru Jugoslavije.

Sledeći događaj na kojem su komunisti Crne Gore tretirali CNP je Osmo pokrajinska konferencija KPJ za Crnu Goru, Boku, Sandžak, Kosovo i Metohiju, održana avgusta 1940. godine. Na ovoj konferenciji podržan je raniji stav komunista o crnogorskom nacionalnom pitanju. Nakon toga, oktobra 1940. godine, u Zagrebu je održana Peta zemaljska konferencija KPJ na kojoj je došlo do priznanja crnogorskog identiteta, ali što se tiče etničkog porijekla on je ostao srpski. Taj stav jugoslovenskih i crnogorskih komunista ostao je dugo dominantan i kad su komunisti osvojili vlast.

U ratnim godinama nacionalno pitanje ostaje u sjenci drugih značajnih pitanja KPJ. S obzirom na to da je poznata činjenica o dugovjekovnom postojanju crnogorske države to je državnopravni status bilo lakše uskladiti sa jugoslovenskim konceptom KPJ u uređenju Jugoslavije nego što je bilo u nacionalnoj individualnosti Crnogoraca.

Zasjedanje ratnih parlamenata (ZAVNO-a i CASNO-a), vratilo je crnogorskom narodu svoju državu i svoju individualnost u ravnopravnoj jugoslovenskoj federaciji. To je nastalo na međuratnim i ratnim tekovinama koje je otkrila KPJ i na kojima je opstajala crnogorska država i crnogorski narod sve dok nije došlo do nacionalističkih talasa koji su razbili jugoslovensku državu početkom 90-tih godina.

Treći dio, Komunisti na vlasti i crnogorsko nacionalno pitanje, je najobimniji dio i obuhvata poslijeratni period (1945-1989).

Nakon oslobođenja, prva Vlada Crne Gore bila je sastavljena od komunista koji su slijedili politiku KPJ o kojoj je crnogorska nacija ravnopravna sa drugim jugoslovenskim narodima. Ustavom od 1946. godine, NR Crna Gora, postavila je pravni temelj za samostalan razvoj crnogorske države u savremenoj zajednici FNRJ sa pravom na samoopredjeljenje uključujući i pravo na otcepljenje. Za razliku od crnogorske nacije komunisti su isticali istorijski hod crnogorske države.

Naučnom tumačenju razvoja crnogorske nacije nije se moglo ni pristupiti sve do formiranja naučnih institucija. Umjesto institucija bila je ličnost "institucija", tako Milovan Đilas, kao jedan od četiri vodeće državne ličnosti, dao je značajan doprinos tumačenju crnogorskog nacionalnog pitanja, objavivši prvo tumačenje crnogorske posebnosti, maja 1945. godine. Po njemu, ispoljavanje nacionalne svijesti i nacionalne osobitosti došlo je u Drugom svjetskom ratu. S obzirom na to da je Đilas, kako to Marović metaforično ističe, kao jedna bjelaška - zelenaška legura u komunističkom kalupu, to se mora reći da je on u državnom pogledu bio federalist, jer je bio za federalnu Crnu Goru, a u nacionalnom bjelaš

, jer je smatrao da su crnogorci dio srpskog naroda.

Na Prvom kongresu KP Crne Gore, održanog oktobra 1948. godine, Blažo Jovanović, kao politički sekretar KP Crne Gore, po prvi put je objasnio genezu crnogorske nacije. Polazeći od ujedinjenja Crne Gore sa Srbijom 1918. godine, Blažo Jovanović je ukazao na činjenicu da to nije bilo ujedinjenje, već prisajedinjenje Crne Gore. Dakle, on nije bio protiv ujedinjenja sa Srbijom i ostalim jugoslovenskim narodima, ali za ujedinjenje na ravnopravnoj osnovi tj. na osnovu poštovanja njene nacionalne posebnosti, jer crnogorski narod je vjekovima živio u posebnim istorijskim uslovima različitim od onih pod kojima je živio srpski narod u Srbiji. Upoređujući statute prvog čovjeka KPJ Crne Gore, o crnogorskom nacionalnom pitanju sa stavovima Milovana Đilasa, može se konstatovati, da nije bilo suštinske razlike, a što je i razumljivo, jer su i jedan i drugi bili pripadnici vladajuće političke partije. I za jednog i za drugog, kako ističe Marović, crnogorska nacija postoji od kraja XIX vijeka, kao kapitalistička tvorevina iznikla iz srpskog stabla, a da je u toku NOR-a dobila svoje priznanje koje je za komuniste značilo konačno rješenje.

Pošto su ostvarili svoj cilj o priznanju i postojanju crnogorske nacije i formiranju svoje republike, crnogorski komunisti su na tome stali. Umjesto da dograđuju svoju naciju na naučnim osnovama, crnogorski komunisti su snažno podržali i sproveli ideju bratstva i jedinstva, koja je započeta u NOB-i, a koja je ostala da živi sve do početka 90-tih godina XX vijeka.

Na VIII kongresu SKJ, održanom decembra 1964. godine, po prvi put poslije Drugog svjetskog rata razmatrano je

stanje nacionalnih odnosa. Na tom kongresu odbačeno je stvaranje jedinstvene jugoslovenske nacije, jer je to bila težnja birokratskog centralizma i unitarizma, a potencirano na idejnoj orijentaciji kulturnog stvaralaštva u okviru svoje nacije. U tom smislu, na IV kongresu SK Crne Gore 1965. godine, književnik Čedo Vuković u raspravi o problemima kulture u Crnoj Gori, ističe da crnogorci imaju svoju naciju, ali nemaju nacionalnu kulturu, jer bez nacionalne kulture nema ni ravnopravnog tretiranja crnogorske nacije. Tako mišljenje Čeda Vukovića dobilo je većinsku podršku na V kongresu SSRN Crne Gore.

Poslije toga, na Simpozijumu 1968. godine, na kojem je učestvovao veliki broj naučnih i kulturnih poslanika, kao i predstavnika SK Crne Gore, nametnulo se pitanje dvonacionalnosti crnogorske kulture, odnosno srpske podkulture, s obzirom da je crnogorska nacija izrasla iz srpskog etnosa. Tako stanovište zastupao je profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu, Vuko Pavićević. To stanovište negirao je književnik Radoje Radojević, smatrajući da postojanje nacije ne isključuje postojanje njene kulture. Na ovom simpozijumu učestvovao je i Veselin Đuranović, kao sekretar Izvršnog komiteta CK SK Crne Gore i po kome je ovo pitanje riješeno i dalje otvaranje rasprave bilo bi opasno, jer bi izazvalo nove političke sukobe. Pitanje odnosa crnogorske i srpske kulture, po njemu, je osjetljivo pitanje i koje je potrebno pojasniti sa naučnog aspekta. Takav stav Đuranovića bio je i stav njegove partije.

Na sjednici Centralnog komiteta SK Crne Gore, čuo se i glas nauke. Naime, istaknuti crnogorski historičar, dr Dimitrije Dimo Vujović, smatra da se u drugoj polovini XIX vijeka formirala crnogorska nacija, a da se između dva svjet-

ska rata formirala svijest o posebnoj crnogorskoj naciji. Svijest o posebnoj crnogorskoj naciji nije potekla od buržoaskih elemenata, već od najnaprednijeg elementa društva, od komunisti i kao takva se sve više razvijala u NOB-i, a u Socijalističkoj Jugoslaviji došla do punog izražaja. Doktor istorije i komunisti Dimo Vujović i čelnik SK Crne Gore Veselin Đuranović imali su iste stavove po razvoju crnogorske nacije, a to je, da je krajem XIX vijeka razvojem kapitalizma i stvaranje građanskog društva u Crnoj Gori, došlo do formiranja crnogorske nacije čije su postojanje podržali u vrijeme kraljevine Jugoslavije i unaprijedili komunisti, a dalje u NOB-i i socijalističkom samoupravljanju doveli do njene afirmacije.

Vujovićevom mišljenju suprostavio se doctor istorije umjetnosti i diplomata SFRJ, Pavle Mijović. Po njemu, ako nema crnogorskog naroda, nema ni crnogorske nacije, čija dalja afirmacija zavisi o razvoju kulture. Dakle, nema nacije bez svoje kulture, a ona ne može biti anacionalna. Svako osporavanje individualnosti crnogorske kultrve znači osporavanje nacije i prikazivanje Republike Crne Gore kao vještačke tvorevine.

Početakom 70-tih došlo je do eskalacije nacionalizama u svim republikama SFRJ, pri čemu su u Crnoj Gori identifikovanja dva vida nacionalizama: crnogorski i velikosrpski. Crnogorski nacionalizam, odnosno, separatizam je nastajao da nacionalnu kulturu afirmiše na antisrpskoj platformi, dok velikosrpski nacionalizam se ogledao u nepriznavanju postojećeg rješenja crnogorskog nacionalnog pitanja, načinu njegovog rješenja u narodnoj revoluciji i kritici koncepcije kulturnog razvoja Crne Gore i pokušajima obezvređivanja savremenog stvaralaštva u Crnoj Gori.

Međutim i u oblasti nauke javljaju se dvojaka mišljenja. Jedni koji su zastupali separastičko mišljenje, a drugi pro-srpsko. Dr Branislav Marović u svojoj studiji navodi dokumentovanu prepisku dvojice istoričara dr Dragoja Živkovića i dr Novice Rakočevića. Ono što je bitno u toj prepisci je to, što je Živković zastupao mišljenje, da nastanak crnogorske nacije treba tražiti u vrijeme doseljavanja Južnih Slovena na Balkansko poluostrvo. Prema tome, crnogorska nacija ima svoje korijene u dalekoj prošlosti. Za razliku od njega, Novica Rakočević, smatra da je crnogorsko nacionalno pitanje postavljeno tek 1918 godine, jer do tada nije bilo svijesti o crnogorskoj naciji, već svijest o pripadnosti srpskom narodu. Što se tiče kulturnog nasleđa takođe su bila podvojena mišljenja, jedni zastupaju tezu o samostalnom razvoju crnogorske kulture, drugi traže u svemu što je ostalo na prostoru Crne Gore, jezgro srpske kulture. Iako su komunisti bili protiv Rakočevićevih teza, oni kulturno stvaralaštvo tretiraju kao geografski pojam, a ne kao izraz nacionalne kulture.

S obzirom na to da komunisti nijesu imali stav o crnogorskom nacionalnom pitanju zasnovanom na naučnoj osnovi, to je Veselin Đuranović, kao lider SK Crne Gore, na seminaru "Socijalizam i nacija", ukazao da je CNP veoma složeno pitanje i da se njim treba potpuniye da bravi istorijska nauka.

Nekolike godine kasnije, crnogorski komunist, Savo Brković, objavio je knjigu "O postanku i razvoju crnogorske nacije". Njegova teorija se zasnivala na etnogenezi, što je bilo u suprotnosti sa stavovima dr Vujovića i dr Novice Rakočevića, jer je smatrao da crnogorska nacija nije izrasla iz srpske nacije već je išla sovjim etničkim samostalnim putem razvoja.

Godinu dana kasnije, 1975. godine, poznati crnogorski političar, Veljko Milatović objavio je knjigu "Tokovi revolucije" u kojoj je između ostalog naglasio neke marksističke elemente nacije kao i stav da se nacija formira u kapitalizmu, navodeći pri tome i Kardeljevu definiciju nacije prema kome je "Nacija specifična narodna zajednica, nastala na osnovu društvene podjele rada epohe kapitalizma na kompaktnoj teritoriji i u okviru zajedničkog jezika i bliske etničke i kulturne srodnosti uopšte."

O slabosti rada komunista u oblasti kulture, raspravljano je i na sjednici Predsjedništva CK SK Crne Gore. Tom prilikom ukazao je na veliki problem u oblasti kulture. Naime, dokumentacioni material o nastavnim problemima ukazao je da je, crnogorska nacija jedina od jugoslovenskih nacija koja nema svoju nacionalnu književnost, nacionalnu umjetnost, nacionalnu istoriju i nacionalnu kulturu uopšte. To negiranje crnogorske književnosti, umjetnosti i uklopnog crnogorskog stvaralaštva je, u stvari, prikriveni način ispoljavanja srpskog nacionalizma i negiranja crnogorske nacije. Na pomenutoj sjednici, komunisti su prihvatili odtgovornost za ovakvo stanje u kulturi, jer gdje nema nacionalne kulture nema ni nacije.

Međutim, 1980. godine, etnolog dr Špiro Kulišić je objavio knjigu "O etnogenezi Crnogoraca" u kojoj smatra da etničku osnovu crnogorskog naroda sačinjava stari sloj slovenskog stanovništva, još od vremena doseljavanja na Balkansko poluostrvo. Po njemu, crnogorski narod predstavlja poseban etnos različit od drugih jugoslovenskih naroda sa kojima imaju brojne sličnosti. Ta specifičnost je u fizičkom izgledu, jeziku, tradiciji i kulturi, kao i društvenim i vjerskim običajima. Rasprava povodom Kuliši-

ćeve teze održana je 1984. godine u Tilogradu. U njoj su učestvovali naučnici i političari među kojima crnogorki historičar Dimo Vujović. Smatrajući da nacija nije etnička kategorija i da se postanak nacije ne može tražiti u etničkom porijeklu, Vujović je zauzeo isto stanovište kao komunistička partija, po kojoj se ne može tumačiti postanak nacije samo po jednom obrascu kao što radi etnogeneza. Dakle, ne može se prihvatiti shvatanje o naciji kao biološkoj kategoriji, jer je nacija zbir više faktora, a ne samo etničkog i kulturno - jezičkog. Za crnogorske komuniste etnogeneza je imala posebnu političku težinu, jer je direktno atakovala na komunističku ideju bratstvo i jedinstvo.

Knjiga Špira Kulišića bila je prihvaćena od strane jednog broja naučnika, ali u glavnom neistoričara. Među njima su: dr Dragoje Živković, dr Vojislav Nikčević, dr Radoslav Rotković, Savo Brković i drugi. Stoga je Vujović upozorio na opasnost koju podstiče ovaj rad, jer zastupnici Kulišećeve teze su smatrali za sve one koji osporavaju vrijednosti Kulišećevog rada, velikosrbima i protivnicima crnogorske nacije. Pri tome, potrebno je istaći to, da komunisti nijesu bili protiv istraživanja nacije putem etnogeneze, već su upozoravali na osjetljivost teme. Oni su bili posebno osjetljivi na negiranje njihove teze o dualističkom porijeklu crnogorske nacije. O tome su u svojim radovima pisali historičari iz Istoriskog instituta dr Novica Rakočević i dr Novak Ražnatović. Rakočević je u "NINU" 1985. godine, objavio tekst u kojem je iznio kategoričan stav, da svijest o crnogorskoj naciji potiče od 1918. godine, a Ražnatović je zastupao stav o nepostojanju autokefalnosti crnogorske pravoslavne crkve. Slični tekstovi su se pojavili i u drugim listovima u Srbiji što je uticalo na pogoršanje odnosa između

Saveza komunista Srbije i Saveza komunista Crne Gore.

Na sastanku predstavnika SK Srbije i SK Crne Gore, održanom juna 1985. godine, dogovoreno je da se treba energično suprostaviti svim oblicima nacionalizama, posebno u redovima komunističke Jugoslovenske komunističke partije. Jugoslovenski komunisti su smatrali da je srpski nacionalizam najuporniji, jer dolazi od najbrojnije nacije, a prema mišljenju srpskih komunističkih, taj nacionalizam se najviše ispoljavao u negiranju crnogorske nacije. Paraleleno sa srpskim javlja se i crnogorski nacionalizam koji se ogleda u zatvaranju u sopstvene okvire, nenaučnom intepretiranju događaja i ličnosti kao i zanemarivanju potrebe za prožimanje crnogorske kulture sa kulturama drugih naroda i narodnosti Jugoslavije.

Međutim, ono u čemu su i srpski i crnogorski narod bili jedinstveni je bio napad na SK Crne Gore i njegov Centralni komitet. Crnogorski nacionalisti (separatisti) optuživali su SK da taktizira sa velikosrpskim nacionalizmom i da podržavaju unitarističke koncepcije, a velikosrpski nacionalisti optuživali su da podržava separatizam. Izloženi napadima velikosrpskog i separatičkog nacionalizma CK SK Crne Gore je zauzeo stav o odlučnom suprostavljanju unitarističkom i separatičkom nacionalizmu.

Sredinom 80-ih godina došlo je do jačanja nacionalizma u svim republikama. Tome je doprinijelo više faktora, a prije svega smrt komunističkog vođe Josipa Broza Tita, povećana nezaposlenost i ekonomska kriza. U takvim okolnostima pojavila se knjiga "Crnogorci o sebi", autora Batrića Jovanovića, učesnika NOR-a, komuniste i ambasadora SFRJ i poznatog javnog radnika. Prema riječima Batrića Jovanovića, 1918. godine nije postojala svijest, a samim tim ni crnogorska nacija, već da je nacionalno osjećanje crno-

goraca bilo dvojako, tj. da su istovremeno bili pripadnici srpske i crnogorske nacije.

Kao odgovor Batriću Jovanoviću, Savo Brković je napisao knjigu "Etnogeneza- fobija", objavljena 1988 godine. U toj knjizi Brković zamjera Batriću Jovanoviću što ničim ne potvrđuje i ne dokazuje velikosrpske teze, već samo predstavlja citate nevješto istrgnute iz konteksta bez kritičkog objašnjenja. Osim osvrta na stavove Jovanovića, Brković je postavio i pitanje crnogorskog jezika. S obzirom da to nije samo usko stručno, već i ideološko - političko pitanje, jezik kojim govore crnogorci treba da se nazove crnogorskim jezikom.

Na sjednici Predsjedništva CK SK Crne Gore, održane 1988 godine, razmatrana je spomenuta knjiga Sava Brkovića i zauzet stav da je to reafirmacija nemarksističko etnogenetskog pristupa crnogorskoj naciji, jer je po njemu etnogeneza osnovni kriterijum za utvrđivanje identiteta crnogorske nacije, a što je bilo neprihvatljivo. Na taj način komunisti su branili svoje stavove o vremenu postanka crnogorske nacije i njenom dualističkom porijeklu.

Nastupajuće vrijeme nije bilo naklopljeno komunistima, jer je ekspanzija nacionalizma u svim republikama i pokrajinama Jugoslavije, kao i ekonomska kriza tokom 80-tih godina, donijela poraz komunista. Kraj jugoslovenske vlasti došao je 1989. godine. Tako su nacionalističke snage jugoslavije zamijenile bratstvo i jedinstvo sa oružanom borbom jugoslovenskih naroda. Jugoslovenska država je rasparčana i od tadašnjih republika stvorene su samostalne države.

Završno poglavlje knjige predstavlja - Socijalna (obrazovna) baza komunističke Crne Gore i mogućnosti tumače-

nja oblikovanja crnogorskog nacionalnog pitanja. U ovom poglavlju dr Branišlav Marović je tabularno prikazao socijalnu i obrazovnu strukturu, pri čemu se jasno da zapaziti da je među komunistima u 1948. godini bilo 15% intelektualaca, 1958. - 31%, 1968. - 40% i 1978. - 10%. Dakle, partijska baza je bila skromna, te se ovim potvrđuje teza da crnogorski komunisti nijesu imali intelektualnu većinu koja bi mogla pristupiti teoreskom uobličavanju procesa stvaranja crnogorske nacije. Njihov doprinos se mogao svesti na nekoliko radova koji nijesu mogu zadovoljiti naučne potrebe. Komunisti objektivno i nijesu mogli pristupiti naučnom tumačenju CNP, jer su tek 60-tih godina XX vijeka postavljeni prvi temelji naučnih ustanova i formirani prvi kadrovi koji bi trebali da daju odgovore o crnogorskom nacionalnom pitanju. Stoga tek 80-tih imamo i prva naučna tumačenja ovog složenog pitanja.

Knjiga - Komunisti Crne Gore i crnogorsko nacionalno pitanje, dr Branišlava Marovića predstavlja ozbiljnu naučnu studiju od šireg naučnog i društvenog značaja. Knjiga je metodološki i kompozicijski dobro postavljena, a njen sadržaj obogaćen je većim brojem tabela i fotografija istaknutih ličnosti iz NOB-a, politike, nauke i kulture. Ova knjiga predstavlja vrijedan prilog našoj istorijografiji i nezaobilazno djelo za one koji se bave izučavanjem ove problematike, a šira čitalaka publika dobila je štivo koje se čita iz daha.

Knjiga je originalno naučno ostvarenje i nezaobilazno djelo u izučavanju crnogorskog nacionalnog pitanja, pisano izvrednim stilom i jezikom, te stoga rado preporučujem stručnoj i široj čitalačkoj publici.

Dr Vukajlo Gluščević

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ

Миљан ГОГИЋ, <i>Прилог проучавању циборијума из сакристике катедрале Св. Трпунa посвећеног Петиловријенцима</i>	7
Savo MARKOVIĆ, <i>“Y a Budoa pondré fuego”: Crnogorsko primorje u staroj španskoj i portugalskoj literaturi o Lepantskoj bici</i>	37
Saša BRAJOVIĆ, <i>Re-prezentacije Crnogoraca Teodora Valerioa</i>	69
Milena ULČAR, <i>Magija i religija u Boki Kotorskoj. Odnos sujeverja i pobožnosti prema relikvijama u ranom modernom dobu</i>	83
Александра КАПЕТАНОВИЋ, Иван ЛАКОВИЋ, Тајјана КОПРИВИЦА, Олга ПЕЛЦЕР-ВУЈАЧИЋ, <i>Градитељска баштина катуна на Кучкој планини</i>	91

ПРИЛОЗИ

Srđa MARTINOVIĆ, <i>Crnogorski gospodar – vladika Visarion Borilović – Bajica 1685-1692. godine</i>	109
Илија М. МИЈУШКОВИЋ, <i>Jedan memoarski zapis o Mijajlu Nišinom Vučiniću - piperskom vojvodi</i>	117

ПРИКАЗИ

Saša KNEŽEVIĆ, <i>Srđa Martinović: „GENERALI KNJAŽEVINE I KRALJEVINE CRNE GORE“, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje 2016.</i>	127
Vukajlo GLUŠČEVIĆ, <i>Branislav Marović: KOMUNISTI CRNE GORE I CRNOGORSKO NACIONALNO PITANJE 1919 - 1989, Centar za Geopolitiku Filozofskog fakulteta, Nikšić, 2017.</i>	129

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Милян ГОГИЧ, <i>Приложение к изучению кивория и сакристии кафедрального собора Святого Трифона, в честь праздника Петиловриенцы</i>	7
Саво МАРКОВИЧ, <i>“У а Видоа pondré fuego”</i> : Черногорское побережье в древней испанской и португальской литературе о сражении при Лепанто	37
Саша БРАЙОВИЧ, <i>Сборная черногорцев Теодора Валерио</i>	69
Милена УЛЧАР, <i>Магия и религия в Боке Которской. Отношение суеверия и благочестия к святыням в ранней современности</i>	83
Александра КАПЕТАНОВИЧ, Иван ЛАКОВИЧ, Татьяна КОПРИВИЦА, Олга ПЕЛЦЕР-ВУЯЧИЧ, <i>Строительное наследство летних горных пастбищ на Кучких горах</i>	91

ПРИЛОЖЕНИЯ

Срджа МАРТИНОВИЧ, <i>Черногорский государь – владыка Виссарион Борилович – Байица 1685-1692 гг.</i>	109
Илия М. МИЮШКОВИЧ, <i>Одна мемориальная записка о Мияиле Нишином Вучиниче - типерском воеводе</i> -	117

ОЧЕРКИ

Саша Кнежевич, Срджа Мартинович: <i>„ГЕНЕРАЛЫ КНЯЖЕСТВА И КОРОЛЕВСТВА ЧЕРНОГОРИИ“</i> , Факультет черногорского языка и литературы, Цетинье, 2016	127
Вукайло ГЛУШЧЕВИЧ, др Бранислав Марович: <i>КОММУНИСТЫ ЧЕРНОГОРИИ И ЧЕРНОГОРСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС 1919-1989</i> , Центр геополитики-Философского факультета Университета Черногории, Никшич, 2017	129

CONTENTS

ARTICLES

- Miljan GOGIĆ, *Contribution to the Study of the Ciborium from the Sacristy of the St. Tryphon Cathedral Dedicated to the Petilovrijenci* 7
- Savo MARKOVIĆ, *“Y a Budoa pondré fuego”: Montenegrin Littoral in Old Spanish and Portuguese Literature About the Battle of Lepanto* ... 37
- Sasa BRAJOVIĆ, *Re-presentations of Montenegrins of Theodore Valerio* .. 69
- Milena ULČAR, *Magic and religion in Boka Kotorska. The relation between superstition and piety towards relics in the early modern age* .. 83
- Aleksandra KAPETANOVIĆ, Ivan LAKOVIĆ, Tatjana KOPRIVICA, Olga PELCER-VUJAČIĆ, *Architectural heritage of the Katuns at the Kuči mountain* 91

CONTRIBUTIONS

- Srđa MARTINOVIĆ, *Montenegrin Ruler – Bishop Visarion Borilović – Bajica 1685-1692* 109
- Ilija M. MIJUSKOVIĆ, *A Memoir on Mijajlo Vučinić, son of Niša - Duke of Piperi* - 117

REVIEWS

- Saša KNEŽEVIĆ, *Srdja Martinovic: „THE GENERALS OF THE PRINCIPALITY AND THE KINGDOM OF MONTENEGRO“, The Faculty of Montenegrin Language and Literature, Cetinje 2016.* 127
- Vukajlo GLUŠČEVIĆ, *Branislav Marovic: COMMUNISTS OF MONTENEGRO AND MONTENEGRIN NATIONAL QUESTION 1919 - 1989, Center for Geopolitics Faculty of Philosophy, Nikšić, 2017.* 129

TABLE DES MATIÈRES

ARTICLES

Miljan GOGIĆ, <i>Contribution à l'étude du cyborium de la sacristie de la cathédrale de St.Triphon dédié aux Petloveriens</i>	7
Savo MARKOVIĆ, <i>“Y a Budoa pondré fuego” : La côte monténégrine dans l'ancienne littérature espagnole et portugaise sur la bataille de Lepantic</i>	37
Saša BRAJOVIĆ, <i>Représentations des Monténégrins de Theodore Valerio</i>	69
Milena ULČAR, <i>Magie et religion dans les Bouches de Kotor. Relation entre superstition et piété envers les reliques au début des temps modernes</i>	83
Aleksandra KAPETANOVIĆ, Ivan LAKOVIĆ, Tatjana KOPRIVICA, Olga PELCER-VUJAČIĆ, <i>Patrimoine architectural des Katuns à la montagne de Kuči</i>	91

CONTRIBUTIONS

Srđa MARTINOVIĆ, <i>Souverain monténégrin – L'évêque Visarion Borilović - Bajica 1685-1692. Année</i>	109
Ilija M. MIJUŠKOVIĆ, <i>Mun mémoire sur Mijajlo Vučinić, fils de Niša - Duc de Piperi -</i>	117

PRÉSENTATIONS

Saša KNEŽEVIĆ, <i>Srđa Martinović: “LES GÉNÉRAUX DU PRICIPAUTÉ ET DU ROYAUME DU MONTÉNÉGRO”, Faculté de langue et littérature monténégrines, Cetinje 2016.</i>	127
Vukajlo GLUŠČEVIĆ, <i>Branislav Marovic: COMMUNISTES DU MONTÉNÉGRO ET QUESTION NATIONALE DU MONTÉNÉGRO 1919 - 1989, Centre de géopolitique Faculté de philosophie de Nikšić, 2017.</i>	129

ТЕХНИЧКА УПУТСТВА САРАДНИЦИМА ЗА ПИСАЊЕ ЧЛАНАКА КОЈИ СЕ ПРЕДАЈУ ЗА ОБЈАВЉИВАЊЕ У *ИСТОРИЈСКИМ ЗАПИСИМА*

Научни часопис *Историјски записи (ИЗ)* објављује сљедеће категорије чланака:

1. уводна саопштења
2. изворне научне чланке
3. прегледне чланке
4. излагања са научних скупова
5. стручне чланке

Осим њих, *Историјски записи* објављују приказе књига и периодике, хронику научне активности, биљешке и слично. Категорију рада предлаже аутор, а коначну одлуку доноси Редакција. Сви радови морају имати краћи извод или сажетак (abstract), кључне ријечи (key words) и резиме (summary) на енглеском језику (до 1500 карактера)

Техничка упутства за писање чланака за Историјске записе

Сви прилози (чланци, прикази, реаговања, биљешке, извори...) морају бити написани у електронској форми, у некој од верзија програма MS Word (или у неком другом компатибилном програму) и снимљени у формату MS Word документа (*.doc). Такође, молимо наше сараднике да користе фонт Times New Roman, величине слова 12 и 1,5 величине проред. У критичком апарату у фуснотама је величина слова 10, а проред једнострук (single). Рад се предаје у електронској форми (CD, DVD, Flash memory stick или via e-mail), а уз који треба приложити и једну копију штампану на папиру. Радови не би требало да прелазе два ауторска табака (32 стр).

Аутор рада је обавезан да Редакцији достави своју регуларну, као и е-маил адресу, као и свој тренутни радни статус. Прилог се може предати лично у Историјском институту Црне Горе, са назнаком „за *Историјске записе*“, или послати поштом на адресу:

Историјски институт Црне Горе
Булевар Революције 5
81000 Подгорица
Црна Гора,

односно, електронском поштом на адресу istorijskizapisi@gmail.com или ii@ucg.ac.me

**Техничка упутства за писање критичког апарата
чланака за *Историјске записе***

Име аутора и наслов чланка - curent (обична штампана слова)
Наслов монографије или часописа – italic (коса, надесно
нагнута слова)
Исто – italic
н.д. (наведено дјело) – italic

Радови који не задовољавају ове техничке критеријуме неће бити узети на разматрање за објављивање у часопису. Редакција часописа је отворена за сваки облик претходног интересовања и инструкција сарадницима по питању техничких пропозиција у вези изгледа чланка.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко
међународних база података
CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL)
EBSCO - Historical abstracts with full text

И С Т О Р И Ј С К И З А П И С И

Година ХС
Бр. 1-2/2017.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ УНИВЕРЗИТЕТА ЦРНЕ ГОРЕ
Подгорица, Булевар Револуције 5

За издавача

Др Радослав Распоповић, директор

Припрема

Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектура и коректура

Соња Живаљевић

Садржај превели

EDUCO CENTAR (www.educocentar.com)

Тираж:

300

Штампа

ЗМ Макарије

СIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

93/94

ИСТОРИЈСКИ записи : орган Историјског института
и Друштва историчара Црне Горе / главни и одговорни
уредник Радослав Распоповић. - [Год. 1], књ. 1, св.
1/2 (1948) - . - Подгорица (Булевар Револуције 5) :
Историјски институт Црне Горе, 1948 (Подгорица : ЗМ
Макарије). - 24 cm

Четири пута годишње. - Је наставак: Записи
ISSN 0021-2652 = Историјски записи
COBISS.CG - ID 54807

РОССИЯ И БАЛКАН В ТЕЧЕНИЕ
ПОСЛЕДНИХ 300 ЛЕТ
Юбилейное издание, посвященное
трехсотлетию черногорско-русских отношений
1711-2011.г / Международная научная
конференция, Бар, 17-18. октября 2011. года
уредник Радослав Распоповић

Dragana Kujović
PISANI TRAGOV I ISLAMSKOG ORIJENTA
U MUZEJSKIM I ARHIVSKIM FONDOVIMA
CRNE GORE - OGLED IZ ISTORIJE KULTURE

Dragana Kujović
ŠKOLSKA LITERATURA NA ORIJENTALNIM
JEZICIMA U ARHIVSKIM I MUZEJSKIM
FONDOVIMA CRNE GORE

CRNA GORA U SPOLJNOJ POLITICI ITALIJE
priredili: Ljiljana Aleksić-Pejaković,
Slavko Burzanović

ЦРНА ГОРА И РУСИЈА
материјали за историју односа Црне Горе
и Русије у периоду владавине црногорских
митрополита Саве и Василија Петровића
1642-1766
приредили: Радослав Распоповић,
Варвара Борисовна Хлебникова,
Сенка Бабовић Распоповић

UJEDINJENJE CRNE GORE
I BOKE 1813-184, I-II

MONUMENTA MONTENEGRINA
Višetomni zbornik dokumenata, sv. I-XIX
Preredio i predgovor napisao Vojislav D. Nikčević

